

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI NO: 25

BEŞİNCİ ULUSLAR ARASI ORTA DOĞU SEMİNERİ

İSLAMİYET'İN DOĞUŞUNDAN
OSMANLI İDARESİNE KADAR ORTA DOĞU

(Şam 2-4 Kasım 2010)

BİLDİRİLER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

ELAZIĞ
2012

KURULLAR

ONUR KURULU EŞ BAŞKANLARI

Prof. Dr. Vail MUALLA-Şam Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL-Fırat Üniversitesi Rektörü

YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Jbağ KABLO-Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK-Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Jbağ KABLO-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Sühyl ZEKAR-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Samar BEHLEVAN-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Şükran HARBUTLU-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmed HALVANI-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet YUVA-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Faize KELLAS-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Muhammed AHMAD-Şam Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK-Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin TONBUL--Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN-Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU-Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Ali YILDIRIM-Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK-Fırat Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR-Fırat Üniversitesi

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI NO: 25**

BEŞİNCİ ULUSLAR ARASI ORTA DOĞU SEMİNERİ

**İSLAMİYET'İN DOĞUŞUNDAN OSMANLI İDARESİNE
KADAR ORTA DOĞU
(Şam 2-4 Kasım 2010)**

BİLDİRİLER

EDİTÖRLER

**Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. Enver ÇAKAR**

ELAZIĞ

2012

Eserin Adı: Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam, 2-4 Kasım 2010), Bildiriler

Yayınlayan Kurum: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi

Basım Yeri : Elazığ

Basım Tarihi: 2012

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

ISBN: 978-975-394-075-7

Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

Yayınlanan bildirilerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı Merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme Adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü,
Elazığ/ TÜRKİYE

Tlf:0.424.2370000/3836-3839

Fax:0.424.2330062

e-mail: mozturk@firat.edu.tr
ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün Açılış Konuşması	5
Fırat Üniversitesi Rektör Vekili Prof. Dr. Bülent Şen'in Konuşması	7
İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sabri Orman'ın Konuşması	11
Şam Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Vail Mualla'nın Konuşması	13
BİLDİRİLER (İsim Alfabetik Sırasına Göre)	15
Abdülkadir YUVALI İlhanlı Devleti'nin Kuruluşundan Önce Anadolu Selçuklu Devleti'nin Altınorda Karşısındaki Statüsü	17
Adem APAK Abbasilerin İlk Asrında Arap-Bizans İlişkileri	27
أحمد حلواني الرها المدينة الواصلة الفاصلة جزيرة صليبيه في وسط إسلامي عماد الدين و التحرير	45
Ali AKTAN Sultan Kalavun Döneminde (M. 1279-1290) Memlûk-Haçlı Münasebetleri	59
Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU Emeviler'in İstanbul Kuşatmaları Esnasında Bizans İmparatorluğu- nun Durumu	77

Casim AVCI

Emevîler Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler

89

فادية المليح حلواني

المشرق العربي والأناضول في العصور الإسلامية 101

Güray KIRPIK

Antep ve Halep Bölgesinde Memluklulardan Osmanlılara İntikal

Eden Vakıflar 107

Mehmet AKBAŞ

Hamdânî Sultanı Seyfüddevle Döneminde Anadolu'da İlk Haçlı

Yapılanması 141

Mehmet AZİMLİ

Babek El-Hurremi İsyanı ve Bizans İle İlişkileri 149

Mehmet ÇELİK

Bizans'ın Ortadoğu'daki Mezhep Politikasının İslâm Fetihlerindeki

Kolaylaştırıcı Rolü 167

محمد زيود

أحمد بن طولون الجهاد الإسلامي في العصر العباسي الثاني 254- 177

292هـ/868-905م

Murat ÖZTÜRK

İslam Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri..... 197

Mustafa UYAR

İlhanlı-Memlûk Mücadelesi ve Suriye: Ekolojik Yaklaşımlar..... 205

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi

Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri

İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam, 2-4 Kasım 2010) 3

Nuri YAVUZ

Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın Kuzey Suriye'deki
Faaliyetleri ve Sonuçları..... 215

شكران خربوطلي

حصار القسطنطينية في العصر الأموي 229

Zekeriya KİTAPÇI

Müslüman Arap Komutanı Mervan b. Muhammed ve Hazarlar
Arasında İslamiyetin Yayılması..... 263

Prof. Dr. Mustafa Öztürk'ün Açılış Konuşması

Şam Üniversitesinin Sayın Rektörü, Türkiye Cumhuriyeti Şam Büyükelçisi Müsteşarı, Fırat Üniversitesi Rektör Yardımcısı ve İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü, Sayın Öğretim üyeleri, Hanımefendiler, Beyefendiler, Sevgili öğrenciler ve Sayın Misafirler,

Bugün bizim için hakikaten çok önemli bir gündür, bizim için özel bir anlamı vardır. Zira 2003 yılında itibaren Fırat Üniversitesi ile Şam Üniversitesi arasında başlatılan bilimsel işbirliğinin güzel bir neticesi olarak bilimsel değeri yüksek ve samimi bir uluslar arası konferans icra etmekteyiz. 2003 yılında Şam Üniversitesini ilk ziyaret ettiğimiz zaman Rektörümüz Prof.Dr. Feyzi Bingöl'ün işbirliği teklifini, o zaman Şam Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Hani Murtaza'ya teklif ettiğimizde, hedefimiz, iki üniversite arasındaki bilimsel işbirliğini bu seviyeye ve buradan da daha ileriye götürmektir. Bugün böyle bir toplantı ile bu hedefimizi kısmen de olsa gerçekleştirmiş, iki üniversite bilim adamları arasında samimi işbirliğini kurmuş bulunuyoruz. Bu toplantıların her iki ülkenin millî menfaatlerine hâdim toplantılar olacağına inanıyoruz.

Geçen yedi sene içinde iki ülkenin tarih ve kültürel bakımdan aynı olduğunu, halklarının kültürleri arasında büyük bir fark olmadığını tam tersine bir olduğunu öğrendik, uzun süre bu birliği keşfetmenin sarhoşluğuyla daha fazla vakit kaybetmenin yersiz olduğu kanaatindeyim. Ülkelerimizin menfaatleri doğrultusunda daha pratik sonuçlar almak için bazı tedbirler almak zorundayız. Bunu da ülkelerin muharrik gücü olan üniversiteler ve akademisyenler yapacaktır, yapmalıdır. Akademisyenler daima siyasetin önündedir, bizler siyasete öncülük etmeliyiz, siyaseti önünü açmalıyız, bulduğumuz bilimsel esasları ülkeler siyasetin milletlerarası ilişkilerin bilimsel temellerini geliştirmeliyiz. Onun için bu ilişkileri geliştirilmesinin büyük yükünün biz akademisyenlerde olduğu kanaatindeyiz.

Bunun şuru ile yedi yılda beri Şam Üniversitesi ile ilişkileri geliştirdik ve hem Elazığ'da hem de Şam'da pek çok toplantı icra ettik. Bugüne kadar bu ilişkileri geliştirilmesinde iki taraftan da emeği geçen muhterem Rektörlerimiz Prof. Dr. Hani Murtaza, Prof. Dr. İssam Avva, şimdiki Rektörümüz Prof. Dr. Vail Mualla ile Edebiyat Fakültesinin Dekanlarına özellikle Tarih Bölümü Başkanları Prof. Dr. Samar Behlevan, Prof. Dr. Jibağ Kablo'ya, Sayın Bölüm Başkanlarının şahsında Tarih Bölümünün bütün

öğretim üyesi meslektaşlarıma, iki üniversite arasındaki ilişkilerin gelişmesinde özel bir gayret ve emeği geçen Doç. Dr. Mehmet Yuva'ya huzurlarınızda teşekkür ediyorum. Türkiye tarafından da Fırat Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Feyzi Bingöl ve Fen Edebiyat Fakültesi Dekanlarımız ve Tarih Bölümü öğretim üyelerine teşekkür ediyorum.

Şam Üniversitesi ile yaptığımız antlaşmaların özel bir anlamı vardı. Türkiye ve Orta Doğu ilişkilerinin merkezi Şam Üniversitesi olmalıdır. Şam Üniversitesi, bölgeye yapacağımız açılımların merkezi olmalıdır. Fırat Üniversitesi ile Şam Üniversitesinin bu işbirliği, iki ülkenin Orta Doğu'ya yapılacak açılımların merkezi olacaktır. Çünkü iki ülkenin birbirleriyle olan tarihi ve kültürel bağları, diğer Orta Doğu ülkeleri ile olan bağlarından farklıdır. İki ülkenin tarihî kaderi birlikte tecelli etmiştir. Bu itibarla üniversitelerimiz arasındaki bu ilişki, sıradan iki üniversite arasında yapılan mutad işbirliği anlaşmaların çok ötesinde bölgesel bir hedefi vardır ve misyonu vardır. Dolayısıyla bundan sonra Orta Doğu'ya yönelik çeşitli bilimsel toplantılarının Fırat ve Şam Üniversitelerinin işbirliğiyle ortaklaşa olarak yapılmasını talep ediyoruz. Bunun için her iki tarafta da bilimsel irade ve kabiliyet mevcuttur. Bu bilimsel ilişkilerin daha da geliştirilmesi için bazı tedbirlerin alınması gerekir. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Öğrenci ve öğretim üyesin değişimi,
2. Müşterek projelerin yürütülmesi
3. Yayın mübadelesi
4. Taraf ülkelerde Türkçe ve Arapça öğretimin yaygınlaştırılması, bunun için gerekli idari ve bilimsel alt yapının hazırlanması.

Sadece tarih alanında değil, her alanda projeler yapılmalıdır. Esasen iki üniversite arasında imzalanan Bilimsel İşbirliği Protokolü, tıp, ziraat, mühendislik ve diğer alanları kapsamaktadır. Gerçekten bütün alanlarda birbirimizde alacağımız çok şeyler vardır.

Eğer bu çalışmalar sadece Fırat ve Şam Üniversiteleri ile sınırlı kalırsa, mahallî olmaktan öteye geçemeyecektir. Bu mütevazı ilişkiler yeterli değildir. Müşterek tarih, kültür ve menfaat birliğimiz, bireysel gayretlerle yürütülemeyecek kadar derin, zengin ve hayatî önemi haizdir. Onun için bu hususta müesseseseleşmek şarttır. Bu husustaki teklifimiz **Türkiye-Orta Doğu Üniversiteler Birliğinin** kurulmasıdır. O zaman bölgemizde ortak tarih ve kültürümüz üzerinde yeniden kendi medeniyetimizi kurmamız mümkün olacaktır.

Sabrınız için teşekkür eder, saygılar sunarım.

Fırat Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Bülent Şen'in Konuşması

Sayın Rektörler, Sayın meslektaşlarım, hanımefendiler beyefendiler, sevgili öğrenciler, konuşmama başlarken hepinizi saygılarımla selamlıyorum.

Her şeyden önce Beşinci Uluslar arası Orta Doğu Semineri münasebetiyle Şam ve Üniversitesinde sizlerle birlikte olduğum için son derecede memnun olduğumu ifade etmek istiyorum. Sayın İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü gibi benim de Şam'a ilk seyahatim. Dolayısıyla böyle şans fırsatı çevirmek için önce şehir hakkında bilgi edinmek gerekiyordu. Dün gün boyu tarihî Şam şehrini gezerek geçirdik. Şunu itiraf etmeliyim ki, geçmişten bugüne dünyanı en eski yerleşim yeri ve ticaret merkezi olan tarihi Şam şehrini gezmenin büyük bir ayrıcalık olduğunu düşünüyorum. Bugüne kadar bu şehri ziyaret etmediğim için büyük bir üzüntü duydum. Gerçekten Şam şehri, kültürel ve sanatsal eserleriyle bizleri kendisine hayran bıraktı. Gezdiğimiz yerler arasında Hamidiye Çarşısı ve Emevi Camii, ilk sırada yer alan eserlerdi. Her ikisi de eşsiz değerlerdir. Ben bir şehrin böyle sanatsal eserlere sahip olmasını büyük bir ayrıcalık olarak görüyorum. Bu da bu şehri en büyük şans ve fırsattır. Daha sonra burada Türk-İslam tarihine önemli hizmetler vermiş, önemli savaşlar yapmış, hem İslamın burada yayılmasına, hem İslamiyetin korunmasına hem de Türk tarihinin gelişmesine önemli hizmetler vermiş komutanların türbelerini ziyaret ettik. Şam şehri bize bu insanları türbeleri başında dua etme fırsatı verdi, bu bakımdan da çok memnunum. Son olarak Süleymaniye Külliyesine uğradık, orası da bizi kendisine hayran bıraktı. Ama beni asıl memnun eden Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti arasında bu eseri tamir etmek amacıyla yapılan ortak protokollerdir. Böyle bir eserin onarımına alınmış olmasından dolayı duyduğum memnuniyeti de ifade etmek istiyorum.

Sayın İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü, aslında benim konuşmamın konusu da olan şehirlerin birbirlerine olan benzerliği konusuna değindi. Bu bize Türkiye'deki şehirlerin Şam ile hiç de farklı olmadığını göstermiştir. Ben de buna katılıyorum. Bu, bizim tarihî, kültürel ve anlayış bakımından birbirimizden hiç de farklı olmadığımızı göstermektedir, bunlar bizim ortak değerlerimizdir. Dolayısıyla biz birbirimize asla yabancı olarak değil, kardeş olarak gördüğümüzü belirtmek istiyorum.

Aslında bugünkü toplantıyı ana temasına geçecek olursak, bugün burada Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi ve Şam Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümünün ortaklaşa düzenlediği Seminere katılmak için burada toplanmış bulunuyoruz. Fırat Üniversitesi ile Şam Üniversitesini birbirine yaklaştıran ilk adımlar 2004 yılında atıldı. Biraz önce Doç. Dr. Mehmet Yuva Bey'in de belirttiği gibi, 2004 yılında Fırat Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. Ahmet Feyzi Bingöl ile dönemin Şam Üniversitesi Rektörü İssam Avva arasında Bilimsel İşbirliği Protokolünü imzalanmasıyla, iki üniversite işbirliği sürecine girmiştir. Mustafa Öztürk Hocanın da ifade ettiği gibi, bu işbirliğini karşılıklı kongreler ve toplantıların dışına çıkmak zorundadır. Alanı biraz daha genişletmek ve zenginleştirmek mecburiyeti hepimizce malumdur. Çünkü iki yılda bir Fırat Üniversitesinde ve iki yılda bir Şam Üniversitesinde yapılan toplantıların daha büyük alanlara yayılması en büyük temennimiz en büyük arzumuzdur. Bunlar arasında yaz aylarında yapılacak ortak projelerin, kış aylarında yapılacak toplantıların ve karşılıklı arşiv taramasını mecburi olduğunu, öte yandan Fırat Üniversitesi olarak her iki üniversitenin birbirinden keşfedeceği çok fazla özellikler olduğunu düşünüyorum.

Bizim Şam Üniversitesi ile olan yakınlaşmamız, sadece kongreler ve sempozyumlar düzenlemekle kalmadı. Biz Fırat Üniversitesi olarak bugün itibarıyla Şam Üniversitesi mezunu 12 öğrenciyi Yüksek Lisans öğrenimine kabul ettik. Bunların 6'sı Tıp Fakültesi, 5'i Mühendislik ve 1'de Tarih Bölümünde olmak üzere Yüksek Lisanslarına devam ediyorlar. Bu bizim için büyük bir onurdur. Bu sayıyı önümüzdeki yıllarda artacağına olan inancım tamdır.

Aslında konuyu çok fazla uzatmadan, bu ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak istiyorum. Özellikle küreselleşen dünyada rekabet çok ciddi bir unsur haline gelmiştir. Bu rekabet ortamı üniversitelerin, siyasi ve iktisadi kurumların uluslar arası işbirliğine gitme mecburiyetini ortaya koşturmuştur. Fırat Üniversitesi ve Şam Üniversitesinin böyle bir öngörüyü 2004 yılında keşfedip kendi aralarında böyle bir protokol imzalayarak, bilimsel akademik ve kültürel işbirliğine gitmiş olmalarını sevinçle karşıladığımı ifade etmek istiyorum.

Mustafa Öztürk Hocanın temennisine can-ı gönülden katılıyorum. İki üniversite arasındaki protokolün yeterli olmayacağını düşünüyorum. Bu ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye ile Orta Doğu Üniversiteleri Birliğinin bir an önce kurulması hususunda çok büyük arzu ve istek içinde olduğumuzu ifade etmek istiyorum.

Fırat Üniversitesi ve Şam Üniversitelerini birbirlerine yaklaştıran bu protokolün yapılmasında, ilişkilerin zenginleşerek bu noktaya gelmesinde

katkı sağlayan geçmişte şimdiki görevlerde bulunan Yüksek Öğretim Banklarına, Milli Eğitim Bakanlarına Rektörlere sonsuz teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Böyle bir organizasyonu gerçekleştiren tüm fedakârlıkları göze alarak bizi en iyi şekilde ağırlayan ve uğurlayan Şam Üniversitesinin başta Sayın Rektör olmak üzere bütün akademik ve idari personeline Fırat Üniversitesi adına teşekkür etmeyi candan bir borç biliyorum. Seminerin her iki üniversiteye ve ülke ile İslam alemine hayırlı olmasını diliyorum, hepinize saygılar sunuyorum.

İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sabri Orman'ın Konuşması

Sayın Rektör, Sayın Öğretim Üyeleri, Hanımefendiler Beyefendiler,

Hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlıyorum. Fark ettiğiniz gibi heyecanlıyım, çünkü benim Suriye'ye ilk gelişim, Şam Üniversitesini ilk defa ziyaret ediyorum. Biliyorsunuz ilkler daima heyecanlıdır. Üniversite hocayız, dolayısıyla hayatımız bu kürsülerde geçti ama bu gibi durumları kanıksayamadığımı belirtmek istiyorum. Yeri geliyor mesleğe ilk başladığımız gün gibi heyecanlı oluyorum. Bugün de öyle bir gündür. Çatısı altında bulunduğumuz binanın da tarihi bir bina olduğunu öğrendim. Tarihî bir şehirde tarihî bir binada tarihî bir toplantıya katılmak büyük bir heyecandır.

Şam ilk defa ziyaret ettiğim bir şehir olmasına rağmen yabancıysı olduğum bir şehir değildir. Okumalarımla Şam'ı tanıyorum. Uzmanlık alanım İslam iktisadi düşüncesidir, bu bakımdan çalışmalarımı zaman zaman Şam'a uğrarım. Nitekim üzerinde çalıştığım Cafer ed-Dımişkî, İslam iktisadi düşünce tarihinde önemli bir eser bırakan bir düşündürdür. Hakkında fazla bir şey bilinmez ama, hek tüccar hem yaptığı iş üzerinde mütefekkir olduğu biline. bir bilim adamıdır.

Ben bu toplantıda üniversite olarak organizatör, partner değilim. Fakat sevgili dostum Mustafa Öztürk Bey beni bu toplantıya davet ettiği zaman hiç tereddüt etmeden büyük bir memnuniyetle daveti kabul ettim. Bilgi bakımından hayli aşinası olduğumuz bir yeri bizatihi görmek beni heyecanlandırdı. Biliyorsunuz bilmek görmek gibi değildir. Arapçada bir söz vardır, leyse'l-haber ke'r-riyad. Onun için hakkında çok şey duyduğumuz Şam'ı gelip görmek istedik

İkincisi mesleki olarak belki dar manada tarihçi sayılmayız ama tarihle dar manada ilişkimiz vardır. Onu için bu toplantıya akademisyen olarak da katılmak istedim. Doğrusunu isterseniz, diğer vasıflarımızı da ilave ederseniz, bir Rektör olarak böyle bir toplantıda üniversitemizi de temsil etmek istedim. Fırat ve Şam üniversiteleri tebrike şayan bir işbirliği içindedirler. Ben de kendi üniversitem olan İstanbul Ticaret Üniversitesi ile Şam Üniversitesi arasında böyle bir işbirliği kurmak için bunu iyi bir fırsat olarak gördüm.

Bu sene Halep'i de ziyaret ettim, şimdi de buradayız. Şunu daha yakından müşahede ettim ki ve anladım ki, Anadolu ve Suriye birbirinin devamıdır. Antep, Mardin ve Halep birbirinden ayrılmaz, birbiriniz devamıdır. Şunu fark ettim, Halep'le Mardin mimari bakımdan inanılmaz derecede birbirine benzer, hem beyaz taş hem de mimarî bakımdan inanılmaz benzerlikler vardır. Adeta Mardin Halep'in küçük bir örneğidir.

Bu vesile ile aranızda bulunmaktan çok memnunum. Fırat Üniversitesi ile Şam Üniversitesi arasında başlatılan bu samimi ilişkilerin bütün üniversitelere örnek olmasını ve daha nice hayırlı çalışmalar yapmasını temenni ediyor, hepinizi saygılarımla selamlıyorum.

Prof. Dr. Vail Mualla'nın Konuşması

رفع شأن امة لطالما كانت موئل للعلم و الإسهام في جعلها تتبوأ المكانة التي تستحق في الحضارة الإنسانية المعاصرة.

إن لمن دواعي الفخر و السعادة أن نجتمع اليوم بمناسبة انعقاد هذا المؤتمر الذي يجسد منذ بداياته الأولى التعاون العلمي و الأكاديمي بين الباحثين السوريين و أقرأنهم من الجامعات التركية الصديقة و يغني رؤانا العلمية و يحقق احد أهم أهدافنا المشتركة ألا و هو تنشيط البحث العلمي مما يبرر وحدتنا التاريخية و الحضارية و جلي الحقائق حولها و يجسد رغبتنا المشتركة الصادقة في تطوير علاقاتنا العلمية تأسيساً لما بيننا من تاريخ مشترك و لما فيه خير شعوبنا المتبادل.

و انه لمن دواعي سعادتنا أن نلتقي بنخبة من العلماء الذين قدموا من عدد من الجامعات التركية الصديقة ليشاركونا أعمال هذا المؤتمر الذي نرجوه ناجحاً و على مستوى العلاقات المميزة التي تربط بلدنا على كافة الأصعدة الحضارية و الرسمية و الشعبية.

أيتها السيدات أيها السادة إن الذي بيننا و بين الإخوة الأتراك ليس حاضراً مشرقاً فحسب بل تاريخ مشتركنا فيه إخوة و أشقاء وتعاوننا من خلاله و تكاتفنا في سبيل نشر العدالة و الحقيقة في العالم اجمع.

لقد ساهم الأتراك في التاريخ العربي الإسلامي مساهمة تفوق مساهمة معظم الشعوب التي اعتنقت الإسلام و تولوا في بلاط الخلفاء و الأمراء العباسيين المناصب القيادية و الإدارية في الدولة فكان منهم الجند و القادة و الكتاب و لما تولى المعتصم العباسي الخلافة اسند للأتراك مناصب الدولة القيادية فأصبحوا يشاركوا في تصريف شؤون الدولة، ثم أسسوا دول إسلامية حققت انتصارات كبيرة و عظيمة غير بعضها وجه التاريخ كان أشهرها ما عرف بالدولة السلجوقية.

و كان من اهتمام الأتراك الأعراء اليوم بهذا التاريخ المشترك و اعتزازهم ب هان قاموا قبل شهر من الآن بعقد المؤتمر الدولي الأول لتاريخ السلجوقية و كانت سورية ممثلة بجامعة دمشق من السباقين إلى المشاركة في هذا المؤتمر.

إن جامعة دمشق عازمة على تدعيم أواصر التعاون بينها و بين الجامعات التركية و قد استقبلت منذ فترة وجيزة رئيس جامعة حران و قبله بأسبوع رئيس جامعة انقرا، ويسعدنا إن علاقات التعاون تتعمق فيما بيننا و أن آفاق هذا التعاون واسعة و تبشر بالخير و نحن بصدد التحضير مع شركائنا الأتراك لتأسيس قسم اللغة التركية و آدابها في جامعة دمشق كما نرحب بأبنائنا الأتراك من الجامعات التركية للاستفادة من البرامج المتطورة التي نقدمها في المعهد العالي للغات لتدريس العربية لغير الناطقين بها، فاللغة بوابة حضارة الشعوب و أفضل وسيلة لتلاقيها و من باب أولى إن يدرس الطلاب الأتراك اللغة العربية و أن يدرس طلابنا اللغة التركية و هو ما يسعى كلا الطرفين لتحقيقه. كما تسعى جامعة دمشق مع شركائنا في الجامعات التركية لتطوير البحث العلمي في المواضيع ذات الاهتمام المشترك و التي تحظى بالأولوية في البلدين الجارين الصديقين كالبحوث الزراعية و الإدارة المثلى للمياه إضافة للبحوث المشتركة في العلوم الإنسانية كمؤتمرنا اليوم الذي يبحث في جوانب من تاريخنا المشترك، إن البحث في هذا المحور هام و التعمق فيه يوطد العلاقة بيننا و يعيد الثقة إلى نفوس شبابنا في مرحلة من تاريخنا يراد لنا فيها ان تهتز ثقتنا بأنفسنا و يشكك البعض في قدرتنا على الخروج منتصرين من معركة الحضارة التي تواجهنا.

لقد كنا في طليعة الشعوب التي ساهمت في بناء صرح الحضارة الإنسانية منذ فجر التاريخ ثم جاءت الإسلام ليعمق الصلة بيننا و يشذب رؤانا الحضارية من خلال رسالته السامية التي تتمحور حول العدل و الخير و السلام، و على الرغم من ذلك فقد لحق بتاريخنا الكثير من التشويه و التزييف بشكل مقصود و غير مقصود و من الطبيعي إن يتصدى مؤرخونا لهذه المهمة الصعبة ألا و هي إعادة كتابة تاريخنا بشكل صحيح و ابراز الدور الحضاري الذي قمنا به و أنتم اكفيا لذلك و ضمن هذا الإطار ينعقد مؤتمركم.

أشكر كل من ساهم في تنظيم هذا المؤتمر و تهيئة أسباب نجاحه، كما اشكر ضيوفنا الباحثين الأعزاء على مشاركتهم لنا هذه التظاهرة العلمية و أتمنى لهم طيب الإقامة في ربوع دمشق الفحاء. مرة أخرى أرحب بضيوفنا الكرام و السلام عليكم و رحمة الله و بركاته.

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi
Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri
İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu, (Şam, 2-4 Kasım 2010) 15

B İ L D İ R İ L E R
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)

İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN ÖNCE ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ALTINORDA KARŞISINDAKİ STATÜSÜ

Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI*

موقف الدولة سلجوقية بأناضول إزاء دولة آلتون أوردو قبل إقامة الدولة الإلخانية

أ.د. عبدالقادر يويو

عضو هيئة التدريس في كلية الآداب بجامعة أرغياس قيصرى تركيا

عندما تحدثنا عن علاقة الدولة السلجوقية بأناضول مع المغوليين الإلخانيين يتبادر في أذهاننا أولا ولاية المغول الذين أرسلهم أوكداي خان إلى الشرق الأوسط، فإن أوكداي خان الذى تربع على عرش السلطنة بعد جنكيز خان، أرسل القائد الكبير ورجل السياسة الشهير جورماغون نويان الذى قد نشأ على نهج جنكيز خان، إلى توركستان الشرقية والقافقاز والشرق الأوسط بصلاحيات كبيرة.

فإن كيوك خان الذى تولى العرش بعد أبيه أوكداي خان فقد قام بتوظيف القائد ألجيكيدي نويان واليا باسم الحكم المغولي للمناطق التى سبقت ذكرها آنفا، ونحن لسنا بصدد الحديث فى الورقة البحثية هذه عن أعمال جورماغون وألجيكيدي النويانيين فى الأقاليم المذكورة، لأن المنطقة تمت تركها تحت إدارة جوجي خان أكبر أولاد جنكيز خان قبل إرسال القائدين المغوليين كليهما إلى تلك الأقطار بصلاحيات واسعة.

وقد وردت عبارة " الأرض التى داستها حوافر الخيول المغولية فى الغرب" بعد تعداد المناطق التى تمت تركها على يد جوجي خان، وذلك عندما قسم جنكيز خان إمبراطوريته بين أولاده. وانطلاقا من هذه العبارة نعرف جيدا أن هذه المناطق كانت تحت سيطرة جوجي خان قبل أن يرسل هولكو إلى الأراضى الغربية. ونعرف أيضا أن جوجي خان توفي قبل أبيه حوالي ستة

*Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı-Kayseri/TÜRKİYE

أشهر وأن البلاد التي تم تركها تحت سيطرته وقعت تحت إدارة باتو خان أكبر أولاد جوجي خان ، ولكننا لا نعرف هل استعمل جوجي خان وابنه باتو خان صلاحية الحكم على المنطقة أم لا؟ فإن استعملها حقهما فالى أي درجة استعملاه؟

جنكيز خان بعد أن يعد أسماء الأراضي الجغرافية التي منح سيادتها لابنه جوجي خان وابنائهم يذكر كلمة مفادها "على البلاد التي تم وستتم ضبطها في الغرب" وتعطى هذه العبارة حق السيادة لجوجي خان وابنائهم على الأراضي التي تم وسيتم الاستيلاء عليها في الغرب خلال حكمهما. ففي عهد الخان الأعظم للمغول مونكو خان- وهو الأخ الكبير لهولاكو- انعقد مجلس الشورى المغولي الواسع النطاق في قره قروم ووافقوا على إرسال جوجي خان إلى الغرب بصلاحيات كبيرة، وهذا سيواجهه ببني تولوي في هذه المنطقة.

ولم نصادف بأي سجل يدل على وجود بعض المشكلات بين باتو خان وجورماغون نويان الذي تم إرساله في عهد أوكداي خان الذي تربع على عرش الدولة في قره قروم بعد وفاة جنكيز خان. عندما كان باتو خان أميراً أصبح قائداً على الجيش في حرب صحراء قبجاق الثانية ، وفي أثناء تلك الحرب استعر خلاف كبير بين باتو خان و كيوك خان الذي سيكون الخان الأعظم فيما بعد، ولكن أوكداي خان استدعى بابنه كيوك خان وأخمد الفتنة.

وبعد أن أصبح الأمير كيوك خان الخان الأعظم للمغول في الكورولتاي الكبير في قره قروم بعد وفاة أوكداي خان هناك توتر خطير بين كيوك خان وباتو خان. وفي تلك اللحظة – وإن كانت قصيرة – فإن كيوك خان أرسل ألكيكيدي نويان واليا على الأراضي المغولية الغربية بدلا من جورماغون نويان. ونرى أيضا أن مونكو خان الذي سيعتلى العرش في قره قروم فيما بعد ، عين أخاه قائدا للجيش بدلا من اللواء المغولي، وذلك هوّش الخلاف بين سلالتين أصيلتين مغوليتين وهما بنو جوجي وبنو تولوي.

وأن حق التصرف الذي منحه جنكيز خان لأبناء جوجي خان على الأراضي المغولية الغربية – سواء كانت مفتوحة أم تابعة لهم - وإقامة هولاكو خان الدولة الإلخانية عقب السفر الغربية واتخاذ التبريز عاصمة لها ، مما أديا الدولتين المغوليتين في الغرب (دولة آلتون أوردو والدولة الإلخانية) إلى حرب ساخنة.

كما هو معروف أن دولة السلاجقة بأناضول قد اعترفت بحكم المغول في عهد أوقطاي خان ، ونحن نريد في هذه الورقة البحثية أن نسلط الضوء على موقف الدولة السلاجقة إزاء دولة آلتون أوردو قبيل أن أقام هولأكو خان الدولة الإلخانية وبعده.

مع وافر الاحترام،،

İlhanlı Devleti, Moğolların Önasya'daki temsilcisi olarak kabul edilir. Zira bu devletin idarî, malî, askeri ve hukukî müesseseleri kuruluşundan itibaren yaklaşık olarak elli yıl boyunca Karakurum'un modeli olmuş, zamana ve zemine bağlı olarak meydana gelmiş olan değişimlerden sonra İlhanlı sistemi kurulmuştur. İlhanlı Devleti'nin kurucusu olan Hülâgü Mengü'nün oğlu ve dolayısıyla da Cengiz Han'ın torunudur.

Anadolu' ve dolayısıyla da Kayseri'nin Moğol hâkimiyetine girişi Ögedey Kağan'ın elçisi Şemseddin Ömer ve iki Moğol'un Kayseri'ye geldiği sırada Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd, Alâiye şehrinde bulunduğu sırada öğrenmiş ve memnun olmuştur. Ögedey Kağan'ın yapmış olduğu teklifi Sultan Alâeddin Keykubâd'ın kabul etmesiyle (1232) bu süreç başlamıştır. Anadolu coğrafyası tarihinin en huzurlu dönemini yaşamış olduğu bir dönemde bu teklifi kabul etmesi Selçuklu sultanının ileri görüşü ve akılcı politikası ile izah edilebilir.

Sultan Alâeddin'in şaibeli bir şekilde ölümünden sonra tahta geçmiş olan Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi hemen her bakımdan Türkiye Selçukluları tarihinin en sıkıntılı ve problemlili dönemi olarak bilinmektedir. Zira yeni sultan akıl, bilim ve tecrübe sahibi kişileri devlet hayatından uzaklaştırmış olması ile yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Bu dönemde, Anadolu'daki sosyal, iktisadî ve siyasî olayların yoğunlaştığı bir sırada Moğollar Anadolu'ya girmişlerdir.

Türk tarihinde sadece kaybedilmiş bir savaş olmaktan ziyade yüz kızartıcı ve Anadolu'nun en ağır şartlar altında Moğol hâkimiyetine girişini hazırlaması bakımından önemli olan Köseadağ savaşı (1243) ile Kayseri şehri de Moğolların işgaline girmekle kalmamış ciddi bir şekilde yağma ve tahribata maruz kalmıştır. Köseadağ savaşı öncesinde, Selçuklu Devleti Erzurum şehrinin tahribatıyla Anadolu'nun işgal kapısı açıldığı düşüncesiyle başta Eyyubiler gibi dost, müttefik ve Selçuklu Devleti'ne tâbi siyasi teşekkülleri Moğolların Kayseri kuşatmasından önce yardımı çağırılmıştı.

Bunlar arasında, Çukurova'daki Ermeni kralı Hetum'da vardı. Ancak, tarihî devirlerde dönemin güç merkezlerine bağlı olarak varlığını sürdürmüş olan Ermeniler ortaya çıkan yeni güçlere yakın olup eski dost ve efendilerine ihanet ve arkadan vurduklarına dair tarihte birçok örnek bulunmaktadır.

Ermeni kralı Hetum'da 3000 kişilik bir kuvvetle Kayseri savunmasına katılmak için yola çıkmışsa da Moğollar şehri kuşattıktan sonra gelmişler ve savaşa katılmadan gece yarısı savaş alanını terk etmişlerdir. Köseadağ bozgununu takiben Moğol kuvvetleri Sivas önlerine gelmiştir. Şehir kadısı, Kırşehirli Necmeddin'in, Baycu'ya ziyareti, kurtuluş akçası ödemeyi kabullenmesinden dolayı şehir sadece yağma edilmiş, tahribat ve katliam yapılmamıştır. Moğollar, Sivas'dan sonra gelmiş oldukları Kayseri'de ciddi bir mukavemetle karşılaşmışlardır. Şehrin savunmasını, sayısını kesin olarak bilemediğimiz Selçuklu askerleri yanında şehir halkı ve teşkilâtli konumda olan Ahiler yapmıştır. Şehri savunan birliklerin başında bulunan Şemseddin Kaymaz ve Fahreddin Ayaz, Köseadağ bozgunundan sonra Kayseri'ye gelerek şehir surlarını tahkim etmek suretiyle savunmaya hazır hale getirmişlerdir.

Moğol kuvvetleri ilk olarak sur dışındaki yerleşim alanlarını yağmalayıp, halkın ekili –dikili yerlerini de tahrip etmişler ve insanları katletmişlerdir. Baycu ve ekibi şehir surlarının en zayıf ve mancınıklar için elverişli buldukları Debbağlar çarşısına yönelik olarak üç mancınık kurmuşlardır. Cengiz Han'dan beri sürüp gelen bir Moğol geleneği uyarınca bu tür kale savaşlarında öncü olarak daha önce işgal etmiş oldukları şehirlerin eli silah tutan gençlerinden oluşan ve ait oldukları şehirlerin adıyla tanımlanan esir askerleri (Haşer Askeri) öne sürmek suretiyle yaklaşık 15 gün şehir surlarını dövdülerse de Kayseri'yi savunan asker, halk ve Ahi kuvvetleri şehirlerini savunmuşlardır. Kaynaklar savunmacıların zaman zaman beklenmedik çıkışlarla Moğollara taarruz ettiklerine dair örnekler de vermektedir.

Kayseri'deki Moğol kuşatmasının uzaması müdâfîler için moral olurken, şehri kuşatan Moğollar için moralsizliğe neden olduğu için Moğollar kuşatmayı kaldırıp, ertesi yıl tekrar gelme hesapları yaptıkları bir sırada Kayseri şehrinin İğdiş-Başı'sı Hajuk oğlu Husâm adındaki bir Ermeni dönmesinin ihaneti Moğolların kanaatini değiştirmiştir. Nitekim, Hajuk oğlu, gecenin bir saatinde sur dışına çıkarak Baycu'ya şehir savunması ve savunanlar hakkında bilgi verdi. Bu ihanetinin karşılığı olarak canını, malını ve ailesini kurtarmıştır. Aynı çirkin yolu başta şehrin Subaşı'sı Fahrettin Ayaz ve bazılarının takip etmesi şehri müdafaa edenleri zor duruma sokmuştur. Baycu bu gelişmelerden sonra Baycu, kuşatmayı

şiddetlendirmiş, özellikle Sivas kapısı yönündeki burçları bir yandan mancınıklarla döverken diğer yandan da ok yağmuruna tutmuştur. Emir Şemseddin Kaymaz'ın müdafaası gittikçe zayıflamış ve sonunda Sivas burcundan kale surlarına çıkmayı başaran Moğol kuvvetleri kale kapılarını açmışlar ve şehir içinde kanlı bir boğuşma yaşanmıştır.

Moğollar, şehirdeki eli silah tutan insanları zincirlere vurup Meşhed ovasına sürdüler, Kayseri uzun tarihindeki en büyük felâketi bu sırada yaşamış oldu. Moğollar, daha önceleri zaptetmiş oldukları şehirlerde karşı koyanlara ne tür işkence, katliam ve tahribat yapmışlarsa bunun daha fazlasını Kayseri'de de yapmışlardır. Önce şehrin varlıklı kesmelerini tutsak edip, işkencelerle gizlemiş oldukları ziynet ve paraların yerlerini öğreniyorlar, sonra da halkın katliamı, şehrin yıkılıp-yakılmasıyla bir sonra kuşatacakları şehirlere de gözdağı vermiş oluyorlardı. Kayseri şehriden de eli silah tutan gençler bir sonraki şehir kuşatmasında ön safta mücadele etmek üzere, bir Moğol kumandanının idaresinde "Kayseri Haşeri" adıyla toplamış oldukları kuvvetlerin canı bağışlanıyordu. Ayrıca ili ve zanaat mensupları da katliamdan sağ kurtulabiliyorlardı.

Cengiz Han yasası uyarınca bu gibi şehir kuşatmaları veya savaş halinde iken kendi şehrine halkına, askerine veya kumandanına ihanet etmek suretiyle Moğollara sığınanlar (yardımcı olanlar) için iyilik düşünülmezdi. Zira Cengiz Han "bugün, kendi şehrine halkına ve efendisine ihanet eden yarın Moğol'a ve Cengiz'e de ihanet eder" düşüncesinden hareketle onlara hayat hakkı tanımamıştır. Aksine şehri kahramanca savunan, kumandan veya hükümdarına sadık kimselere itibar etmişlerdir. Burada, Hajuk oğul Husâm, Subaşı Fahreddin Ayaz vb.lerinin akıbetlerini bilmiyoruz.

Türkiye Selçukluları Devlet'i üzerindeki Moğol baskısından vezir Muineddin Pervane bile rahatsız olmaya başlamıştır. Bu duruma çare olarak da o da tıpkı diğerleri gibi İlhanlı hükümdarı Abaka'nın düşmanı Memlûk sultanı Baybars yegane kurtuluş ümidi olarak görünüyordu. Anadolu'daki Türkmenler yanında Abaka karşı olan Hatiroğulları da artık Baybars'ın Anadolu'ya gelmesini kurtuluş için tek çıkar yol olarak görmekteydi. Hatiroğlu, başta Karaman oğlu Mehmet Bey olmak üzere uzak-yakın Türkmen Beylerini Kayseri'de Moğollara karşı başlatılacak olan harekete katılmak üzere Niğde'ye davet etmiştir.

Hatiroğlu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1276 yılı Haziran ayında Kayseri'ye vardı. Kayseri'de bulunan Atabeğ Mecdeddin Muhammed,

Beğlerbeği Seyfeddin Toruntay, Müstevfi Celaleddin Mahmud, Cacaoğlu Nureddin ve oğulları ile diğer bazı beyleri de Moğollara karşı başlatmış olduğu mücadeleye katılmaya ikna etmiştir. İlk olarak, Baybars'ın Anadolu yolunda olduğu haberini yaydı ve Kayseri'de bulunan Moğolların öldürülmesi ve mallarının yağmalanması konusunda emir vermiştir. Ayrıca kendilerine muhalif gördükleri üst düzey yöneticileri de öldürtmüştür.

Hatiroğlu, bunlara ilave olarak Uç kumandanlarından Arslan-doğmuş oğlu Sinâneddin'i de Baybars'a göndermiştir. Daha sonra da Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev ile birlikte yukarıda zikredilen Selçuklu beylerini de alarak Niğde'ye gitmiştir. Baybars'ın öncü birliklerinin Elbistan'a ulaştığı haberi üzerine Hatiroğlu başta Karaman oğlu Mehmet Bey olmak üzere Türkmen beylerine yanlarında-yakınlarında bulunan Moğolları öldürmeleri yönünde haberler göndermiş ve beklediği neticeyi de almıştır.

Sultan Baybars'ın Anadolu'ya gelmekte olduğunu, öncü birliklerin Elbistan'da olduğu haberini etrafa yaymış olan Hatiroğlu ve etrafındaki üst düzey Selçuklu yöneticilerinin Türkmen beylerinin de desteğini almak suretiyle başlatmış oldukları isyan (Hatiroğlu isyanı) başladığı sırada Tebriz'den yanlarında 30 bin kişilik bir Moğol ordusuyla dönmüş olan Selçuklu Veziri Muineddin Pervane, Fahreddin Ali, Emineddin Mikail ve Taceddin Mu'tez, Kongurtay, Toku, Tudavun ve Mengü-timur Noyanlar 1276 yılı güz mevsiminde Sivas üzerinden hareketle Yabanlu pazarına gelmişlerdir. İsyân merkezi olan Niğde üzerine yürüyerek başta Hatiroğlu olmak üzere isyancıların birçoğunu öldürmüşler ve isyanı da bastırmışlardır. Aynı şekilde yöredeki Türkmenler de isyana katılmış oldukları için onlardan da birçoğu öldürülmüş, mallarına el konulmuştur. Bu hareketten sonra Moğolların Selçuklu emir ve beylerine güvenleri kalmamış olmalı ki en ufak bir şüphe Selçuklu yönetici ve Türkmen beylerini ölüme götürmüştür. Moğol katliamından kaçıp kurtulabilen emir ve beyler Baybars'a sığınmak suretiyle canlarını kurtarabilmişlerdir.

Sultan Baybars, ülkesi dâhilindeki bazı meseleleri sonuçlandırdıktan sonra, Muineddin Pervane ve kendisine sığınmış olan Selçuklu emir ve Türkmen beylerinin aralıksız olarak yapmış oldukları davet ve teşviklerin de etkisiyle Anadolu seferi kararını vermiştir. Aslında bir yanda Moğollar diğer yanda Haçlılara karşı kazanmış olduğu zaferleri ile iki tehlike arasında ezilen İslâm dünyasının ümidi haline gelmişti.

Moğollar tarihlerinde ikinci mağlubiyeti yine Memlûklardan 1277 yılında Elbistan savaşında almışlardır. Baybars'ın zafer haberi üzerine

Muineddin Pervane 12 Temmuz 1277 Pazar günü Kayseri'ye gelmiştir. Moğol intikamından korkan Pervane Kayseri'de bulunan sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, vezir Fahreddin Ali, Atabeğ Mecdeddin Muhammed, Müstevfi Celaeddin Mahmud, yeğeni nâib Eminateddin Mikail, eşi Gürcü Hatun ile kızı ve 400 cariyesi ile birlikte Tokat şehrine gitmiştir.

Sultan Baybars, kumandanlarından Sungur ul-Aşkâr'ı savaş alanından kaçan Moğolları takip etmekle görevlendirmiş, Kayseri halkına da göndermiş olduğu mektupta da "halkın can ve malının emniyet altında olduğunu, çarşı –bazarın açık tutulmasını, askerlerinin ihtiyaçlarını para karşılığında satın alacaklarını bildirmiştir. Baybars, Elbistan'dan Kayseri'ye gelirken uzak-yakın yerleşim merkezlerinin hâkimleri itaatlerini Kayseri yakınlarındaki Karatay hanında kabul etmiştir.

Sultan'ın askerleri Kayseri'ye girerken giyimleri düzenli, şehrin ileri gelenlerinden âlimler, din adamları, tacirler ve her yaş ve meslekten halkın sevinç gösterileri ile karşılanmıştır. Sultanı karşılayanlar, atlarından inmişler ve yaya olarak Keykubadiye köşküne kadar adeta bir bayram havasında yürümüşlerdir. Sultan, burada kurulu olan "Selçuklu Saltanat Otağı" önünde atından inmiş" Selçuklu neveti" çalınmıştır. Sultan, Cuma günü, başında Selçuklu çetri" olduğu halde Selçuklu tahtına oturmuş, Cuma merasiminin gereği olarak, kadılar, fakihler ve beyler sultanı tebrik etmişlerdir. Merasim sonunda sultanın şerefine toy (ziyafet) verilmiştir. Sultan, tekbir sesleri arasında Cuma namazını kılmış ve sultan adına hutbe okunmuştur.

Sultan'ın kendi askerlerine ve şehir halkına hitaben "ben bu memleketi yağmaya değil, Selçuklu sultanını ve halkını Tatarların esaretinden kurtarmağa geldim"sözleri ile gerçek niyetini ifade etmiştir. Bu burada Pervane Sultan'a elçi gönderip tebriklerini sunmuş; sultan da ona Kayseri'ye gelip mevkiini almasını, her türlü ihsana nâil olacağını bildirmişse de Pervane Kayseri'ye gelmemiştir. Pervane,Elbistan savaşının Anadolu'daki Moğol hâkimiyeti için kesin bir netice olmadığını düşündüğü için bir yandan da Abaka Han'a elçiler göndermek suretiyle bağlılığını bildirmek istemiştir.

Pervane, Baybars'ın, Seyfeddin Çalış'ı Kayseri nâibi (vali) tayin ettiğini duyunca ümide kapılmış ve gönderdiği elçiler aracılığıyla O'nu Türkiye'de kalmasını talep etmiş ise de Sultan kendisine verilmiş olan sözler yerine getirilmediği için on beş gün sonra geldiği yoldan tekrar ülkesine dönmüştür. Bu sırada İlhanlı hükümdarı Abaka büyük bir ordunun başında doğrudan Elbistan'a varmış ve savaş alanında yapmış olduğu incelemeden sonra

Selçuklu devlet adamları gibi kumandanların da bu savaşta Memlûk tarafını tutmuş olduğu kanaatine varmıştır.

Abaka'nın Kayseri'de askerlerinin yağma ve katliam yapmaları için serbest bırakmıştır. Bu durum karşısında Kayseri şehrinin kadı, alim ve büyükleri Abaka'nın huzuruna çıkıp halkın suçsuz olduğunu anlatmaya çalışmışlardır. Bu tür davranışlar Abaka'yı toplu bir katliam düşüncesinden caydırmış olsa bile bu sırada Kayseri'de çok sayıda insan (Kadı Celâleddin Habib, Fahreddin Göç-Begî, Nureddin Karaca ve Zaireddin Hûd vd.) hayatını kaybetmiştir.

İlhanlılar döneminde Kayseri şehrinin konumu hakkında fazla bilgimiz yoktur. Sadece, İlhanlılar Anadolu'nun yönetimini artık "Anadolu Genel Valiliği" adıyla ayrı bir ünite adı altında toplamışlardır. İlk olarak da şehzade Keyhatu bu göreve getirilmiştir. Keyhatu'dan sonra Anadolu genel valiliği grevine İrincin Noyan getirilmiştir. İrincin'in İlhanlı hükümdarı Olcaytu'ya olan yakınlığını da kullanmak suretiyle, zalim ve gaddar bir yönetim uygulamıştır. Bu tutum, halkın ve özellikle de Türkmen Beyleri'nin isyanına sebep olmuştur. İrincin Noyan'ın yönetimi Sultaniye şehrindeki Sultan Ebu Said'i de rahatsız etmiş olmalı ki Beylerbeyi Emir Çoban İrincin üzerine yürümüş 1314 yılında Erzincan ile Sivas arasındaki Karanbük mevkiinde yapılan savaşta İrincin kaybetmiş ve Anadolu genel valiliği görevi sona ermiştir.

Anadolu genel valiliği görevi o sırada henüz 16-17 yaşlarında olan Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş getirilmiş, valiliğin merkezini de Kayseri'ye taşımıştır. Böylece Kayseri şehri İlhanlı Devleti'nin son dönemlerinde Anadolu genel valiliğinin merkezi yapılmıştır. Kayseri merkezli yeni yönetim ve onun başında bulunan Demirtaş döneminde Kayseri ve Kayseri halkının Moğollar döneminde uğramış olduğu haksızlıklar, yağma ve katliamlar son bulmuştur. Kayseri'den Bilad-ı Rum olarak adlandırılmış olan Anadolu'nun büyük bir bölümünü yöneten Demirtaş dönemin şair ve yazarlarının övgüsüne mazhar olmuş ve Demirtaş için "Adil Padişah" lakabı kullanılmıştır.

İlhanlı devlet, Ebu Said döneminde içi ve dış politikadaki yanlış uygulamalardan dolayı hızla dağılma sürecine girdiği bir dönemde, Anadolu genel valisi Demirtaş 1322 yılında Kayseri merkezli olarak bağımsızlığını ilân etmiş, adına hutbe okutmuş ve sikke kestirmiştir. İlhanlı Devletinin kargaşa döneminde Anadolu'daki Moğol baskı ve zulmü de böylece büyük ölçüde ortadan kalkmış oldu. Demirtaş, babası ve Çoban ailesinin başına gelen felaketten sonra İlhanlı Devleti'ne tekrar isyan etmiş ise de kendisini

fazla şanslı görmediği için aile ve yakınlarıyla birlikte Mısır'a gidecektir. Kayseri'den ayrılmadan önce Uygur Türk'ü olan Eratna Bey'i Anadolu genel valisi olarak yerine bırakmıştır. İlhanlı Devleti'nin dağılması ve iç çekişmeler sürecinde Kayseri Eratna Bey'in adil yönetiminde daha adil ve huzurlu bir yönetime kavuşmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

AKSARÂYÎ, Kerimüddin Mahmud, *Musâmeretü'l-Ahbar*, (Çeviren, Mürsel Öztürk), TTK. Ankara 2000

ABU'L-FARAC, *Abû'l Farac Tarihi I-II*, (İngilizce trc. W. Budge), Londra 1932, (Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945-1950

BARTHOLD, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 135-159

BAYBARS, Mansûrî, *Baybars Tarihi*, (çev. M.Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941

CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa I-III*, (nşr. Mirza Muhammed Kazvinî), 1912-1937, (Türkçe trc. Mürsel Öztürk), *Tarih-i Cihangüşa, I-II-III*, Ankara 1988

İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l Umûri'l Alâ'iyye*, Tıpkıbasım, TTK., Ankara 1956

REŞİDEDDİN, *Camiü't-Tevârih*, (nşr. Quatremere, Histoire des Mongols de la Perse), Paris 1836

KAYMAZ, Nejat, *Pervâne Mu'inü'din Süleyman*, Ankara 1970

SPULER, B., *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1957

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, (1970), s. 1-147

TOĞAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Emir Çoban Sultuz ve Demirtaş", *Belleten XXXI*, Ankara 1967

YUVALI Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi, I, (Kuruluş Devri)*, Kayseri 1997

-----, "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", *Türk Kültürü Dergisi*, 262, (1985), s. 114-121

-----, "Evolution Ethnique en Asie Occidentale au XIII. Siecle" *Melanges Offerts a Louis Bazin*, Paris 1992, s. 146-150

ABBASİLERİN İLK ASRINDA ARAP-BİZANS İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Adem APAK*

العصر العباسي في الأول العلاقات بين العرب والبيزنطيين أ.د. آدم أباك

تصل العلاقات العربية-البيزنطية قبل الإسلام إلى القرن الرابع قبل الميلاد. وقد أقام الإمبراطور البيزنطي قسطنطينوس الأول علاقات جديدة مع القبائل العربية الموجودة على حدود الإمبراطورية بهدف صد الهجمات التي كانت تأتي من قبل العرب والساسانيين. أما بالنسبة لعلاقات عرب الحجاز مع البيزنطيين فإنها تمتد إلى مرحلة ما قبل الإسلام، حتى أن جد النبي (ص) هاشم وهو رئيس مكة كان قد وقع على اتفاقية تجارية بين الرومان والغساسنة.

بدأت العلاقات الرسمية بين عرب الحجاز والدولة البيزنطية بعد ظهور الإسلام من خلال رسائل الدعوة إلى الإسلام. أرسل النبي (ص) دحية الكلبي إلى الإمبراطور البيزنطي، وحارث بن عمير والي بصرى. ولكن شرحبيل بن عمرو من أمراء الغساسنة قتل السفير القادم من المدينة عندما مر بأرضه. وردا على هذه الحادثة قام الرسول (ص) بإرسال جيش إلى الشمال. ولأول مرة يلتقي المسلمون مع البيزنطيين في موقعة مؤتة.

تعتبر مرحلة الخلفاء الراشدين في التاريخ الإسلامي "المرحلة التي بدأ فيها الإسلام بالانتشار بسرعة خارج شبه الجزيرة العربية" و "مرحلة انتقال المناطق إلى أيدي المسلمين". نتيجة على ذلك الإمبراطورية البيزنطية اضطرت للانسحاب من فلسطين و سورية و مصر و شمال إفريقيا.

وتعد محاولة فتح إستانبول من أهم الحملات على الأناضول التي جرت في خلافة معاوية. وبعد فترة حكم معاوية واصل الأمويون في عهد عبد الملك التحرك من جديد ضد البيزنطيين. فقد تواصلت حملات الأمويين دون انقطاع في عهد الوليد بن عبد الملك. وحاول المسلمون أيضا في خلافة سليمان بن عبد

* Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi- Bursa/TÜRKİYE

الملك فتح إستانبول مرة ثانية. قام الجيش الإسلامي بضرب حصار على إستانبول ولم يصل إلى هدفه. وشهد عهد الخليفة هشام بن عبد الملك في العصر الأموي مواجهات ساخنة مع الدولة البيزنطية. فقد تجاوزت الجيوش العربية حدود الروم واستمرت هجماتهم ضد الأناضول دون توقف، ولكن لم تحقق انتصارات دائمة. بعد عهد هشام دخل الصراع العربي-البيزنطي في مرحلة ركود، حيث انشغل الأمويون بالمشاكل الداخلية. وبعد انحطاط الدولة الأموية استمر الصراع بين العباسيين و البيزنطيين.

استفادت الدولة البيزنطية من انتقال العاصمة من دمشق بعيدا عن حدودها نحو الشرق فقام الإمبراطور قسطنطين الخامس بالإغارة على منطقة الثغور الجزيرة وهاجم ملطية و كمخ (133هـ/751م). وكان جواب الخليفة أبي العباس أن يرسل إلى ثغور الجزيرة صانفتين بقيادة صالح بن علي و محمد بن النضر كما طلب من والي الشام عبدالله بن علي أن يقف موقفا حازما من البيزنطيين (134هـ/753م). وبذلك يظهر أن الحرب على الجبهة البيزنطية في بداية عهد العباسية اتسمت بتأمين الحدود. وهذا يخالف ما كانت عليه الحال في أيام الأمويين الذين كانت لهم سياسة مرسومة لمحاربة البيزنطيين رغبة في احتلال القسطنطينية.

وعندما تولى أبو جعفر المنصور الخلافة اهتم بأمر منطقة الثغور وتأمين الحدود بعد هجوم البيزنطيين إلى قلعة ملطية و تهديدهم النظام الثغري تهديدا خطيرا (138هـ/755م). لذلك أصلح أبو جعفر قلعة ملطية وحشد فيها عشرة آلاف مقاتل كما نظم طريقة الغزو في الأراضي البيزنطية على شكل غزوات فصيلة منظمة وهي ما عرفت بالصوائف والشواتي. وبذلك وضع أساس نظام الثغور.

و في سنة 140هـ/757م أرسل المنصور الحسن بن قحطبة مع عبد الوهاب بن إبراهيم إلى بلاد الروم. وأقبل قسطنطين فنزل عند جيحان، ولما بلغه كثرة المسلمين تراجع. وتوقفت الصوائف إلى سنة 146هـ/763م للانشغال المنصور بأمر الأخوين محمد و ابراهيم ابني عبدالله. و بعد أن انتهى أبو جعفر من أمر محمد وإبراهيم ظل يرسل الصوائف إلى سنة 155هـ/772م. وفي هذه السنة طلب ملك الروم الصلح بأن يدفع الجزية للمسلمين.

كانت العلاقات بين المهدي وملك الروم عدائية وكانت الغارات من طرف الروم تتوالى، وخلاصة القول كانت الحرب قائمة بين الدولتين في البر و

البحر. وفي عام (159 هـ/776 م) أرسل الإمبراطور ليو الرابع قوة بيزنطية توغلت داخل الحدود الإسلامية و شنت هجوما على سميساط وأسرت عددا كثيرا من أهلها. فرد عليه المهدي بحملة بقيادة العباس بن محمد كما جهّز جندا آخر بعد سنتين من هذه الحادثة تحت قيادة ثمامة بن الوليد. في سنة (163 هـ/780 م) أعدّ المهدي جيشا قادها بنفسه واصطحب معه ابنه هارون وعددا من قواده. سار هارون إلى بلاد الروم و حاصر حصن سمالو و فتحها فأعطى أهلها الأمان وعقد الصلح معهم. وأرسل المهدي ابنه هارون إلى الأراضي البيزنطية بعد موت الإمبراطور ليو الرابع فتوغل هارون في بلاد الروم ووصل إلى سواحل البسفور. وأمام تهديدات الجيش العباسي على أبواب عاصمتها اضطرّ إيرين الإمبراطورية لقبول شروط هارون. عُدت هذه الحملة آخر الحملات الإسلامية التي وصلت الي شاطئ القسطنطينية في العصر العباسي الأول.

وعندما تولّى هارون الخلافة نظرا لاهتمامه الشديد بالجبهة البيزنطية اتخذ الرقة قاعدة له حتى يكون قريبا من ميادين الحرب ومسارح المعارك. بعد الانتهاء من تحصين منطقة العواصم خلال أربع سنوات الأولى من عهد الرشيد، بدأت الحملات العسكرية على الحدود بقيادة عبدالمك بن صالح و عبدالرزاق بن عبد الحميد. وفي سنة 181 هـ \ م 797 غزا الرشيد بنفسه و فتح حصن صفصاف. وفي نفس العام أرسل الخليفة عبدالمك بن صالح إلى أرض الروم فبلغ أنقرة.

في خلافة هارون نيقفور الذي أخذ زعامة دولة البيزنطية من يدي إيرين أرسل إلى الرشيد كتابا و طلب منه الجزية التي دفعها إليه إيرين قبل. فلما قرأ الرشيد الرسالة أخذه الغضب ورد عليه برسالته المشهورة قال فيه: من عبدالله هارون أمير المؤمنين إلى كلب الروم. قرأت كتابك والجواب ما تراه دون أن تسمعه والسلام. فكان رد فعل الرشيد سريعا إذ قاد حملة كبيرة ونزل على مدينة هرقله ففتحها و غنم شيئا كثيرا من المال. عجز نيقفور عن مقاومة جيش الخليفة فطلب الصلح على أن يؤدي خراجا سنويا له. فأجابه الرشيد إلى ذلك ورجع إلى الشام. ولم يكد الرشيد إلى الرقة حتى اشتدّ البرد، وأمن نيقفور عودة الرشيد فانتهاز الفرصة ونقض العهد وهاجم إلى بلاد المسلمين. عندما جاء خبر نقض الصلح قرّر الخليفة أن يرسل الجيوش والسرايا إلى داخل الأراضي

البيزنطية. ولما شعر الإمبراطور بعجزه عن صد المسلمين أرسل في طلب الصلح و تعهد بدفع الجزية. وفي عهد هارون غزا الأسطول الإسلامي في البحر المتوسط الجزر القريبة مثل جزيرة قبرص و جزيرة كريت.

تابع المأمون سياسة أسلافه ضد البيزنطيين. في صفر سنة 215 هـ 830 م خرج المأمون على رأس جيش لمحاربة البيزنطيين فاستطاع أن يتوغل داخل الأراضي البيزنطية وفتح كثيرا من الحصون فيها. وفي السنة التالية عاد المأمون إلى بلاد الروم وفتح ثلاثين حصنا. فأرسل الإمبراطور تيوفيل رسولا يعرض عليه الصلح ولكن الخليفة لم يرض الصلح فعاد إلى بلاد الشام. وعاود المأمون القتال مرة أخرى في العام 217 هـ 832 م وَخَلَّ إلى داخل الأراضي البيزنطية وحاصر حصن لؤلؤة. وكرّر تيوفيل طلب الصلح فلم يجبه الخليفة إلى ذلك. وفي سنة 218 هـ 833 م أرسل المأمون ابنه العباس إلى مدينة طوانة شمال طرسوس لبنائها و تحصينها بالجند الذين جلبهم من المناطق المختلفة. غير أنه لم يلبث أن توفي على نهر البندون قرب طرسوس ودُفن فيها.

انتقلت الخلافة بعد موت المأمون إلى أخيه المعتصم. في خلافته ساد الهدوء بعض الوقت في مناطق الحدود مع البيزنطيين. إلا أنه ما كاد يمضي على خلافته أربع سنوات حتى عاد القتال من جديد بين البيزنطيين والمسلمين. فقد استغلّ تيوفيل الإمبراطور انشغال المعتصم بإخماد انتفاضية بابك الخرمي وهاجم إلى بلاد المسلمين ثم واصل إغاراته على ملطية وقتل وأسر كثيرا من الناس. عندما علم الخليفة بما فعله الإمبراطور فأرسل قسما من جيشه إلى هذه البلدة وكان تيوفيل قد رجع إلى بلاده.

بعد القضاء على ثورة بابك جهّز الخليفة جيشه على الانتقام من البيزنطيين وأرسل قوّاده إلى بلاد مختلقة في الأراضي البيزنطية وأمرهم أن يجتمعوا عند أنقرة. فإذا تم فتح أنقرة توجّه الجيش نحو عمورية. خوفا من ذلك أرسل تيوفيل إلى المعتصم يطلب الصلح. ولكن الخليفة رفض مبادرة الصلح واتجه عمورية وحاصر حصارا شديدا لمدة أسبوعين. ونجح في اقتحام المدينة رغم المقاومة العنيفة فأمر بهدم أسوارها.

لم تتوقف المناوشات بين المسلمين والبيزنطيين بعد ذلك حتى سنة 226 هـ 841 م وفيها أرسل الإمبراطور تيوفيل إلى المعتصم هدايا و عرض عليه عقد الصلح بين الطرفين وتبادل الأسرى. وقد لقي ذلك العرض القبول لدى المعتصم فتمّ عقد الهدنة في السنة التالية.

عندما تولى الخلافة الواثق بالله ساد منطقة الحدود على الجبهة البيزنطية هدوء نسبي. لذلك أن أهم حدث في سياسة الواثق الخارجية وعلى الجبهة البيزنطية هي عملية تبادل الأسرى. وفي سنة 231\هـ 845م وصل إلى أرض العراق وفد بيزنطي ليفاوض أمر الفداء بمن في يدهم من أسرى المسلمين فوافق الواثق. استمرت عملية الفداء أربعة أيام. لم يستمر الهدوء بين الطرفين فقد اشتغلت الحرب فجأة في عهد المتوكل. ففي عام 238\هـ 852م أغار البيزنطيون على شواطئ مصر و استولى مدينة دمياط. عندما علم الخليفة الخبر أمر على تحصين السواحل السورية والمصرية. أما من ناحية الحدود البرية فقد تولى أمر القتال والدفاع عن منطقة الثغور القائدان عمر بن عبدالله و علي بن يحيى في ملطية و طرسوس. في سنة 242\هـ 856م أغار البيزنطيون على الأراضي الإسلامية مرة أخرى. عندما جاء خبر الإغارة البيزنطية نشطت الحملات الصيفية برئاسة عمر بن عبدالله، وفي نهاية هذه الحملات العسكرية وصل المسلمون إلى شاطئ البحر الأسود.

GİRİŞ

Arap-Bizans münasebetlerinin geçmişi, esasında Romalılar döneminde M.Ö. IV ile M.S. 106 yılları arasında hüküm süren Nabâtî Krallığı'na kadar ulaşır. İslâmiyet'in zuhurundan sonra Hicazlı Araplar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki resmî ilişkiler ise Hz. Peygamber'in (sav) dine davet mektuplarıyla başlatılır. Mûte savaşı, Bizans ile Müslümanların ilk önemli karşılaşması, aynı zamanda Hicaz Araplarının Yarımada dışını hedef alarak gerçekleştirdikleri ilk askerî faaliyet olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn dönemi İslâm dininin Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun zamandır Sâsânîlere karşı korumak için mücadele verdiği toprakların, Müslümanların eline geçtiği dönemi temsil eder. Bizans bu süreçte meydana gelen fetih hareketlerine mukavemet gösterememiş ve kısa süre içinde Suriye ve Filistin'den çekilmek zorunda kalmıştır. Arap Bizans münasebetlerin en yoğun olduğu İslam tarihi dönemi ise Emevî asrıdır. Bizans ile yapılan savaşlarda Müslümanlar genelde taarruz eden, Bizanslılar ise savunmaya çekilen taraf konumunda olmuşlardır. Ancak bununla birlikte her iki devlet için de tam bir üstünlük gerçekleşmemiştir. Gerek Arapların gerekse Bizans'ın zaman zaman rakibine üstünlük sağladığı dönemler olmuş, ancak bu üstünlük uzun süre devam etmemiştir. Bunda her iki tarafın da kendi iç problemleri ve saltanat mücadeleleriyle baş etmek durumunda

kalmalarının etkisi büyüktür. Bununla birlikte gerçekleştirilen savaşlar bir hâkimiyet mücadelesinden çok prestij sağlama ve kendi asıl bölgelerini koruma düşüncesiyle cereyan etmiştir. Bizans için öncelikli koruma alanı İstanbul, Emevîler için ise Şam toprakları olmuştur.

Hişam b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi duraklama dönemine girmiştir. Zira Emevîler bu tarihten itibaren sürekli olarak iç problemlerle ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Arapların Anadolu seferleri gündemden düşmüştür. Bu devletin yıkılmasından sonra da Anadolu üzerinde nüfuz mücadelesi Bizans ile Abbâsîler arasında gerçekleşmiştir. Ancak başkentlerini daha doğuya taşımaları sebebiyle Abbâsîlerin Bizans ile mücadelesi ancak asgarî düzeyde gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise iki tarafın da birtakım iç problemlerle meşgul olmalarıdır. Bilindiği gibi bu dönemde yıllarca devam eden mücadeleler sonunda İslâm devletinde önemli bir iktidar değişikliği olmuş ve yönetim Emevî ailesinden Abbâsîlerin eline geçmişti. Bunun bir neticesi olarak İslâm devletinin başkenti, Dımaşk'tan Bağdat'a nakledilince güç merkezi Suriye'den Irak'a doğru kaymıştır.

ABBASİLER DÖNEMİNDE ARAP-BİZANS İLİŞKİLERİ

Emevilerle mukayese edildiğinde daha düşük seviyede olsa da İlk Asır Abbasi halifeleri Bizans ile siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Ebu'l-Abbas dönemi, Abbasî İmparatorluğu'nun kuruluşunun gerçekleştiği bir devirdir. Halife kısa süren hilâfeti esnasında ancak iç güvenliği sağlamakla meşgul olmuştur. Kanlı bir ihtilâl ve arkasından birbirini takip eden isyanlar, halifeye komşularına karşı aktif bir politika takibi fırsatını vermemiştir. Dolayısıyla onun kısa süren halifeliği döneminde dış politik gelişmelerde dikkate değer bir adım gerçekleşmemiştir. Bunun sonucu olarak onun zamanında Arapların Bizans İmparatorluğu'na karşı geleneksel yaz ve kış seferleri durmuş, hatta bu dönemde Rum orduları Malatya'ya saldırarak şehri yağlamamışlar, pek çok müslümanı öldürmüşlerdir.¹

İkinci Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur (136-158/754-775) döneminde meydana gelen dahili problemler ve iç isyanlar sebebiyle dış politik alanda gözle görünür bir faaliyete şahit olunmaz. Bu sebeple onun

¹ Halife b. Hayyât, *Tarih I-II*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 331; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 261-262; Ya'kûbî, *Tarih I-II*, Beyrut 1960, II, 362; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk I-XVIII*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut 1992, VII, 322

halifeliği döneminde komşu devletlere karşı önemli askerî harekâta rastlanmamaktadır. Taberistan'ın fethi bunun tek istisnası olarak görülebilir². Bununla birlikte onun zamanında sınırların emniyet içinde bulunmasına azamî itina gösterilmiştir. Belâzürî'nin aktardığına göre halife, bilhassa Akdeniz sahilleri boyunca kale ve şehirleri gözden geçirmiş, tamir edip sağlamlaştırmıştır³. Bunu ardından da sınır ihlallerine fırsat vermemek için küçük akınlar düzenlenmiştir. Nitekim Abbasi orduları Bizans'a karşı taktik nitelikli yaz ve kış seferleri yapmışlardır. Salih b. Ali ile Abbas b. Muhammed'in komuta ettikleri seferlerde herhangi bir şehir veya kale fethi gerçekleşmemiştir⁴.

Hicretin 139. (M. 756) yılında Abbasi halifesi ile Bizans İmparatoru V. Konstantinos arasından bir fidiye anlaşması imzalandı. Abbasiler döneminde Bizanslılarla gerçekleştirilen bu ilk anlaşmayla halife, imparatorun daha önce Malatya ve Erzurum gibi İslam topraklarına saldırısı sırasında almış olduğu esirlerin fidiye karşılığında serbest bırakılmasını sağladı⁵. Hicretin 140. (M.757-758) yılında halife Mansur, İmam İbrahim'in kardeşi Abdülvehhâb ile Hasan b. Kahtabe emrindeki bir orduyu daha önce Rumların işgal etmiş oldukları Malatya'ya gönderdi. Şehrin imarı yeniden gerçekleştirilip bölgeye yaklaşık 40 bin asker yerleştirildi. Bizans kralı bunun üzerine büyük bir ordu ile harekete geçip Ceyhan'a kadar geldi. Ancak bölgede büyük bir Arap ordusunun bulunduğunu haber alınca geriye döndü. Malatya'nın güvenliğinin sağlanması üzerine daha önce şehri terk etmiş olan halk yeniden şehirlerine geldiler⁶.

Mansur döneminde iki ülkenin karşılıklı olarak gerçekleştirdiği askeri seferlerle birlikte elçilerin gidip gelmesi suretiyle diplomatik ilişkiler canlı tutulmuştur. Nitekim Hicretin 157. yılında halife Bağdat'a gelen Rum elçilerle görüşmeler yapmış, onları şehri gezdirmiş, ardından da onlardan Bağdat hakkındaki olumlu ve olumsuz izlenimlerini almıştır. Gelen elçi

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam VIII*, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih I-IX*, Beyrut 1986, IV, 367-368; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV*, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), X, 77

³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 223

⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 337; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 228; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk I-XI*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), *Tarih VII*, 497, 500; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam VIII*, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil IV*, 359-360

⁵ Taberî, *Tarih VII*, 500

⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 338; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 264-265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil IV*, 365.

heyeti başkanı şehri beğenmiş, ardından da gördüğü eksiklikleri halifeye bildirmiştir. Mansur'un sorusu üzerine elçi, şehrin çok güzel olduğunu, ancak çarşının şehrin içinde kurulmuş olmasının sakıncalarının bulunduğunu ifade ederek, halifeyi ülke aleyhine çalışan casusların tüccar kimliği altında şehre girip bazı devlet sırlarına vakıf olabilecekleri hususunda uyarmıştır. Elçi ayrıca şehrin yeşilliğini ve suyunu yetersiz bulunduğunu ifade etmiştir.⁷

Üçüncü Abbasi halifesi Mehdî'nin halifeliği sırasında Bizans İmparatorluğu ile Mansur zamanına nazaran büyük mücadeleler yaşandı. Halife öncelikli babasının takip ettiği dış siyaseti benimseyerek hudutlara gereken ehemmiyeti vermiş, asker ve istihkâm bakımından takviye etti. 159'da (776) halifenin amcası Abbas b. Muhammed, 160 (777)⁸ ve 161 (778) yıllarında Sümâme b. Velîd el-Absî, 162'de⁹ (779) Hasan b. Kahtabe 164'te (781)¹⁰ Abdülkerîm (Abdülkebîr) b. Abdülhamîd kumandasında Anadolu'ya seferler düzenlendi.¹¹ Ayrıca oğlu Harun'u 163 (780)¹² ve 165 (781-82) yıllarında ünlü kumandan ve devlet adamlarının da yer aldığı orduların başında Bizans'a karşı sefere gönderdi.¹³ Bu seferler neticesinde birçok kale ele geçirilerek İstanbul Boğazı'nın doğu yakasındaki Khalkedon'a (Kadıköy) kadar ulaşıldı. Henüz küçük yaştaki oğlu VI. Konstantinos adına Bizans'ı yönetmekte olan İrene, yıllık 70.000 (veya 90000) dinar vergi karşılığında üç yıl süreli bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.¹⁴

Harun er-Reşîd, halifeliği döneminde İslâm devletinin en büyük rakibi olan Bizans imparatorluğuna karşı devam etmekte olan seferlere büyük ehemmiyet gösterdi. Bilhassa bu devletle olan sınırların yeniden tanzim ve

⁷ Taberî, *Tarih*, VII, 653; İbnü'l-Ferrâ, *Rusûlü'l-Mülûk*, (nşr. Selahuddin el-Müniccid), Beyrut 1972, s. 76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 194-195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 21; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890, s. 123.

⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; Taberî, *Tarih*, VIII, 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53.

⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; Taberî, *Tarih*, VIII, 136, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 55, 60.

¹⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 355; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 62. İbnü'l-Cevzî bu seferin iki yıl önce gerçekleştiğini rivayet ediyor. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256-257.

¹¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 356; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 146.

¹² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 355; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 396; Taberî, *Tarih*, VIII, 144-145, 146-148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 263-264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 63.

¹³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 230; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 396.

¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 356; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 396; Taberî, *Tarih*, VIII, 152-154; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 147.

tahkimine gayret gösterdi. Öncelikli adım olarak Hicretin 170 (786-787) yılında Suğur eş-Şâmiye'yi Suğur el-Cezîre'den ayırarak burasını Avâsım adıyla yeni bir askerî valilik haline getirdi.¹⁵ Avâsım'a dahil olan sınır şehirlerini tahkim ettirerek buralarda devamlı oturan ve Bizans'a karşı sefer yapan askerî birlikler yerleştirdi. Bu süre zarfında Bizans ile olan savaşlar gerek kara, gerekse denizde kesintisiz bir şekilde devam etti.¹⁶ Hicretin 172. (M.788) yılında İshak b. Süleyman komutasındaki bir ordu Rum toprakları üzerine sefer gerçekleştirdi.¹⁷ 174 (790) yılında Mısır'dan Kıbrıs üzerine yürümekte olan İslâm donanması, Antalya açıklarında karşısına çıkan Bizans donanmasını bozguna uğrattı. 176 (792) yılında Rum topraklarına yürüyen Abdurrahman b. Abdülmelik burada bir kalenin fethini gerçekleştirdi.¹⁸ 181 (797) yılında Bizzat Harun er-Reşîd'in emrinde hareket eden ordu Orta Anadolu'da bulunan Safsaf kalesini ele geçirdi.¹⁹ Diğer taraftan komutanlarından Abdülmelik b. Salih Ankara'ya kadar ilerledi ve Matmura'yı (Niğde ile Aksaray arasındaki Melendiz dağlık bölgesi) zaptetti.²⁰ İmparatoriçe İrene'nin isteği üzerine iki taraf arasında barış antlaşması imzalandı.²¹ Fakat İrene'den sonra Nikeforos'un imparator olmasından sonra bu antlaşma bozuldu. Yeni imparator ödenmekte olan vergiyi kestiği gibi, daha önce ödenmiş vergilerin de iadesini talep etti.²² İmparatorun bu hareketine çok sinirlenen Harun er-Reşîd, ona şu kısa mektubu yazdı:

«Bismillâhirrahmanirrahim,

Mü'minlerin emiri Harun'dan bir Rum köpeği olan Nikeforos'a; Ey kâfir ananın oğlu! Gerçekten senin mektubunu okumuş bulunuyorum. Cevabına

¹⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 328. Avâsım ve Suğur hakkında bk. Honingman, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970; Bonner, M., *The Emergency of the Thughur: The Arab-Byzantine Frontier in the Early Abbasid Age*, Ph.d., Princeton University, 1989.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 329-331.

¹⁷ Taberî, *Tarih*, VIII, 236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 343.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 20.

¹⁹ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'l-Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, (thk. Muhammed Azb-Yahyâ Seyyid Hüseyin-Muhammed Fahrî el-Vasîf), Kahire ts. (Dâru'l-Meârif), II, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 177.

²⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 367-368; Taberî, *Tarih*, VIII, 268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 105-106.

²¹ Taberî, *Tarih*, VIII, 269.

²² Taberî, *Tarih*, VIII, 307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 117-118; İbnü'l-İbrî, *Tahiru Muhtasari'd-Düvel*, s. 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 193-194.

*gelince bu, senin kulaklarının işitmesi için değil, gözlerinin görmesi için olacaktır.*²³

Harun er-Reşîd, Bizans İmparatoru'na yazdığı mektubun hemen ardından 187 (804) ilkbaharında ikinci Bizans seferini gerçekleştirdi. Kendisi Heraklea (Ereğli) üzerine yürürken komutanlarını da bölgedeki diğer kaleler üzerine gönderdi. İmparator Nikeforos, ordusuyla halifenin karşısına çıktı ise de tutunamadı. Bunun üzerine Harun er-Reşîd'e barış teklif etmek zorunda kaldı. Kışın yaklaşması sebebiyle halife haraç vermek ve yıkılmış kaleleri yapmaması şartıyla Nikeforos ile bir anlaşma imzalandı.²⁴ Ancak İslâm kuvvetlerinin çekilmesi üzerine Nikeforos kabul ettiği sulh şartlarına uymadı. Üstelik 188 (805) yılında bazı kaleleri tahkim ederek Tarsus üzerine bir ordu gönderdi. Neticede Tarsus Bizanslıların eline geçti. Buna mukabil Masîsa komutanı şehri teslim etmediği gibi onları mağlup ederek çok miktarda esir aldı.²⁵

189 (806) yılında Harun er-Reşîd, bizzat sefere çıkarak bir aylık bir muhasaradan sonra Heraklea'yı ve arkasından da Tuvana'yı fethetti. Aynı anda komutanları ise Orta Anadolu'da yedi kaleyi daha zaptettiler. Bu sırada Balkanlar'da Bulgarlar tarafından tehdit edilmekte olan imparator Nikeforos, Harun er-Reşîd'e vergi vermek ve huduttaki kaleleri tahkim etmemek şartlarıyla yeni antlaşma teklif etti. Halife bu teklifi kabul edince karşılıklı sulh yapıldı.²⁶ Bu anlaşmanın gerçekleşmesinin ardından iki taraf arasında iyi niyet ortamını sağlayan bir gelişme yaşandı: Halife Harun'un Ereğli'yi kuşatması esnasında ele geçirilen Bizans esirleri arasında İmparator Nikephorus'un oğlunun nişanlısı da bulunuyordu. Bizans İmparatoru elçi göndermek suretiyle gelin adayının kendilerine teslim edilmesi ricasında bulundu. Bunun üzerine Harun Reşid, talep edilen esiri şanına layık bir tören ve kıymetli hediyelerle Bizans başkentine uğurladı. Bu jسته karşılık olarak Bizans kralı da halifeye çok kıymetli eşyalar yanında dört adet av köpeği ile üç değerli at göndererek minnettarlığını arzetmiştir.²⁷

²³ Taberî, *Tarih*, VIII, 307-308; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 118; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194.

²⁴ Taberî, *Tarih*, VIII, 308, 310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 118.

²⁵ Taberî, *Tarih*, VIII, 313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 154, 180.

²⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 307-310, 320-322; Ezdî, *Tarihu'l-Mevsıl*, (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1967, s. 309; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 180-182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 122-123.

²⁷ Taberî, *Tarih*, VIII, 321; Ezdî, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 203.

Bu dönemde Bizans üzerine deniz seferleri de gerçekleştirilmiştir. Nitekim İslâm donanması, Humeyd b. Mayûf komutasında 189 (805) yılında Kıbrıs'ı hedef alan bir akın gerçekleştirdi. Sefer sonucunda bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi. Müslüman askerler ada halkı ile antlaşma yaptıktan sonra geri döndüler.²⁸

Halife Hicretin 191. (M.806-807) yılında Yezîd b. Muhalled el-Hübeyrî'yi Bizans topraklarına gönderdi. Ancak Bizans orduları Tarsus'a iki konaklık bir mesafede başta kendisi onun birliklerinin büyük bir kısmını ortadan kaldırdılar. Bu yıl içinde Herseme b. Ayan da Anadolu üzerine bir yaz seferi düzenledi. Benzer şekilde halife Said b. Selm b. Kuteybe'yi Maraş'a, Muhammed b. Yezîd'i de Tarsus'a gönderdi. Aynı yılda Herseme, Tarsus şehrinin yeniden imar edilmesi ve yerleşimin yeniden temin edilmesi görevini üstlendi. Bu doğrultuda Horasan ahalisinden bir topluluk ile, Massîsa ve Antakya halkından biner kişi Tarsus'a intikal ettirildiler. Şehrin inşası ise 192 (807) yılında tamamlandı.²⁹ Harun Reşid'in halifelik döneminin son yıllarında Bizans ile ilişkiler genelde esir mübadeleleri şeklinde gerçekleşmiştir.³⁰

Abbasiler'de Harun er-Reşîd'in ölümünden sonra halife olan Emin (193-198/809-813) ile kardeşi Me'mun arasındaki taht mücadeleleri sırasında Emin'in öldürülmesiyle, Me'mun'un yirmi yıl sürecek halifelik dönemi (198-218/813-833) başlamıştı. Bu dönemde de savaşların yanı sıra karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyeler gönderildiği, bilimsel amaçlı işbirliğinin yapıldığı görülmektedir. Halifelige geldiği yıllarda Memun ile kendisi iyi eğitim görmüş ve ilme meraklı olan Bizans İmparatoru Theopilos (829-842) arasında dikkate değer ilişkiler gerçekleşmiştir. Nitekim tahta çıktıktan sonra hocası Synkellos Ionnes Grammetikos'u (Yuhanna en-Nahvî) Abbasi sarayına elçi olarak göndermiştir.³¹ Buna karşılık Halife Memun da Bizans İmparatoru'na bir elçi göndermiştir. Elçi, beraberindeki mektupları imparatora ilettikten sonra bir süre daha burada kalmış, bu esnada şehirde bulunan Müslüman esirleri de ziyaret etme imkanı bulmuştur. Başkente geri

²⁸ Taberî, *Tarih*, VIII, 320, 322; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 182-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 203.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 127.

³⁰ Taberî, *Tarih*, VIII, 338, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 128.

³¹ Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene the Accession of Basil (A.D. 802-867)*, London 1912, s. 256-258, 474-476; Râhilî, *es-Sefâratü'l-İslâmiyye*, Riyad 1993, s. 56

dönüşünden sonra da esirlerin durumunu halifeye arz edip onların salıverilmeleri için girişimlerde bulunulmasını istemiş. Bunun sonucunda iki ülke arasında esir mübadelesi gerçekleştirilmiştir³².

Me'mûn'un hayatının son devresini Bizans ile yaptığı harpler işgal eder. Bu dönemde her iki devlet de iç problemler ile uğraşmaktan dolayı yirmi beş yıldan beri birbirleriyle ciddi bir hesaplaşmaya gidememişlerdi. 215 (830) yılında bütün şiddetiyle yeniden başlayan bu mücadelenin sebepleri açık olarak kaynaklarda belirtilmemiştir. İlk akla gelen ise Azerbaycan'da gittikçe kuvvetlenmekte olan Bâbek'i teşvik ve tahrik eden Bizans'ı katî bir mağlubiyete uğratmak gayesidir. Zira Bizans kaynakları Bâbek ile imparator Theophilos arasında bir anlaşmanın mevcudiyetini kaydetmektedirler. Hattâ aynı kaynaklarda Bizans birlikleri arasında Bâbek'in taraftarlarının bulunduğu da yer alır³³.

Me'mûn, Anadolu'ya gaza maksadıyla 24 Muharrem 215 (23 Mart 830) tarihinde Bağdat'tan hareket ederek Musul-Urfa-Antakya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girdi. Kapadokya bölgesinde Mâcide ve Kurra (bugünkü Küre) kasabalarını tahrip etti. Diğer taraftan Aşnas et-Türkî, Ucayf b. Anbase ve Cafer b. Dinar el-Hayyat adlı komutanlar Sundus ve Sinan kalelerini fethettiler. Halife bu yılın Eylül ayının başlarında Tarsus'a ve oradan da kışı geçirmek için Dımaşk'a döndü. Me'mûn, Orta Anadolu'ya girdiği sırada oğlu Abbas da Malatya taraflarında fetihler gerçekleştirmişti³⁴.

Ertesi yıl Bizanslılar yeniden hücumla geçtiler. Bizzat imparator Theophilos Toroslar'ı aşarak Masîsa ve Tarsus civarına geldi. Karşısına çıkan İslâm kuvvetlerini mağlup ederek yedi bin esirle geri döndü³⁵. Me'mûn, imparatorun İslâm topraklarına olan bu taarruzunu haber alınca, bizzat harekete geçerek 19 Cemaziyelevvel 216 (4 Temmuz 831)'da Anadolu'ya girdi. Onun bu seferi üç ay kadar devam etti. Bu süre içinde Külek boğazından geçen halife, doğruca Heraklea (bugünkü Ereğli) üzerine yürüdü. Harun er-Reşîd tarafından 805'te zaptedilmiş, fakat kısa bir müddet sonra yeniden Bizanslıların eline düşmüş bulunan bu mühim kale Me'mûn'a teslim oldu.³⁶

³² İbnü'l-Ferrâ, *Rusûlü'l-Mülûk*, (nşr. Selahuddin el-Müniccid), Beyrut 1972, s. 87-89

³³ Bu konuda bk. İşş, Yûsf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 97

³⁴ Ya'kûbî, *Tarih II*, 465; Taberî, *Tarih VIII*, 623-624; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam X*, 265-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil V*, 219-220; İbn Kesîr, *el-Bidâye X*, 269

³⁵ Taberî, *Tarih VIII*, 625

³⁶ Taberî, *Tarih VIII*, 625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil V*, 220; İbn Kesîr, *el-Bidâye X*, 270.

Me'mûn bundan sonra oğlu Abbas ile kardeşi Mutasım'ı ayrı ayrı kuvvetlerin başında, Anadolu'nun muhtelif bölgelerine sevketti. Diğer bir birliğin başında gönderilen Yahya b. Aksem, Tuvana (bugünkü Kilise-Hisar)'yi alarak, tahrip etti. Mutasım aynı bölgede Cardiliya adını taşıyan müstahkem kaleleri ele geçirdi. Bizzat Me'mûn, yeraltı mahzen ve istihkâmlarını hâvî, Araplar'ın Matamir (Matmura) dedikleri (şimdiki Aksaray ile Niğde arasında Melendiz dağ bölgesi) mıntıkada başarılı fetihler gerçekleştirdi. Halifenin oğlu Abbas'ın başarısı ise, daha fazla oldu. Antigu (bugünkü Niğde), Haşin ve Ahrab kalelerini aldıktan sonra, karşısına çıkan imparator Theophilos'un ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı.³⁷

Me'mûn'un, ertesi yıl Bizans'a gaza etmeden önce, Mısır isyanını bastırmak üzere, 15 Zilhicce 216 (23 Ocak 832)'da Şam'dan Mısır'a hareket etmiş, isyancıları bastırdıktan sonra 25 Nisanda Şam'a dönerek derhal sefer hazırlıklarına başlamıştır. Me'mûn bu seferinde, hedef olarak Lü'lü'e kalesini seçmiş ve bu kale uzun müddet mukavemet etmiştir. Bu esnada yaklaşan imparator Theophilos'un kuvvetleri Abbasî ordusu tarafından mağlup edildiğinden, Bizanslılar canları bağışlanmak şartı ile teslim oldular. Me'mûn sefer mevsiminin geçmesi üzerine, Lü'lü'e muhasarasının neticesini beklemeden Şam'a döndü. Bu arada imparator, sulh için bir defa daha halifeye müracaat edip iki taraf esirlerinin değiştirilmesini teklif etmiş ise de, yine red cevabı almıştır.³⁸

Me'mûn'un 218 (833)'de oğlu Abbas'ı Tuvana'nın imarına memur etmesi ve oraya müslüman ahaliyi yerleştirilmesi, halifenin bu seferleri gerçek bir fetih faaliyeti olarak düşündüğünü göstermektedir. Ya'kûbî'de bulunan bir kayıt da bu hususu doğrulamaktadır. Kardeşi Ebû İshak'a, oğlu Abbas'a ve Bağdat'ta yerine bırakmış olduğu İshak b. İbrahim'e bulundukları bölgelerden asker toplamaları hakkında verdiği emirler, onun daha büyük çapta harekâta girişmek fikrinde olduğunu gösterir. Kendisine sulh için bir daha müracaat edip, ülkesinde mevcut bütün müslüman esirlerin iadesini teklif eden imparatora, İslâmiyet, cizye veya kılıçtan birini tercih etmesi şeklindeki cevabı da, Me'mûn'un Bizans'a kesin bir darbe indireceğine emin bulunduğu delilidir. Ancak bu hedefi gerçekleştirmeye halifenin ömrü vefa etmemiştir.³⁹

³⁷ Ya'kûbî, *Tarih II*, 465-466; Taberî, *Tarih VIII*, 625.

³⁸ Taberî, *Tarih VIII*, 628-630; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam X*, 274, XI, 3-4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

³⁹ Ya'kûbî, *Tarih II*, 469-470; Taberî, *Tarih VIII*, 631; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam X*, 15.

Me'mûn'un Anadolu şehirlerine Arapları iskân gayesinin tahakkukuna ölümü mâni oldu. Halife, imparatorun elçisine red cevabı verdiği Bedendün (Pozantı) suyu kenarındaki ordugâhında kısa ve ateşli bir hastalıktan sonra vefat etti. Halife Me'mûn'un ölümüyle nihayete eren İslâm-Bizans mücadelesi dört yıllık bir fasıladan sonra Halife Mu'tasım döneminde (218-227/833-842) Theophilos'un (223/M.837) yılında harekete geçmesiyle yeniden başlamış oldu. Bizans İmparatoru'nun hiç bir sebep yokken İslâm ülkesine karşı sardırı düzenlemesinde Bâbek'in önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Bâbek kendi durumunun kötüye gitmesi üzerine Bizans'a elçiler göndermek suretiyle imparatoru Abbasî devletine karşı tahrik etmiştir. Bâbek'in bu şekilde kendi yükünün bir kısmını Bizans imparatoruna yüklemek ve rahat nefes almak gayesinde olduğu açıktır.⁴⁰

İmparator Theophilos topladığı büyük bir ordu ile İslâm memleketlerine doğru yürüdü. Oldukça büyük bir kuvvetle İstanbul'dan hareket eden imparator orta Anadolu'ya geldiği sırada kuvvetlerini iki kısma ayırarak bir kısmını doğuya, Erzurum üzerine gönderdi. Kendisi de asıl orduğun başında olduğu halde yukarı Fırat havzasına doğru yürüdü. Bugünkü Sultansu kenarında bulunan Zibatra /Subatra/Zubatra (Zozopetra, bugünkü Doğanşehir)'yi yağma ve tahrip etti. Theophilos, Zibatra'nın tahribinden sonra Malatya üzerine yürüdü. Malatya, Zibatra'nın uğradığı akıbetten kapılarını açmak ve içerde bulunan esirleri serbest bırakmak suretiyle kurtuldu. Fırat'ın diğer sahilindeki Şimşat/Samsat (Arsamosata, Palu ile Harput arasında) ise tamamen tahrip edildi. Buna mukabil Erzurum, yalnız surları hasara uğramakla bu felâketi atlatabildi. Karşısına çıkacak hiç bir kuvvetin olmamasına rağmen Theophilos, muhtemelen Bâbek'in esir edilmesini haber alınca İstanbul'a döndü. İmparator büyük zafer alaylarıyla karşılandı, hipodromda şenlikler yapıldı.⁴¹ Zibatra ve diğer şehirlerin tahribi ve halkının katledilmesi İslâm âleminde büyük infial meydana getirdi. Halife Mu'tasım derhal mukabil sefere çıkmak istedi ise de Bâbek üzerine gönderilen birlikler henüz merkeze dönmemişlerdi. Üstelik mevsim de böyle bir seferin yapılmasına elverişli değildi. Bununla beraber Sugur ahalisini teskin etmek için Uceyf b. Anbase komutasındaki bir orduyu yardıma gönderdi.⁴²

⁴⁰ Ya'kûbî **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, *Tarih*, II, 475-480.

⁴¹ Taberî, *Tarih*, IX, 55-56; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, IV, 59-60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 246-247.

⁴² İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, (thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî), Mısır 1949, s. 143-144; Taberî, *Tarih*, IX, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 247.

837-838 yıllarını hazırlıklarla geçiren halife Mu'tasım, 1 Nisan 838 (H.223) tarihinde Samarra'dan hareket etti. Seferin hedefi Amorion (Ammuriye) idi. Seferin gayesi ise Zibatra'nın öcünün alınması idi. Abbasî birlikleri iki koldan Anadolu'ya girecekti. Afşîn idaresindeki otuz bin kişilik kol Malatya taraflarından ilerlerken, bizzat Mu'tasım'ın başında bulunduğu ana kısım ise Tarsus ve Gülek boğazı yoluyla Anadolu'ya nüfuz edecekti. Halifenin harekete geçtiğini öğrenen Theophilos, İstanbul'dan hareket ederek Eskişehir'de karargâh kurdu. Buradan Amorion'un müdafaasını takviye etmek için yardımcı kuvvetler gönderdikten sonra hareketine devam etti. İslâm birliklerinin ilk hedefi Ankara idi. Burada Mu'tasım, Afşîn ile birleşecek ve beraberce Amorion üzerine yürünecekti. 19 Haziran'da Tarsus'tan hareket eden Mutasım'ın öncü kuvvetleri komutanı Aşnâs, önden giderek ordunun emniyetini temin etmekte idi. Aşnâs ele geçirdiği esirlerden Bizans İmparatoru'nun Afşîn tarafından mağlup edilerek İstanbul'a döndüğünü öğrendi. Mutasım'dan tekrar yardımcı kuvvetleri alan Aşnâs, Ankara'ya gelerek şehri ele geçirdi. Bir gün sonra Mutasım ve kısa bir zaman sonra da Afşîn Ankara'ya ulaştılar.

İmparator Theophilos, Kızılırmak sahiline geldiği zaman, halife kuvvetlerinin bir kısmının Armeniakon tarafından ülkesine girdiğini öğrendi. Önce bu birlikleri bertaraf ettikten sonra halifeyi karşılamaya karar vererek doğuya doğru hareket etti. Afşîn ile Theophilos'un birlikleri Yeşilırmak'ın güney kısmındaki Dazmana (Bugünkü Kazova)'da karşılaştılar. Temmuz 838 tarihinde başlayan muharebenin ilk anlarında Bizans kuvvetleri galip durumda idiler. Fakat Afşîn'in ordusunda bulunan on bin kadar Türk askerinin düşman üzerine ok yağdırması muharebenin kaderini Müslümanlar lehine değiştirdi. İmparator gece karanlığından istifade ederek canını zor kurtarabildi. Artık halifenin karşısına çıkacak Bizans kuvveti kalmamıştı. Mu'tasım'a elçiler göndererek sulh talebinde bulundu ise de, halife ancak sulh görüşmelerine Amorion'un fethinden sonra başlanabileceğini bildirmesi üzerine çaresiz merkezine döndü.

Arap birlikleri birkaç gün Ankara'da kaldıktan sonra yeniden tanzim edilerek Amorion'a doğru hareket etti. Sağ kanat kuvvetlerine Afşîn, sol kanat kuvvetlerine Aşnâs, merkeze ise Mu'tasım komuta ediyordu. Ankara'dan harekettten bir hafta sonra İslâm birlikleri nihayet Amorion önüne geldiler. Muhasara 1 Ağustos 838 tarihinde başladı. Şehrin surları komutanlar arasında, taksim edilerek hücum mahalleri tespit edilmiş oldu. Her komutan kendisine ayrılan mahalde faaliyet gösteriyordu. Ordunun

yanında mancınık gibi muhasara aletleri de bulunuyordu. Halife kuvvetlerinin bütün güçleriyle hücum etmelerine rağmen surun kuvvetli olması ve mahsurların iyi müdafaa etmeleri neticeyi geciktiriyordu. Nihayet surun zayıf noktası tespit edilerek mancınıklar bu kesimi dövmeye başladılar. 12 Ağustos 838 tarihinde Amorion, Mu'tasım tarafından fethedildi. Bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi⁴³.

Bir müddet Amorion'da kalan Mutasım, Theophilos'un sulh talep eden ikinci elçi heyetinin isteklerini de reddettikten sonra Konya-Ereğli ve Tarsus üzerinden Samarra'ya döndü. Amorion seferi Bizans'a karşı girişilen ve başarı ile neticelenen en büyük seferlerden birisidir. Fakat bu seferde de bir fetih ve yerleşme politikası takip edilmediği için bin bir zorlukla ele geçirilen şehir yine Bizans'a terk edilmiştir. Amorion seferinden sonra durumu oldukça sarsılan Theophilos bazı Avrupa devletlerine ve Endülüs Emevî halifesine elçiler göndererek yardım talebinde bulundu. Fakat İmparator, elçilerinin iyi kabul görmesine rağmen fiili yardımı elde edemedi. Halife Mu'tasım'ın Bizans İmparatoru'nun sulh teklifini reddetmesi onun seferlere devam etmek emelinde olduğunu göstermektedir. Fakat ordu içinde Abbas b. Me'mûn lehine bir hareketin ortaya çıkarılması böyle bir seferin yapılmasına mâni olmuştur. Merkeze döndükten sonra da Mazyâr b. Karin'in isyan etmesi ve Afşîn meselesi yeni bir sefere imkân vermemiştir. Buna rağmen onun halifeliğinin son yıllarına kadar Sugur'daki birlikler muntazam akınlarına devam ederek başarılı neticeler almışlardır⁴⁴.

Halife Vâsık devrinde (227-232/842-847) Bizans'a karşı büyük bir deniz seferinin yapıldığı hakkında Bizans kaynaklarında geniş bilgilerin bulunmasına rağmen, İslâm kaynakları bu konuda en ufak bir bilgi vermemektedirler. Zikredilen kaynaklara göre Müslümanlar Amorion'a karşı kazandıkları kesin zaferi müteakip deniz yoluyla İstanbul üzerine bir sefer yapma hazırlığına giriştiler. Birkaç yıllık hazırlıklardan sonra 227/842 yılında dört yüz parçadan müteşekkil donanma Apodinar (Ebû Dinar) komutasında hareket etti. Fırtınanın yaklaştığının öğrenilmesi üzerine Bizans başşehirinde müdafaa hazırlıklarına başlandı. Fakat İslâm donanması Kırlangıç Burnu (Selidonia, Selidon burnu) açıklarında korkunç bir fırtınaya tutularak mahvoldu. Ancak yedi gemi Suriye sahillerine dönebildi.

⁴³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 392-393; Ya'kûbî, *Tarih II*, 476; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb IV*, 60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 79-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil V*, 248-251; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), s. 229-230; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar II*, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 286-288.

⁴⁴ Ya'kûbî, *Tarih II*, 581; Taberî, *Tarih IX*, 57-71.

Müslümanların felâketle neticelenen bu seferinden sonra Bizans İmparatoru, saray erkânından Theoktistos komutasındaki donanmayı Girit üzerine gönderdi. 18 Mart 843 tarihinde İstanbul'dan hareket eden donanma Girit önlerine gelerek demirledi. Girit'teki Müslümanlar gelen Bizans donanması karşısında tutunamayacaklarını anlayarak bir harp hilesine başvurdular: Theoktistos'un birlikleri arasında İstanbul'da karışıklıkların çıktığı ve hattâ imparatorun tahttan indirildiği şayiasını yaydılar. Theoktistos, ordusunun büyük bir kısmını Girit önlerinde bırakarak kendisi İstanbul'a döndü. Başsız kalan ordu Müslümanlar tarafından imha edildi. Girit'teki bu başarısızlığına rağmen Theoktistos, imparatoriçe Theodora tarafından Anadolu'ya karşı gönderilen ordunun komutanlığına getirildi. Bizans ordusu, kesin olarak yeri tayin edilemeyen fakat Orta Anadolu'da olduğu tahmin edilen Mavropotamos yakınında müslümanlar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı⁴⁵.

Halife Vâsık, Bizans'a karşı kazanılan bu son başarılarla rağmen harbin devamına taraftar değildi. Nitekim (231/845) yılında Bizans elçisinin Samerra'ya gelerek iki tarafın elinde bulunan esirlerin değiştirilmesi teklifini memnuniyetle kabul etti. Hattâ kendisi de Ahmed b. Ebî Kuteybe adlı birisini İstanbul'a göndererek imparatora mukabelede bulundu. Esirlerin mübadelesi, daha önce de olduğu gibi Silifke ile Tarsus arasında iki devlet arasında hududu teşkil eden Lamis (Göksu) suyu üzerinde yapıldı⁴⁶. Esir mübadelesinin hemen arkasından Ahmed b. Saîd b. Selim b. Kuteybe'nin Anadolu'ya bir akın yaptığını görülür. Ancak mevsimin kış olması yüzünden başarılı bir netice elde edemediği gibi epeyce de kayıp vermiştir⁴⁷.

İlk Abbasi asrının son halifesi kabul edilen Mutevekkil döneminde de iki taraf arasındaki ilişkiler bir fetih siyasetinden ziyade karşılıklı akınlar şeklinde gerçekleşmiştir. Bunda iki imparatorluğun iç problemlerinin büyük payı vardır. Mutevekkil'den itibaren Abbasi halifelerinin Türkler ile mücadeleye girişmeleri ve uzun süre tahtta kalamamaları, Bizans'a karşı eskiden olduğu gibi geniş askeri harekâta girişmelerini engellemiştir.

⁴⁵ Vasiliev, *Byzance et les Arabes I, la Dynastie a'Amorium*, Bruxelles 1935, s. 191-198

⁴⁶ Ya'kûbî, *Tarih II*, 482; Taberî, *Tarih IX*, 132, 141-144; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 141; İbn Kesir, *el-Bidâye X*, 303-3-7

⁴⁷ Taberî, *Tarih IX*, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 164. İlk Abbasi asrında Arap-Bizans ilişkileri hakkında bk. Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 87-102

الرها المدينة الواصلة الفاصلة جزيرة صليبيه في وسط إسلامي عماد الدين و التحرير

بقلم د . أحمد حلواني *

مقدمة ومدخل:

حين اخترنا موضوع الرها كأول كونتية صليبية في المشرق ومحاولات تحريرها التي تمت بنجاح بقيادة عماد الدين زنكي منطلقاً من الموصل وموحداً الجبهة الإسلامية من أجل تحرير البلاد من الاحتلال الصليبي واستعادة بيت المقدس.

فقد قصدنا في هذا الاختيار لهذا المؤتمر بالذات (الذي أقدر أهدافه العلمية والوطنية لبلدنا سورية وتركيا والمنطقة بأكملها) أبعاداً عدة من منطلق أن التاريخ هو مدرسة الحياة الكبرى وأن عماد العمل السياسي هو الخبرات الإنسانية التاريخية المترجمة والاستفادة منها وتطويرها بما يتلاءم والمستجدات المتكونة ومعطيات العصر.

لقد أعطانا بحث حملة قبرص على الإسكندرية ونهبها فرصة للتأمل في طريقة تعامل دول الجوار فيما بينهم ومنهم جزيرة قبرص أو مالطة في البحر المتوسط والتي أعتقد أن مفهوم رابطة الجوار التي أطلقها الأمين العام لجامعة الدول العربية في مؤتمر القمة العربي الأخير يشكل أحد طرق معالجتها سياسياً بما يتلاءم ومعطيات العصر ومستجداته التي ترفض الحروب والاحتلال والظلم والتفرقة والتمييز.

واختياري للرها "وهي أورفة الحالية" يجيء في إطار استعادة حادثة تاريخية فيها احتلال أجنبي بغطاء ديني وفيها مسيرة عذاب للسكان المحليين ترافقت مع وعي شعبي كبير بالعمل من أجل الاستعادة والبناء والتحرير.

ولعلنا في هذه الاستعادة نؤكد على أمرين:

* عضو اتحاد المؤرخين العرب عضو اللجنة التنفيذية للجمعية العربية للعلوم السياسية أستاذ الإعلام والحضارة في الجامعات العربية الرها والتحرير Ahmad. Helwani @gmail.com

1- إن الاحتلال الغريب لا يمكن أن يعيش مهما طال.

2- إن إرادة الشعب ووعيه بحقه والعمل من أجل استعادة حقوقه عن طريق الوحدة هو الطريق الفعال.

ومن هنا فأنا أؤكد على أهمية هذه اللقاءات العلمية التركية السورية للاستفادة من الخبرات التاريخية وتوظيفها في مسيرتنا المعاصرة كما أؤيد الاقتراح الذي قُدم في حفل الافتتاح بإنشاء اتحاد للجامعات السورية والتركية وبعقد مؤتمر ثالث عن دور السلاجقة في المنطقة في سورية وفي جامعة دمشق بالذات بعد المؤتمر الأول في قيسرية بتركيا والثاني المقترح عقده في العام القادم في الجمهورية الإسلامية الإيرانية.

اسمحوا بعد هذه المقدمة أو المدخل أن أعود إلى الرها هذه الكونتية الصليبية الأولى والتي لعبت دوراً فاصلاً كجزيرة صليبية في وسط إسلامي وواصلًا بين الكونتيات أو الإمارات الصليبية الأخرى في أنطاكية وطرابلس الشام وبيت المقدس أو القدس الشريف.

الرها مدينة لها مكانة تاريخية خاصة في إقليم الجزيرة الفراتية إضافة إلى موقعها الاستراتيجي من حيث كونها واصله فاصلة بين الموصل في شمال العراق والشام وبين هذين البلدين وشبه جزيرة الأناضول التركية وصولاً إلى أرمينيا.

هذا الموقع أعطاها دوراً هاماً في العلاقات الشامية العراقية التركية وكذلك الأرمينية إضافة إلى ما مثلته من جزيرة صليبية أثناء احتلالها وتأسيس كونتية الرها والجهود الكبيرة لتحريرها من هذا الاحتلال.

لقد تعرضت هذه المدينة منذ القرن الخامس الهجري، الحادي عشر الميلادي، إلى تغييرات سياسية واجتماعية كبيرة حيث ازداد فيها الأرمن فشهدت صراعات سياسية هيأت السبيل إلى فراغ قوة أدى إلى استيلاء الفرنجة عليها قبل الاستيلاء على أنطاكية في الحملة الصليبية الأولى، حيث بادر الصليبيون إلى إنشاء كنيسة لاتينية غربية فيها إلى جانب الكنيستين الشرقيتين وهما اليعقوبية والأرمينية. و ما نتج عن ذلك من اضطرابات تنافسية بين الكنائس الثلاث.

و قد عدّت الرها من اشرف المدن النصرانية و أعظمها كما يذكر أبو شامة في الروضتين فهي إحدى الكراسي المطرانية بعد بيت المقدس, و أنطاكية, و رومية, و القسطنطينية⁽¹⁾.

و بعد تأسيس إمارة الرها الصليبية أصبح سكانها يتشكلون من خليط جديد غير متجانس حيث انضم الصليبيون الغربيون الذين شكلوا طبقة عسكرية ارستقراطية إلى جانب المزارعين و التجار من الأرمن و السريان الشرقيين الأمر الذي أدى إلى افتقار سكانها إلى التجانس و التآلف⁽²⁾ وبالرغم من هذا الافتقار إلى التجانس فقد كان الفرقاء يتحدّون أمام الخطر الإسلامي و يعملون على درئه.

إلا أن تسرب كراهية الفرنج إلى الأرمن بسبب استئثار الفرنج بالسلطة و الثروة و اعتمادهم على البطش و التنكيل أدى إلى تفكير أهالي الرها بتسليم المدينة إلى المسلمين خلال حملة مودود عام 506 هـ . حين توجه وفد من أهالي المدينة إلى الأمير مودود و طلبوا الأمان مقابل تسليمه المدينة.

و نستطيع القول بان إمارة الرها الصليبية كانت إمارة حرب دائما منذ نشوئها حتى سقوطها. فلقد كانت في حرب دائمة مع المسلمين و حرب توسعية مع محيطها و حرب أطماع و حقد و تنافس مع إمارة أنطاكية لكنها في الوقت نفسه كانت متواصلة مع مملكة بيت المقدس الصليبية.

و بسبب وقوع إمارة الرها على أرض الجزيرة بين نهري دجلة و الفرات فقد شكلت خطا دفاعيا للجبهة الشرقية الصليبية و درعا واقيا أمام الخطر الإسلامي كما أنها كانت بسبب هذا الموقع تختصر إقليم الجزيرة كله الأمر الذي منحها أهمية على مسرح الأحداث فقد شكلت جزيرة أرمينية و صليبية وسط بحر إسلامي واسع منعت وحدة الموصل و حلب و قرّبت في الوقت نفسه بين المجتمع المسيحي في أرمينيا و الغرب الصليبي إضافة إلى تاريخ هذه المدينة و قصة مسيحيا و قصة المنديل الذي مسح فيه السيد المسيح وجهه فانطبعت عليه تقاطيع وجهه الذي أرسله إلى أبجر شكّل بالنسبة للمسيحيين معجزة عدت حامية

(1)- الروضتين لأبي شامة ج1 ص94

(2)- د. سعيد عبد الفتاح عاشور - الحركة الصليبية ج1 ص437

لها بحيث ظلت موجودة في كنيسة الرها حتى عهد الخليفة المتقي لله العباسي، إضافة إلى وجود رواية تقول : بان الحواري توما سكن في هذه المدينة و كتب إنجيله فيها.

و المعروف بان المسلمين فتحوا الرها صلحا في عهد الخليفة عمر بن الخطاب كما أعيد في عهد معاوية الأول بناء جزء من كنيسة الرها القديمة بعد أن دمره الزلزال و قام الخليفة عبد الملك بن مروان ببناء كنيسة أخرى للتعديد فيها. الأمر الذي يدل على السياسة التسامحية للدولة الأموية من جهة و على أهمية الرمزية المسيحية لتاريخ مدينة الرها.

إلا أن استعادة البيزنطيين لقوتهم و لاسيما خلال حكم الأسرة المقدونية جعلهم يتحولون من سياسة الدفاع إلى الهجوم مع المسلمين ضمن سياسة استعادة مستعمراتهم القديمة في الشرق التي حررتها الفتوحات العربية الكبرى.

فبعد استيلاء البيزنطيين على ميّافارقين و آمد بدءوا بحصار الرها ثم استولوا على مرعش و سميساط ثم على أنطاكية و اتجهوا نحو حلب.

و في عهد الإمبراطور رومانوس تم الاستيلاء على الرها و قد وصف ميخائيل السرياني موقف أهل الرها من العرب و ميلهم إليهم في مقابل كراهيتهم للبيزنطيين بدليل تسليم المدينة للبيزنطيين خاوية بعد أن أشعل أهلها الحرائق فيها. و باستيلاء الصليبيين على الرها و وصولهم إلى قلقيلية وجدوا في الأرمن حلفاء طبيعيين لهم ضد السلاجقة الأتراك حيث قدموا مساعدات كبيرة لهم خففت من متاعبهم و قوّت من حضورهم إلا أن هذا لم يمنع من حصول خلافات في الموقف الأرمني تجاه الصليبيين و هو ما عالجت دراسات كثيرة و قد يكون من أهمها كتاب الانكليزي سيغال (الرها المدينة المباركة) الذي طبع في دمشق 1988م بترجمة يوسف إبراهيم جبرا إضافة إلى كتاب (تاريخ ميخائيل الكبير) السرياني و كتاب ابن العبري (تاريخ مختصر الدول) و التاريخ الصليبي في هذه المدينة.

و قد شكلت الصراعات الكبيرة بين الأمراء الصليبيين حالات من عدم الاستقرار بالرغم من أن هذه الإمارة تعد أولى الإمارات الصليبية في الشرق والتي عمل (بلدوين) حاكمها على محاولة تدعيم جبهتها الداخلية بالعمل على التوسع الخارجي لإخضاع إقليمها المحيط و جعلها تحت حكمه بحكم أن محيطها الإسلامي يشكل خطرا كبيرا على استقرارها بحيث ضم سميساط و سروج إلى إمارته الصليبية إضافة إلى البيرة التي تعد مركزا استراتيجيا هاما

على الضفة الشرقية لنهر الفرات على الطريق إلى عنتاب كما ان بلدوين استطاع إخضاع ملطيه المدينة الارمنية الرئيسية بسبب خوف أهلها من سيطرة التركمان المسلمين و استنجادهم به فضمها إلى حكمه .

و لقد شكلت هذه الانتصارات تعظيماً لقوة بلدوين الأمر الذي أوصله إلى مد نفوذه وانتخابه لحكم بيت المقدس بعد أن جهّز حملة كبيرة توجهت إلى بيت المقدس بمساعدة من حاكم طرابلس الصليبي لمواجهة الصعوبات و الكمائن الإسلامية مما شكل انعطافاً تاريخياً كبيراً في تاريخ الوجود الصليبي في بلاد الشام.

أما الرها القاعدة التي انطلق منها فقد حكمها بلدوين دي بورغ الذي استطاع كسب تأييد الأرمن و السريان على السواء إضافة إلى طاعة الصليبيين له.

فحققوا بذلك قوة لمقاومة المحاولات الإسلامية لاستردادها كما مد نفوذه باتجاه أنطاكية فبينما استطاع جوسلين من حكم أمد و نصيبين و رأس العين مع استمراره على قتال المسلمين دون هوادة حتى وفاته برز عماد الدين زنكي الذي بدا بمراقبة الرها تمهيداً لاستعادتها و فتح الطريق لتوحيد الجبهة الإسلامية كما سنرى .

زنكي و استعادة الرها على طريق توحيد الجبهة الإسلامية

اتبع زنكي بعد توليه حكم الموصل أسلوب المهادنة مع إمارة الرها الصليبية بدلاً من أسلوب المواجهة بالقوة حيث عقد في عام 521هـ / 1128م مع جوسلين أمير الرها علاقة ودّ و صداقة و هدنة ضمن خطة تستهدف استكمال استرداده للبلاد الشامية و الجذرية وصولاً إلى استعادة حلب و حصن الاثارب مما أفسح مجالاً كبيراً لتخوف الإفرنج الذين نقضوا الهدنة و حصل قتال بينهم و بين جيش زنكي حقق المسلمون فيه نصراً كبيراً⁽¹⁾.

و نتيجة لانتصار زنكي على الفرنج تابع أعماله التوسعية باتجاه اللاذقية ثم شيزر قرب حماة وصولاً إلى إمارة طرابلس الصليبية الذي طلب حاكمها ريموند الثاني النجدة من (فلك) ملك القدس و استطاع زنكي فتح (بارين) التي

(1)- انظر التفاصيل في الكامل لابن الأثير ج8 ص321-331.

تعد من أعمال طرابلس الصليبية و التي تشكل مجالا زراعيا لمدينتي حماه وحمص وتابع مسيرته فاستولى على المعرة وكفر طاب وصولا إلى أنطاكية حيث هزم الفرنج هناك عند جسر الحديد متابعا مسيرته في فتح بعض أعمال الرها والاستيلاء على حصونها.

وفي هذه الأثناء كان الصراع مستمرا بين الإماراتين الصليبيتين الرها وأنطاكية والذي كان يختفي عند اشتداد الهجمة الإسلامية لكنه ما يلبث أن يعود من جديد الأمر الذي استفاد منه زنكي و حقق من خلال هذه الفجوة فتح إمارة الرها و استعادتها إلى الحظيرة الإسلامية .

و إذا كنا لن ندخل في تفاصيل الصراع بين الإماراتين الصليبيتين إلا أننا سنتوقف عند حشد زنكي لقوته لفتح الرها ضمن خطته الإستراتيجية لإزالة جميع عوائق توحيد الجبهة الإسلامية وصولا إلى تحرير بيت المقدس.

لقد وضع زنكي خطة واسعة للجهاد ضد الصليبيين منطلقا من الموصل لكنه لم يسرع في تنفيذ خطته مستفيدا من تجارب محاولات من سبقه من الأمراء و السلاطين بادئا باستعمال السياسة وسيلة للوصول إلى غايته لذلك نرى مهادنته لجوسلين و توقيع الصلح معه⁽¹⁾.

بالرغم من نجده لأهل حران ضد الظلم الصليبي في الرها و سروج والبيرة.

وهكذا لم يقم زنكي بأعمال حاسمة ضد إمارة الرها في البداية إلا أن هذا لم يمنعه من القيام بأعمال استكشافية بين الحين و الآخر بمناوشة الفرنجة في تل باشر و مع الصليبيين في الرها نفسها و لو أننا نستطيع أن نضع هذه الأعمال في خانة الاستطلاع العسكري وفق مفهوم العلوم العسكرية الحديثة.

وفي هذا المجال لابد من دراسة علاقة إمارة الرها بمحيطها سواء في ديار بكر حيث الارائقة الذين تحالفوا مع الأرمن في الرها ضد الفرنج حيث كان هذا التحالف سببا في تنكيل بلدوين دي بول ليون بالأرمن المتحالفين مع الارائقة كما أن زنكي تدخل لمهاجمة حاكم ديار بكر في مواجهة تحالفه مع جوسلين.

أما آمد وهي المدينة الرئيسية في ديار بكر فقد انقسمت علاقتها بالرها في عهد جوسلين الأول، بين علاقات حربية تمثلت في غزو جوسلين لأمد و نهبها

(1)- انظر ابن الأثير - الكامل في التاريخ ج8 ص35.

انتقاماً من الأتراك الذين غزوا إقليم الرها و بين علاقات دينية تمثلت في حرمان البطيريك اسحق من الخروج من أمد طمعاً بثروته.

إضافة إلى أن علاقات الرها بالا راتقة في حصن (كيفا) كانت سيئة حيث استطاع صاحب الحصن داوود بن سقمان الارتقي هزيمة جوسلين الأول.

كما كان للرها (بالعقليين) في قلعة جعبر علاقات تراوحت بين العدائية و الودية.

أما علاقة الرها بالدانشمند بين في سميساط فقد تراوحت بين المهادنة والغزو المتبادل والأسر بأعداد كبيرة حتى وفاة الأمير الدانشمندی وتفكك ارثه إلى إمارات دانشمندية ثلاث في قيصرية وسيواس وملطيه.

أما علاقة الرها ببني مزيد في الحلة المدينة الكبيرة (بابل القديمة) الواقعة بين الكوفة وبغداد والتي اختطها الأمير سيف الدولة صدقة بن دبیس، والمعروف بتأييده الفرنج ضد المسلمين في مواجهة الخلفاء العباسيين حيث قدم لهم خدمات كبيرة مقابل مساعدتهم له في تحقيق مأربه حتى مقتله على يد السلطان مسعود ضمن تأييد و ترحيب غالبية جمهور المسلمين بوصفه خائناً متعاملاً مع الأعداء.

ونستطيع أن نضيف إلى هذه العلاقات، علاقات الرها بالقبائل العربية القريبة من دمشق، ولاسيما بنو ربيعة وبنو خالد إلى جانب علاقتها ببيروت وطرابلس حيث كانت بيروت تابعة للفاطميين في مصر بعد زوال معظم ملكهم في الشام.

والحقيقة التاريخية البارزة أن إمارة الرها شاركت بمجهودات كبيرة في مساعدة التوسع الفرنجي الصليبي الذي قاده ملك بيت المقدس على حساب المسلمين وخاصة ضد اتابكة دمشق حيث حاول الفرنج احتلال دمشق والأقاليم المحيطة بها لكن هذه المحاولات باءت بالفشل كما يذكر وليم الصوري أسبابها⁽¹⁾.

(1)- انظر وليم الصوري.

حيث يعيد الاسباب الى توزع الصليبيين الى فرق اهتمت كل واحدة بالغنائم اضافة الى المناخ غير الملائم لهم.

وفي موضوع العلاقة بين الرها و انطاكية فقد اتصفت بالعداء, هذا العداء الذي تجسد بالخلاف بين بلدوين دبوليون وبين تنكريد ابن أخت بوهيموند أمير أنطاكية بسبب السيطرة على طرسوس. الأمر الذي أوصل هذا العداء الى طلب مؤازرة كل طرف الجانب الإسلامي سواء من رضوان حاكم حلب أو من أمير قلعة جعبر ضد بعضهم البعض. و هو ما شجع مودود بالاستعداد لمهاجمة الوجود الصليبي بالرغم من عدم وحدة الجبهة الإسلامية.

علما أن محاولات تمت لتحقيق علاقة ودية بين إمارتي الرها و انطاكية عن طريق الزواج حيث تزوج روجر من أخت بلدوين ديبورغ.

و في هذا المجال نستطيع أن نذكر غزوات ايلغازي و معه حاكما دمشق و الحلة لمحيط انطاكية و محاصرة البرسقي لبلدة اعزاز التابعة للرها اضافة الى محاولات جوسلين و بوهيموند الثاني الاستيلاء على حلب مع استمرار التنافس بين الإماراتين على الغنائم و لو أدى ذلك الى التعاون مع المسلمين السلاجقة ضد بعضهم البعض.

و لقد أفسح هذا العداء المجال لإيجاد فرص مختلفة للجانب الإسلامي للانقضاض على الإماراتين وهو ما انتهى بسقوط الرها وعدم نجدة ريموند أمير انطاكية لها بحجة انشغاله بالمنازعات مع الإمبراطور البيزنطي.

أما علاقة الرها بإمارة طرابلس فكانت في غالبيتها تنسم بالطابع الودي بحكم تبعية الجانبين لمملكة بيت القدس.

ونستطيع أن نذكر مساعدة إمارة طرابلس لجوسلين لفك الحصار عن منبج وكذلك لفك حصار البرسقي عن اعزاز كما بينا.

إضافة إلى مساعدة الرها لطرابلس أمام محاصرة زنكي لها. و تعاونهما في مواجهة زنكي عند حصن بارين⁽¹⁾ وعليه فلقد كانت علاقة الرها بطرابلس علاقة تعاون و ود على خلاف ما كانت علاقتها بإمارة انطاكية و يبدو أن البعد الجغرافي بينهما و عدم وجود مكانة دينية مميزة لإمارة طرابلس خفف من إمكانية المنافسة و أبقاها ثغرا صليبيا وسيطا على البحر الأبيض المتوسط.

(1)- للتوسع يمكن الرجوع إلى ميخائيل السوري في الموسوعة الشامية ج5 ص106-120.

العلاقات الرهاوية – الأرمنية

شكل الأرمن دعما كبيرا للفرنجة في تأسيس إمارة صليبية لهم في الشرق بشكل عام و في الرها بشكل خاص و قد يكون لهذا الدور الداعم سببه لمواجهة عدائهم للمسلمين بشكل عام و السلاجقة بشكل خاص لكن هذا الدعم الأرمني لم يخل من إشكالات فيما بينهم بسبب حالة التعالي الارستقراطي التي شكلها الفرنجة الصليبيون تجاه الأرمن و السكان المحليين.

كما أن حالات التزاوج من الأمراء الفرنجة للأميرات الأرمنيات شكلت قوة لهذه العلاقة حيث تزوج بلدوين دوبيليون من ابنة جبريل أمير ملاطيه كما تزوجت أخت بلدوين ديبورغ من ليون الأول ملك أرمينيا الصغرى و هو ما قوى العلاقة و لاسيما في مساعدة الأرمن بقيادة طوروس ابن قسطنطين لرد الهجوم البيزنطي على الرها و انطاكية اضافة الى نجدة رؤساء الأرمن و على رأسهم كوغ باسيل لإمارة الرها في مواجهة تهديدات ((مودود)) إلا أن ذلك لم يمنع بعض الفجوات في محاولة استرضاء الأرمن للمسلمين للتخفيف من هيمنة الفرنجة عليهم كما حصل مع زوجة كوغ باسيل بعد موت زوجها ومحاولة استرضاء البرسقي لتحبيد المنطقة الأرمنية وإن لم تدم طويلا حيث استطاع بلدوين بسياسته التوسعية والعنف الذي استخدمه الى تحقيق سيطرة قوية وكبيرة على الرها والمناطق الأرمنية والإسلامية القريبة منها لكن هذا الأمر لم يستمر طويلا بعد توجه بلدوين الى القدس وتتويجه ملكا عليها.

ونستطيع أن نشير الى الدور الذي تحملته إمارة انطاكية في تقريب و جهات النظر وتقوية إمارة الرها لمواجهة الإمبراطور البيزنطي.

والمعروف أن علاقة الرها ببيزنطة تحكمت فيها عقدة أساسية إلا وهي استقلال إمارة الرها بدلا من عودتها الى أحضان الإمبراطورية البيزنطية وبالرغم من قبول الإمبراطور الكسيوس الأول لهذا الاستقلال وتولي بلدوين السلطة في الرها استنادا الى رغبة أهاليها فان نظرة بيزنطة إليها بقيت تحمل الكثير من الحساسية وإن كانت حساسيتها تجاه الرها اقل بكثير من الحساسية البيزنطية تجاه انطاكية ولعل للكرسي الأنطاكي في الديانة المسيحية دور أساسي في هذه الحساسية.

ولقد أدى العداء بين الصليبيين في الرها وأنطاكية والبيزنطيين إلى تحريض الإمبراطور البيزنطي لسلطين السلاجقة ومنهم محمد بن ملك شاه ضد الفرنجة الصليبيين الأمر الذي وسّع فجوة الخلاف الصليبي البيزنطي فاستفاد منه المسلمون في خطتهم باستعادة أراضيهم وتحريرها.

العلاقات الرهاوية البيزنطية:

ولقد اكتفى البيزنطيون منذ البداية باستعادة جزء من ممتلكاتهم في آسيا الصغرى مستغلين ضعف السلاجقة الروم. والمعروف أن حنا كومنين الذي خلف الإمبراطور الكسيوس الأول خطط لإعادة تأسيس القوة البيزنطية في وادي الفرات بحيث كانت إمارة الرها محط أطماعه إضافة إلى كيليكيا والشام وأرمينيا الصغرى وأنطاكية.

ونستطيع أن نشير هنا إلى أن التحالفات التي جرت بين الإمبراطور البيزنطي والصليبيين لم تقوى على الصمود ومثالنا على ذلك حصار زنكي لأنطاكية وحصار الصليبيين والبيزنطيين لحلب وإخفاقهم في الاستيلاء عليها وكذلك حصار شيزر مشيرين أيضاً إلى رفض سكان أنطاكية بقيادة جوسلين لضمها إلى الإمبراطورية البيزنطية. مما شكل ضعفاً في الجبهة المسيحية عموماً مقابل زيادة استعداد زنكي لفتح الرها كونها النقطة الأضعف في الممتلكات المسيحية وجعلها نقطة تمركز لفتح واستعادة الممتلكات الصليبية كلها.

ذكرنا أن زنكي اتبع سياسة المهادنة منذ تسلمه حكم الموصل حيث أقام مع جوسلين أمير الرها في عام 521هـ / 1128م. علاقات ود وصداقة مدعمة بهدنة قصد من ورائها استكمال أعماله التوسعية التحريرية لما بقي من بلاد الشام والجزيرة حيث ضم حلب وعزم على التوجه إلى حصن الأثارب وهو ما جعل الفرنجة ينقضوا الهدنة معه. حيث جهزوا الجيوش لمواجهة زنكي لكن جيش زنكي حقق نصراً كبيراً انهزم فيه الفرنج شر هزيمة وتم أسر الكثير منهم وقد عمد زنكي إلى استثمار هذا النصر وبث الثقة بجنوده طالباً منهم أن يذيقوا أعدائهم من بأسهم ما يزرع الرعب في قلوبهم من قوة وشجاعة المسلمين ففعلوا ذلك حيث خربوا حصن الأثارب وتوجهوا إلى حصن حارم حيث طلب جنوده الصلح فقبل زنكي ليعطي فرصة لجنوده بالراحة.

وبهذا اشتد أزر المسلمين وثقتهم في حين انتشر الخوف في نفوس الفرنجة.

فسارت جيوش زنكي مع نائبه في حلب كالأمر سوار حيث خربوا أعمال اللاذقية وتوجهوا إلى شيزر في حماة في سهل الغاب. وتوجه إلى بارين من أعمال طرابلس حيث طلبت طرابلس معونة بيت المقدس من ملكها "فلك" ودارت معركة حامية انتهت بهزيمة الفرنج واحتفاء جيوشهم بالحصن وطلبهم للنجدة من قوات الرها وأنطاكية وبلاد الروم عموماً. الأمر الذي جعل زنكي يوافق على طلب الأمان وإطلاق سراح الملك ورفاقه من الحصن الذي استلمه زنكي حيث وصل غلى حكمه بعد مدة ابنه نور الدين زنكي الذي سيسطع نجمه التوحيدي والتحريري فيما بعد.

كما واجه زنكي مؤامرات كثيرة خلال هذه الفترة منها اتفاق أهل العريش مع الفرنج ضده. وقتله عدداً كبيراً من المتصالحين مع الفرنج ضد المسلمين، وتابع زنكي حملته على أنطاكية حيث حقق فيها نصراً كبيراً وغنم غنائم كثيرة وذلك قبل توجهه إلى الرها لفتحها.

وفي هذه المرحلة استعاد التحالف الفرنجي البيزنطي مكانته لمواجهة الانتصار الإسلامي بقيادة زنكي.

لكن هذا التحالف أخفق بسبب عدم الثقة المتبادلة بين الحلفاء والدور الذي اضطلع به زنكي في سياسة اللين أحياناً والقوة أحياناً أخرى. إضافة إلى خسارات الجانب الصليبي والبيزنطي بوفاة الإمبراطور حنا كومنين وفلك ملك بيت المقدس. الأمر الذي جعل عام 1943 م 538 هـ. سنة بداية النهاية لكونتية الرها وأميرها جوسلين الثاني⁽¹⁾.

حصار زنكي للرها وفتحها:

طلب زنكي من جميع الأمراء المحليين المشاركة في الجهاد، فأرسلوا إليه أعداداً كبيرة، ثم أرسل زنكي قواته بقيادة صلاح الدين محمد لياغستاني لمباغطة المدينة حتى يلحق به زنكي محاصراً لها. حيث التجأ سكانها واحتموا بأسوارها الحصينة، وعندما شدد زنكي الحصار أكثر، سدّ على أهلها كل منفذ للخروج والدخول إليها ومنع الحصول على أي مؤن أو مساعدة، وطلب من أهالي الرها تسليم المدينة، ونظراً لأنهم كانوا يأملون بوصول النجدة من

(1)- الروضتين لأبي شامة ج 17 من الموسوعة الشامية ص 101-119.

أنطاكية وبيت المقدس فقد رفضوا التسليم، بينما لم يتنبه جوسلين للخطر إلا متأخراً، بعد أن ترك الجزء الشرقي للإمارة ونعم بالراحة في قسمها الغربي، حيث اكتفى البقاء في (تل باشر) لقطع المؤن التي يمكن أن تصل إلى زنكي من حلب، كما أن جوسلين كان يثق بتحصينات الرها، لكنها لم تستطع الصمود طويلاً لعدم وجود جيش محترف يدافع عنها.

لقد تولى أهالي الرها ورجال الدين فيها الدفاع عنها بمقدار ما أسعفوا من طاقة وإمكانيات، وهذا ما دفع زنكي لتشدي الحصار عليها، وعندئذٍ ظهرت براعة رجاله الحلبيين أصحاب الخبرة الذين حفروا الأنفاق تحت سور المدينة ووضعوا فيها العوارض ليشعلوا فيها النيران فيسهل انهيار السور، وعاد زنكي مجدداً وطلب من أهل المدينة الاستسلام، لكنهم رفضوا، بل وتحذوه، مما دفعه للأمر بإشعال العوارض داخل السور مما أدى لانهيار جزء منه، حيث تسلل المسلمون منه إلى داخل المدينة، فسارع أهل المدينة لسد الثلمة في السور لمنع دخول المسلمين إليها، فما كان من المسلمين إلا أن تسلقوا الأسوار بشجاعة وقد خلت من المدافعين عنها. وهكذا امتلك زنكي البلد عنوة وبالسيف، ولم يستطع الأهالي حماية أنفسهم من سيوف المسلمين، حيث لجؤوا إلى قلعة المدينة فوجدوا أبوابها مغلقة فمات الكثيرون مخنوقين من شدة الزحام.

وهكذا سقطت الرها بيد زنكي بعد حصار دام ثمانية وعشرين يوماً، أما القلعة فقد سقطت بعد ذلك بيومين. حدث ذلك دون أن يتقدم جيش صليبي واحد لنجد الرها. فأنطاكية لم تقدم أية معونة بل أنها سرت لما أصاب الرها، أما بيت المقدس فرغم إرسال الملكة ميلزاند بعض القوات لنجدة الرها إلا أنها وصلت متأخرة جداً، الأمر الذي جعل المؤرخين يذكرون أن السر في سقوط الرها يرجع إلى تغييب حمايتها عنها. والحقيقة أن المجهودات الكبيرة من ناحية زنكي وقواته والشجاعة الكبيرة التي تحلو بها إلى جانب ظروف الإمارة الداخلية والخارجية التي ذكرناها تضافرت لتمكين الجيوش الإسلامية من النصر. وقد تعرضت المدينة إلى السلب والنهب من جانب القوات المنتصرة، فلما دخلها زنكي وأعجبته رأى أن تخريبها يجوز، أمر العسكر بإعادة ما أخذه من أثاث ومتاع استناداً إلى الأخلاقية الإسلامية، عندها عادة الأحوال إلى هذونها مرة أخرى، فترك زنكي بها بعض قواته بقيادة زين الدين علي كوجك. وعاج البلد إلى حاله آمناً سالماً⁽¹⁾.

(1)- الكامل في التاريخ لابن الأثير ج 11 ص 98-100.

ثم توجه زنكي بعد ذلك إلى سروج فاستولى عليها بعد هرب الفرنج منها، وبذلك لم يبق لجوسلين سوى البيرة التي اتجه زنكي إليها وحاصرها، لكن البيرة كانت شديدة التحصين، إضافة لتزويدها من قبل الفرنجة بالمؤن والذخائر، ما مكنها من الصمود في وجه زنكي مدة طويلة، وعندما نفذت المؤن والذخائر وكادت المدينة تسقط بيد زنكي، وصله نبأ مقتل نائبه جقر في الموصل، مما اضطره لمغادرة البيرة باتجاه الموصل، إلا أن فرنج البيرة لمواجهة أجواء الخوف الذي أحاط بهم اتصلوا بصاحب ماردين الأمير حسان الدين تمرتاş وسلموها إليه، وقد دعمت هذه العملية التحالف بين فرنج الرها وأرتقة ماردين لتشابه مصالح الطرفين في مواجهة أهداف زنكي التوحيدية من جهة والجهادية من جهة أخرى.

وبعد هذا كالفتح لم يبق لجوسلين الثاني إلا مناطق صغيرة من إمارته لا تشكل قوة عسكرية أو سياسية وهكذا سقطت أول لبنة من لبن البناء الصليبي في الشرق.

فإذا كانت كونتية الرها أول إمارة أسسها الصليبيون في الشرق كما ذكرنا في جوء من العنجهية والغرور بالقوة والرغبة بالتمييز على جيرانها وحتى أبناء جلدتها ولاسيما أنطاكية فإن قدرها الطبيعي كان السقوط مثلها مثل باقي الإمارات الصليبية وسقوطها هذا الذي جاء في بداية الحملات الإسلامية الجهادية بقيادة زنكي ضد الوجود الفرنجي خطته زنكي لتدفع الرها الثمن الأول والأقصى ولتكون عبرة لباقي الإمارات الصليبية.

استقبل المسلمون فتح الرها بالبشر والارتياح والشعور بنشوة الظفر والقوة مع الاتحاد وقد عبر الشعراء عن ذلك في قصائد مختلفة وكثيرة مدحوا فيها زنكي. كما هلل وكبر خطباء المساجد لهذا الفتح في جميع أنحاء الفتح الإسلامي وعدوه من أيام العزة والكرامة وفي المقابل خيمت حالة من الحزن والخوف الشديد لدى صليبي الشرق أثر سقوطها إذ عدته باقي الإمارات الصليبية ناقوس خطر داهم عليها لأنها عجزت عن تقديم أي مساعدة للرها وقت منحتها حتى أن جيش القدس الذي أرسل لنجرتها لم يستطع الوصول إليها بسبب كمائن القوات التركمانية التي جندها زنكي وأعملت فيهم قتلاً وأسراً وتفريقاً وهو ماهياً إلى الحملة الصليبية الثانية وهو موضع بحث آخر.

الحواشي

- (1)- الروضتين لأبي شامة ج1، ص94.
- (2)- د. سعيد عبد الفتاح عاشور - الحركة الصليبية ج1 ص437
- (3)- انظر التفاصيل في الكامل لابن الأثير ج8 ص321-331.
- (4)- انظر ابن الأثير - الكامل في التاريخ ج8 ص35.
- (5)- انظر وليم الصوري.
- (6)- للتوسع يمكن الرجوع إلى ميخائيل السوري في الموسوعة الشامية ج5 ص106-120.
- (7)- الروضتين لأبي شامة ج17 من الموسوعة الشامية ص101-119.
- (8)- الكامل في التاريخ لابن الأثير ج11 ص98-100.

المصادر والمراجع:

1. ابن الأثير - الكامل في التاريخ ج8.
2. وليم الصوري.
3. د. سعيد عبد الفتاح عاشور - الحركة الصليبية ج1.
4. الروضتين لأبي شامة ج17 من الموسوعة الشامية.
5. الروضتين لأبي شامة ج1.
6. الكامل في التاريخ لابن الأثير ج5.
7. للتوسع يمكن الرجوع إلى ميخائيل السوري في الموسوعة الشامية ج5.

SULTAN KALAVUN DÖNEMİNDE (M. 1279-1290) MEMLÛK-HAÇLI MÜNASEBETLERİ

Prof. Dr. Ali AKTAN*

العلاقات المملوكية والصليبية فى عهد السلطان القلاون 1279-1290 م.

أ.د. علي آقطان

عضو هيئة التدريس فى كلية الآداب بجامعة أريجاس قسم التاريخ

نشبت الحروب الصليبية للمرة الأولى سنة 1097 م. مستندة إلى الأغراض الدينية والسياسية والاقتصادية. بينما كان الأتراك يستمرون بمحاولاتهم للإسكان فى آسيا الصغرى (أناضول) وإقامة دولة جديدة لهم أصبحوا متعرضين للإغارات الصليبية. على الرغم من أن الصليبيين لحقت بهم خسائر جسيمة إلا أنهم تمكنوا فى النهاية من تأسيس مملكة فى القدس وإقامة دولة صغيرة فى أنطاكية والثانية فى مدينة الرها.

وأن الصليبيين الذين فشلوا فى جبهة فلسطين بدأوا ينظمون الإغارات على مصر، ولكنهم لم يستطيعوا الحصول على فوز دائم. وكان للسلطان المملوكي بيبرس أعداء كثيرة وعلى رأسهم المغول والصليبيون والأرمن، واستمر بمجادلتهم ضد الصليبيين فى سوريا حتى استولى على جميع الحصون فى المنطقة الداخلية.

وكان المغول والصليبيون هما على رأس المسائل الخارجية التى أشغلت السلطان القلاون. وفى بداية الأمر وقف السلطان إلى جانب السلم والمصالحة مع الصليبيين حتى لا تتوسع الجبهة. وارتاح السلطان القلاون بعد موت الملك المغولي آباقة سنة 1282 م. وفقدان المغوليين قواهم السابقة، وبعد أن هبت ريحه وقام بتدبير أعماله فى الداخل والخارج لم يعد يوجد أمامه أي مانع يمنعه من التقدم نحو الصليبيين.

* Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Kayseri/Türkiye

وزحف السلطان بجيشه أولا على قلعة مرقب التي اتفق أهلها سابقا مع المعوليين، وفتح قلعة مرقب أقلق المدن الأخرى للصليبيين ، فأرسل كونت طرابلس سفراءه إلى السلطان لإدانة الصلح، وكذلك حاكمة مدينة السور مارغريت تمكنت من إدانة الصلح لمدة عشر سنوات على أن تدفع للسلطان نصف الدخل السنوي لمدينة السور جزية وعدم ترميم وتجديد الحصون في المدينة. واستنادا إلى شكوى التجار الحلبيين دخل نائب السلطنة حسام الدين طورن طاي في لاذكية واستولى على الميناء وتسلم البرج الكائن في الميناء ودمره، فعاد إلى مصر بعد هدمه.

وفي تلك اللحظة وردت الأخبار بأن الفرنسيون في طرابلس نقضوا عهدهم للسلطان ، وألقوا القبض على مجموعة من المسلمين وأسروهم. فتحرك السلطان القلاون ، واستولى على المدينة بعد حصار يستغرق أربعة وثلاثين يوما. وبعد فتح طرابلس استمر الجنود المملوكي بسيرهم وستولوا على بعض الحصون في المنطقة دون أية مقاومة.

والهاربون من المدن الصليبية التي استولى عليها المسلمون قد التجأوا إلى مدينة عكا، لذلك بدأ السلطان يستعد لفتح عكا، إلا أن مرضا محموما أصيب به لم يسمح بذلك وتوفي هناك في 10 نوفمبر 1290.

Özet

Dinî sebep başta olmak üzere, siyasi ve iktisadi çeşitli sebeplerle yapılan bu seferlerin ilki 1097 yılında gerçekleşmiştir. Türkler Anadolu'ya yerleşme ve kendilerine yeni bir vatan kurma mücadelesini sürdürürken ilk Haçlı seferlerine muhatap oldular. Bu seferler sırasında Haçlılar büyük kayıplar vermelerine rağmen Anadolu topraklarından geçmeye ve bilahare Kudüs'te bir krallık, Antakya ve Urfa'da birer kontluk kurmaya muvaffak oldular.

Eyyubilere karşı Filistin cephesinde bir başarı kazanamayan Haçlılar, Mısır'a saldırılar düzenlemeye başladılar; ancak kalıcı bir başarı elde edemediler. Memlûk Sultanı Baybars'ın dış düşmanlarının başında Moğollar, Haçlılar ve Ermeniler geliyordu. Nitekim o, Suriye'de Haçlılara karşı sürdürdüğü mücadelelerin sonunda, iç kesimlerdeki kalelerin tamamını ele geçirmiştir.

Sultan Kalavun'u uğraştıran önemli dış gâilelerin başında Moğollar ve Haçlılar gelmekte idi. Başlangıçta Kalavun, cepheyi genişletmemek için Haçlılarla anlaşma yoluna gitti. Moğol hükümdarı Abaka'nın ölümünden sonra (1282) Memlûkler üzerindeki Moğol tehdidinin eski gücünü

kaybetmesi Kalavun'a rahat bir nefes alma imkânı verdi. İç ve dış işlerini yoluna koymuş bulunan Sultan Kalavun artık Haçlılara karşı harekete geçebilirdi.

Sultanın ilk hedefi, halkı eskiden Moğollarla ittifak etmiş bulunan Merkab kalesi olmuştur. Merkab'ın zaptı diğer Haçlı şehirlerini endişeye düşürdü. Bu meyanda Trablus kontu, barışın devamı için sultana elçilerini gönderdi. Aynı şekilde Sur hâkimesi Margaret de, Sur'un yıllık gelirinin yarısından vazgeçmek ve kalelerini yenilememek şartıyla 10 yıllığına barışı temin edebildi. Halepli tüccarların şikâyeti üzerine Naibüssaltana Hüsâmeddin Toruntay, Lâzkiye'ye girdi. Buradaki limanda bulunan burcu teslim alıp yıktırdıktan sonra Mısır'a geri döndü.

Yine bu sıralarda, Trablus'taki Frenklerin, daha önce imzaladıkları anlaşmayı bozarak, bir grup Müslümanı yakalayıp esir aldıkları haberi geldi. Bunun üzerine harekete geçen Kalavun 34 gün süren bir kuşatmadan sonra şehri zapt etti. Trablus'tan sonra memlûk askerleri hareketlerine devam ederek o civardaki bazı kaleleri savaşız ele geçirdiler.

Müslümanların zapt ettiği Haçlı şehirlerinden kaçanlar Akka şehrine sığınmışlardı. Bu yüzden Sultan, Akka kuşatması için hazırlıklara başladı. Ne var ki bu sırada yakalandığı bir ateşli hastalık buna izin vermedi ve 10 Kasım 1290'da burada vefat etti.

Giriş

Haçlı seferleri, Papalığın teşvikiyle, Avrupalıların İslam âlemine karşı birlikte düzenledikleri seferlerin genel adıdır. Dinî sebep başta olmak üzere, siyasi ve iktisadi çeşitli sebeplerle yapılan bu seferlerin ilki 1097 yılında gerçekleştirilmiştir. Türkler Anadolu'ya yerleşme ve kendilerine yeni bir vatan kurma mücadelesini sürdürürken ilk Haçlı seferine muhatap oldular. Bu sefer sırasında Haçlılar büyük kayıplar vermelerine rağmen Anadolu topraklarından geçmeye ve bilahare Kudüs'te bir krallık, Antakya ve Urfa'da birer kontluk kurmaya muvaffak oldular.

Urfa Haçlı kontluğu Anadolu ile Irak'ı birbirinden ayıran stratejik bir mevkiye bulunuyordu. Bu durum, kontluğun ortadan kaldırılmasını Müslümanlar açısından lüzumlu kılıyordu. Nitekim İmâdeddin Zengi 24

Aralık 1144'te Urfa'yı fethetmiştir¹. Ne var ki bu durum, ikinci bir Haçlı seferini tahrik etmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut karşısında büyük kayıplar veren Haçlı ordusunun ancak bir kısmı, Türk toprakları dışından önce Antalya'ya, oradan da deniz yoluyla Suriye sahillerine varabilmiştir. Selahattin Eyyubî'nin 1187'de Kudüs'ü fethi ise üçüncü Haçlı seferine neden olmuştur². Dördüncü Haçlı seferi, amacından uzaklaşarak umulmadık bir biçimde İstanbul'da noktalanmış (1204) ve burada, 1261 yılına kadar devam edecek olan bir Lâtin Devleti vücut bulmuştur.

Eyyubilere karşı Filistin cephesinde bir başarı kazanamayan Haçlılar, beşinci seferlerinde Mısır'a, Nil nehrinin Akdeniz'e dökülen ana kolu üzerindeki Dimyat'a asker çıkardılarsa da (1218) 3 yıl sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. 1228'de altıncı Haçlı seferine zoraki olarak çıkan Alman İmparatoru II. Friedrich, savaştan ziyade diplomasi yolunu seçmiş ve onun Eyyubîlerden müzakere yoluyla teslim aldığı Kudüs, 10 yıldan fazla bir süre Hristiyanların elinde kalmıştır.

Yedinci Haçlı seferi Kudüs'ü geri alan Mısır Eyyubîleri üzerine düzenlenmiştir. Bu sırada hasta olan Sultan es-Sâlih Necmeddin Eyyub, düşmana karşı koyma görevini komutanlarından Fahreddin'e havale etmişti. Fakat o, kralın karaya çıkmasına engel olamadığı gibi Dimyat'ı da savunmasız bırakarak geri çekildi. Seferi gerçekleştiren Fransa Kralı IX. Lui kolayca Dimyat'ı ele geçirdi (Haziran 1249). Sultan, başta Fahreddin olmak üzere, savaşta ihmali görülen askerlere ağır sözler söyledi ve çok geçmeden üzüntü içerisinde vefat etti (23 Kasım 1249). Sultan'ın ölümünden istifade etmek amacıyla Haçlı ordusu güneye doğru indi ve el-Mansûre şehri karşısında karargâhını kurdu. Tedbirsizce şehre giren bir öncü birliğini, aralarında daha sonra Memlûk tahtına çıkacak olan Baybars'ın da bulunduğu Memlûkler tamamen kılıçtan geçirdiler³. Buna karşılık, kralın ordusu hiçbir ciddi varlık gösteremedi. Bu arada Turanşah babasının yerine geçerek sultan oldu. Yeni sultan bazı ilave tedbirler alarak Haçlı ordusunun Dimyat'tan yardım almasını engelledi. Bu yüzden erzak sıkıntısı çekmeye başlayan kral, 7 Nisan 1250'de ordusuyla birlikte Dimyat'a dönmek üzere geri çekilmeye başladı. Ancak onu izleyen Mısır ordusu, Farskûr'da Haçlı ordusunu

¹ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 139 v.d.

² Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyubî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 131 v.d.; Fâйд Hammad Muhammed Âşûr, *el-Cihâdü'l-İslâmî fî Ziddi's-Sâlibiyyîn fî'l-Asri'l-Eyyubî*, I. Baskı, Kahire tsz, s. 142 v.d.

³ el-Makrîzî (Ahmed b. Ali), *Kitâbü's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Mustafa Ziyâde, II. Baskı, Kahire 1957, C. I/2, s. 349-350; Said Abdülfettah Âşûr, *el-Hareketü's-Salibiyye*, IV. Baskı, Kahire 1982, C. II, s. 1019.

kuşatarak ağır kayıplar verdirdi ve sağ kalanları kayıtsız şartsız teslim aldı. Bizzat kral ve kardeşi de esir alınanlar arasındaydı⁴. Bu savaşta Memlûkler ve özellikle Baybars büyük kahramanlıklar göstermişlerdi. Ancak Turanşah, zaferden sonra Memlûklere gereken ilgiyi göstermedi. Bu yüzden Memlûklerin düzenlediği bir isyan sonucu 30 Nisan'da hayatını kaybetti⁵.

Turanşah'ın ölümüyle birlikte Eyyubilerin Mısır'daki saltanatı sona ermiş oldu. Memlûkler Şecerü'd-dürr'ü sultan, kendilerinden biri olan İzzeddin Aybek'i ise ordu komutanı yaptılar. Haçlı işgali altındaki Dimyat'ın iade edilmesi ve kurtuluş fidyesi ödenmesi karşılığında Kral Lui ve kardeşini, 12 bin kadar savaş esiriyle birlikte salıverdiler (7 Mayıs 1250)⁶.

Bir yıllık saltanatı sırasında bütün mesaisini Moğollarla yapacağı savaşın hazırlıklarına harcayan Memlûk Sultanı Kutuz Haçlılarla iyi geçinmeye baktı. Buna karşılık onlardan Memlûk-Moğol mücadelesinde tarafsız kalacaklarına dair söz aldı⁷.

Aralarındaki bir ihtilaftan dolayı Kutuz'u ortadan kaldırarak sultan olan Baybars'ın dış düşmanlarının başında Moğollar, Haçlılar ve Ermeniler geliyordu. 1265 yılı başında Moğollara karşı çıktığı sefer sırasında Kaysâriye, Hayfa ve Arsuf'u Haçlılardan aldı. Her yıl tekrarlanan seferler sonucunda Safed, Yafa, Şakif kalesi ve nihayet Antakya ele geçirildi (1268). Bu şehirlerden özellikle Antakya'nın fethi büyük önem arz etmekte idi. Zira bu durum, Haçlılara kurdukları binanın çökmekte olduğunu gösteren yeni bir işaret olmuştur. Sultan Baybars Haçlılara karşı son olarak 1271 yılı baharında harekete geçerek Suriye'ye gitti. Bu son sefer sırasında Haçlıların elinde bulunan iç kesimlerdeki kalelerin tamamını ele geçirdi. Son olarak da Akkâ üzerine yürüdü. Kıbrıs Kralı III. Hugue'ün Akkâlılara yardım etmek üzere adadan ayrıldığını haber alınca, bu ada üzerine 17 savaş gemisinden

⁴ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 355-356; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zühûr fî Vekâii'd-Dühûr*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Mustafa, Kahire 1982, C. I/1, s. 280-281; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev.: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987, C. III, s. 230; S. A. Âşûr, *el-Hareketü's-Salîbiyye*, IV. Baskı, Kahire 1982, C. II, s. 1023-1024.

⁵ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 335-336; İbn İyas, *Bedâiu'z-Zühûr*, C. I/1, s. 280-281; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 230; S. A. Âşûr, *el-Hareketü's-Salîbiyye*, C. II, s. 1023-1024.

⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 362-363; Kâzım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, C. VI, s. 441; S. A. Âşûr, *el-Eyyubiyyûn ve'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şam*, Kahire 1992, s. 184; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 231-232.

⁷ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 430; S. A. Âşûr, *el-Eyyubiyyûn*, s. 197-198.

oluşan bir donanma gönderdi. Ne var ki bu donanma düşmandan önce yakalandığı fırtınaya yenik düştü. Kıbrıs'ın Limasol sahillerinde karaya oturan 11 geminin içinde bulunan 1800 tayfa esir düştü⁸. Bu sırada Sur hâkimi John de Monfort'dan barış isteğiyle elçiler geldi. Yapılan müzakereler sonunda bir barış imzalandı. Kıbrıs yenilgisine çok üzülen Baybars yeni bir donanmanın inşası için gerekli tedbirleri aldıysa da bundan netice çıkmadı. Çünkü sonraki yıllarda Ermeni ve Moğol meselesine öncelik veren sultan 21 Nisan 1272'de Akkâlılarla yaklaşık 11 yıl süreli bir barış imzalamak zorunda kaldı⁹.

Moğollar, Kalavun'un ilk yıllarında, Memlûklerin kendi aralarında düştükleri ihtilaftan ve bu arada Suriye'de bağımsızlık davası güden Emir Şemseddin Sungur'un yardım isteğinde bulunmasından yararlanarak, 1280 yılının sonbaharında Suriye'ye girdiler. Halep, Antep, Bagras ve Derbsak'ı istila ederek yağma ve talanda bulundular. Ancak, Emir Sungur'un kendileriyle ortak hareket etmekten vazgeçmesi üzerine, istila ettikleri yerlerde fazla eğlenmeksizin aldıkları ganimetlerle birlikte ülkelerine geri döndüler (20 Kasım 1280)¹⁰.

Sultan Kalavun'u uğraştıran önemli dış gâilelerden biri de Haçlılar meselesidir. Sultan Baybars, Haçlılar karşısında her ne kadar önemli başarılar kazanmışsa da ömrü, onları Suriye'den tamamen atmaya yetmemişti. Nitekim o öldüğü vakit Haçlılar, Trablus ve Akkâ dâhil olmak üzere, Suriye sahil bölgelerinden çoğunu ellerinde bulunduruyorlardı. Ayrıca, Memlûklere karşı fırsat buldukça Moğollarla birlikte hareket ediyorlardı. Gerçekten Moğolların 1280 Eylülünde Suriye'ye gerçekleştirdiklerini söylediğimiz sefer sırasında Merkab kalesindeki Hospitalier şövalyeleri de, Bukey'a'ya, bol ganimet elde ettikleri bir akın yapmışlar, ayrıca dönüşlerinde kendilerini durdurmak üzere gönderilmiş olan bir Müslüman ordusunu bozguna uğratmışlardır¹¹. Herhalde bu yüzden olsa gerek, ümerâdan Hısnü'l-Ekrâd¹² Naibi Seyfeddin Balaban ve et-

⁸ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 593-594 ve dipnot 6; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûmü 'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire tsz., C. VII, s. 154.

⁹ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 601.

¹⁰ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 682; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 298-300.

¹¹ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 331-332.

¹² Asıl adı Hısnü's-Safh (Yamaç Kalesi) olan ve günümüzde pekiştirme ile Kal'atü'l-Hısn denilen bu yer, Lübnan'ın kuzeyinde el-Bukey'a yaylasında bulunmaktadır. Haçlı seferleri sırasında XII. yüzyıl başlarında Antakyalı Tankred tarafından zaptedilen kale bir süre sonra Saint Jean şövalyelerine teslim edildi. 1271'de Sultan Baybars tarafından geri alınan Hısnü'l-Ekrâd, Osmanlılar zamanında bir kaza merkezi idi (Daha fazla bilgi için bkz.: *İA*, *Hısnü'l-Ekrâd* maddesi).

Tabbâhî'nin bu kale üzerine bir baskın yapmak için sultandan izin istediği ve sultanın da onu bu işle görevlendirdiği biliniyor. Savaş hazırlığını tamamlayan Balaban, Merkab üzerine yürüdü ise de Müslümanlar yine mağlup oldular. Kaleden inen şövalyeler, Müslümanlardan bir kısmını esir veya katlettiler¹³. İbnü Ebi'l-Fedâil, Müslümanların verdiği insan kaybının 200 kişi civarında olduğunu belirtmektedir¹⁴.

Bu yenilgileri hazmedemeyen Kalavun, Haçlılara karşı bizzat sefere çıkmaya karar verdi ve 1281 yılının ilkbaharında, yerine oğlu el-Melikü's-Sâlih Ali'yi veliaht olarak bıraktıktan sonra Kahire'den çıkarak bir süre Matariyye civarında vakit geçirdi. Daha sonra yoluna devamla Ravhâ'ya¹⁵ vardığında, Akkâ'dan Haçlı elçileri gelerek sultandan barış talebinde bulundular. Bu sırada sultan, Moğolların yeni bir akına hazırlandığı haberini aldığı için cepheyi genişletmek istemedi ve Haçlılarla ilişkilerini iyileştirmeye karar verdi. Bu maksatla ilk önce, Baybars'ın daha evvel Hospitalier şövalyeleriyle yapmış olduğu anlaşmayı yeniledi ve Hospitalierlerin büyük ustası Nicolaus Lorgne ile 3 Mart 1281 tarihinden itibaren 10 yıl, 10 ay ve 10 gün süreli bir barış imzaladı. Yine çok geçmeden 16 Temmuz 1281'de Trablus kontu VII. Bohemond'la da buna benzer bir anlaşma imzalamıştır¹⁶. Bu ikinci anlaşmanın maddeleri özet olarak şunlardan ibarettir:

1. Sultan Kalavun ve oğlu Ali ile Trablus kontu arasında on yıl süreli bir anlaşma yapılmıştır.
2. Sultanın ve Trablus kontunun naipleri Lâzkiye şehrinde oturacak ve toplanacak olan vergi ve hasılat yarı yarıya pay edilecektir.
3. Trablus kontu, kendi oturduğu şehrin dışında kalan, fakat barışa dâhil olan yerlerin hiçbirinde, herhangi bir kale veya sığınak bina etmeyecektir. Buna karşılık sultan da barış bölgesine komşu olan hâkimiyet bölgelerinde yeni kaleler inşa etmeyecektir.
4. Taraflara ait gemilerin biri diğerinden emin olacaktır.

¹³ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târihu Ebu'l-Fidâ)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1286, C. IV, s. 14; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/2, s. 684.

¹⁴ Mufadal İbn Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fî mâ Ba'de Târihi İbni'l-Amîd (Histoire des Sultans Mamlouks)*, Yayınlayan: E. Blochet, C. II, s. 320-321.

¹⁵ Ravhâ: Filistin sahilinde bulunan bir mıntıka.

¹⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 684-685; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 300.

5. Bu barış, her iki taraf hükümdarlarından birinin ölümü veya herhangi bir suretle iktidarda bir değişikliğin meydana gelmesi ile sona ermeyecektir¹⁷.

Kalavun, yine bu sıralarda, maiyetindeki bazı kişilerin kendisine karşı bir suikast hazırlığı içinde bulundukları haberini aldı. Akkâ'daki Frenkler de, sultana mektup göndererek, bazı kişilerin kendileriyle bu hususta yazıştıklarını, fakat onlara iltifat etmediklerini bildirdiler. Neticede Emir Güvendik'in başını çektiği kişilerden oluşan suikastçılar tam zamanında yakalandılar ve suçlarını itiraf ettikten sonra öldürülmek suretiyle cezalandırıldılar¹⁸. Bundan sonra Kalavun, 50 bin kişilik ordusuyla Dımaşk'a hareket etti. Zira Moğolların, 1281 sonbaharında tekrar Suriye üzerine yürüdükleri haberi gelmişti. İki taraf orduları Humus önünde karşılaştılar. Yapılan savaşta¹⁹ Moğollar çekilmek zorunda kaldılar. Bir süre sonra Kalavun, muhtemel bir Moğol-Haçlı ittifakını önleyebilmek için, Akkâ ile süresi bitmiş olan 11 yıllık anlaşmayı uzatmak istedi. Gerçekten, Akkâ hâkimi olan Sicilya Kralı Charles d'Anjou'nun buradaki naibi Eude Poilechien ile 3 Temmuz 1283'te yeni bir anlaşma imzalandı. İbnü'l-Furat bu anlaşmanın maddelerini bütün ayrıntılarıyla vermiş ve yapılan anlaşmaya tarafların bağlı kalacaklarına dair ettikleri yemin metinlerini de buna ilave etmiştir²⁰. Söz konusu anlaşmanın önemli maddeleri özet olarak şunlardır:

1. Sultan Kalavun ve oğlu Alâeddin Ali ile Akkâ, Sayda, Aslis ve buralara bağlı yerlerin hâkimleri arasında 3 Haziran 1283'ten itibaren 10 yıl, 10 ay ve 10 günlük bir anlaşma imzalanmıştır.

2. Sultana bağlı reâya ile ülkesi tüccarları, Akkâ şehrine ve anlaşmaya dâhil olan diğer sahil beldelerine gidiş dönüşleri sırasında, hem kendilerinin hem de maiyetlerinin güvenliği bakımından emin olacaklardır.

3. Barışa dâhil olan Akkâ'yı ve diğer sahil beldelerini vatan edinmek isteyen Frenkler, herhangi bir şekilde sultanın ve oğlunun topraklarına ve reâyasına saldırmayacaklardır. Aynı şekilde bütün Akkâ toprakları ve anlaşmada belirtilen bölgeler de: sultanın kendisi, oğlu, askerleri ve reâyasından yana emniyette olacaklardır.

¹⁷ Muhammed Cemâleddin Sürûr, *Devletü Benî Kalavun fî Mısır*, Kahire 1947, s. 233; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 975-977, Ek 6.

¹⁸ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 15; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 685-686.

¹⁹ Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. I, s. 15-16; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 691-695.

²⁰ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 985-987, Ek 8; M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun fî Mısır*, s. 233-238.

4. Frenkler Akkâ, Aslis ve Sayda hariç diğer yerlerde herhangi bir sur, kale veya burç yenilemeyecekler ve yenisini de inşa etmeyeceklerdir.

5. Sultana ve oğluna tâbi yerlerin birinden herhangi bir kimse, Akkâ'ya ve anlaşmada belirtilmiş olan sahil beldelerinden birine kaçır ve Hristiyanlığa girecek olursa kendisine eman verilecek, yanında getirdiği şeyler ise sultana iade edilecektir. Aynı şekilde Akkâ ve sahil beldelerinin birinden İslama girmek kasdıyla birisi gelir ve kendi iradesiyle Müslüman olursa, yanında getirdiği mallar geri verilir. Şayet İslama girmeyecek olursa, eman alındıktan sonra kendisi Akkâ'ya bağlı yerlerin hâkimlerine iade edilir.

6. Şayet Akkâ'da ve barışa dâhil olan sahil beldelerinde, Müslüman tüccarlardan birinin yanında silah gibi yasak bir şey bulunursa o şey, satın aldığı kimseye geri verilir. Parası ise tüccara iade edilir. Aynı şekilde Frenk tüccarlarından biri Akkâ veya barışa dâhil kıyı bölgelerinden birinden İslam topraklarına geçer ve yanında yasaklanmış mallardan biri bulunursa o şey, onu satan kimseye, parası ise tüccara iade edilir. Tarafların, kendi tebaasından, yasak madde ile karşı tarafa geçecek kimseler hakkında daha önceden bilgi vermeleri gerekmektedir.

7. Her iki taraftan gasp veya cinayet gibi suçları işleyen kimseler yakalanırlar ve suçları sabit görülürse, gâsıbın gasbettiği şeyler kırk gün içinde iade edilir; kâtile ise işlediği suça benzer bir ceza tatbik edilir.

8. Sultana ve oğluna bağlı yerlerden birine ait bir tüccar gemisi Akkâ veya barışa dâhil yerlerin sahil bölgelerinde bir kaza geçirecek olursa içindeki kimseler kendi canlarından ve mallarından emin olacaklardır. Eğer bu gemilerin sahipleri biliniyorsa gemileri mallarıyla birlikte kendilerine teslim edilecektir. Eğer gemi sahipleri herhangi bir nedenle ortadan kalkmışsa, gemiler ve mallar emniyet altına alınacak ve daha sonra sultanın naiplerine teslim edilecektir. Bu hükümler, sultana bağlı beldelere giden Frank gemileri için de aynıyla geçerlidir.

9. Sultanın ülkesine mensup olan tüccarlardan biri Akkâ, Aslis, Sayda ve barışa dâhil sahil şehirlerinden birinde vefat edecek olursa, onun malı sultanın naiplerine teslim edilir. Aynı şekilde Akkâ, Aslis ve Sayda'dan bir tüccar, sultanın memleketinde ölecek olursa onun malı da Akkâ hâkimine gönderilir.

10. Haçlı veya Moğol hükümdarlarından biri, Sultanın memleketine saldırmak için teşebbüse geçecek olursa Akkâ naibi onların bu hareketini iki ay içerisinde sultana haber vermek durumundadır.

11. Barışa dâhil Frenk memleketlerinde oturmakta olup Müslüman beldelerine mensup olan çiftçiler, ister Müslüman ister Hristiyan olsunlar kendi ülkelerine döneceklerdir. Frenk beldelerine mensup çiftçilerin durumları da aynı şekildedir. İsteseler de Müslüman beldelerinde ikametlerine izin verilmeyecektir.

12. Akkâ'dan ve diğer sahil bölgelerinden Nâsıra Kilisesi'ni²¹ ziyarete gelen Hristiyan hacıları, barışa dâhil belde sınırlarına gelişlerinde ve gidişlerinde güvenlik içinde olacaklardır. Rahiplere ve keşişlere herhangi bir şekilde taarruz edilmeyecektir.

13. Sultan ve oğlu bu anlaşmaya dâhil olan yerleri kendi askerlerinin, hırsızların ve müfsitlerin vereceği zarardan korumayı taahhüt ederler. Aynı şekilde Akkâ hâkimi de, kendi hâkimiyeti altındaki yerlerde bulunan müfsitlerin, Müslüman memleketleri üzerindeki tehlikelerini bertaraf etmek zorundadır.

14. Anlaşma süresi bittiğinde veya feshetme durumunda geçiş dönemi kırk gün devam edecektir. Her iki taraf topraklarında bulunan yabancılar, bu süre zarfında vatanlarına güven içinde dönebileceklerdir. Taraflardan birinde meydana gelecek bir iktidar değişikliği anlaşmayı sona erdirmeyecektir.

Bu anlaşma, Frenklere Akkâ kuzeyindeki Sur-Merdivenleri dağı geçidinden Aslis'e kadar olan topraklarla Sayda'nın mülkiyetini sağlamıştır²². Buna karşılık Sultan Kalavun, Frenkleri Moğollardan uzaklaştırmak ve daha da önemlisi onların bu bölgeyi ele geçirme teşebbüsünde başarısızlığa uğrayacak olan Kıbrıs Kralı Hugue ile aralarındaki ayrılığı takviye etmek suretiyle, tabiri caizse politik bir başarı kazanmıştır.

Abaka'nın ölümünden sonra (1282) ilhanlı tahtına çıkan Teküdar'ın Müslüman olarak Ahmet adını alması²³ ve Memlûkler üzerindeki Moğol

²¹ Nâsıra: Bugün İsrail'de kalmış bir kent olup Hristiyanlığın dinî merkezlerinden biridir.

²² S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 334.

²³ Teküdar, Bağdat fukahâsına ve Sultan Kalavun'a mektup yazarak, Müslümanlığı kabul ettiğinden bahisle iki devlet arasında dostluk tesisini istemişti. Ne var ki Moğol erkânının, Teküdar'ı Müslüman olduğu için hal' ve katletmeleri, bu teşebbüsün yarım kalmasına sebep olmuştur (Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 17-18); Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Türk Tarih Kurumu Yay., II. Baskı, Ankara 1987, s. 89-92).

tehdidinin eski gücünü kaybetmesi Kalavun'a rahat bir nefes alma imkânı verdi. İç ve dış işlerini yoluna koymuş bulunan Sultan Kalavun artık Haçlılara karşı harekete geçebilirdi.

Sultanın ilk hedefi, sakinleri eskiden Moğollarla daha çok ittifak etmiş bulunan Merkab kalesi olmuştur. Ancak, bu hareketin görünürdeki sebebi Merkablıların Müslüman bir tüccar kafilesini yağmalamış olmalarıdır²⁴.

Sultan Kalavun, Nisan ayı ortalarında, kalabalık bir ordu ile Merkab kalesinin önüne geldi. Hospitalier şövalyelerine ait olan bu kale son derece yüksek ve dayanıklı bir kale idi. Bu yüzden ele geçirilmesi oldukça zordu. Memlûkler, kalenin çevresine irili ufaklı çok sayıda mancınık ve diğer muhasara aletlerini yerleştirdiler. Buna rağmen kuşatma tam 38 gün sürdü. Müslümanlar surlarda büyük gedikler açmaya muvaffak olunca içeridekiler eman dilediler. Sultan, eğer eman vermeyecek olursa, kaleyi ele geçirebilmek için daha çok savaşmak ve surları daha fazla tahrip etmek zorunda kalacağını biliyordu. Kale bu yolla zapt edilse bile, tamiri için de ayrıca uğraşmak gerekecekti. Bunun için Kalavun eman vererek, içeridekilerin, silah hariç olmak üzere, taşıyabildikleri kadar eşyalarıyla birlikte kaleyi terk etmelerine izin verdi. Bu şartlarla kale 25 Mayıs 1285 Cuma günü şövalyelerden teslim alındı. Kendi ifadesine göre, tarihçi Ebu'l-Fidâ da, bu savaşta babasıyla birlikte, henüz 12 yaşında bir çocuk iken hazır bulunmuştur²⁵.

Merkab'ın zaptı diğer Haçlı şehirlerini endişeye düşürdü. Bu meyanda Trablus kontu, barışın devamı için sultana elçilerini gönderdi. Ancak sultan, Merakiyye'deki burcun yıkılmasını ve içindeki Müslümanların serbest bırakılmasını şart koştu. Kont, burcun yıkılması konusunda önce özür beyan ettiyse de, sonunda Merakiyye'yi sultana teslim etmek zorunda kaldı. O da burcu yıktırdı²⁶.

²⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 732; M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 237.

²⁵ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 22; İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 314-315; Ayrıca bkz.: M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 238; R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem*, Paris 1934, , C.III, s. 703-704.

²⁶ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 315-316; Merakiyye, Merkab yakınında, deniz sahilinde bir beldedir. Vaktiyle buranın sahibi denizin içinde, okların ve güllerin ulaşmadığı bir yerde sağlam ve büyük bir burç yaptırmıştı.

Aynı şekilde Sur hâkimesi Margaret de, Sur'un yıllık gelirinin yarısından vazgeçmek ve kalelerini yenilememek şartıyla 10 yıllığına barışı temin edebildi²⁷.

Charles d'Anjou'nun ölümünden sonra oğlu II. Charles, Sicilya Savaşı'yla meşgul olduğu için Doğu Frank Devleti ile ilgilenemedi. Fırsattan istifade ile Kıbrıs Kralı II. Henri, şövalyelerin desteğini alarak Akkâ'ya çıktı (4 Haziran 1286). Fakat buranın naibi Eude Poilechien bu oldubittiği kabul etmeyip Fransız alayının yardımıyla görevini sürdürmeye çalıştı. Sonunda o da ikna edildi ve II. Henri iç kaleye girdi (29 Haziran 1286). Çocuk yaştaki kral Akkâ'da uzun süre kalmadı ve her konuda kendisine yardımcı olan dayısı Baudouin'i naip olarak bıraktıktan sonra Kıbrıs'a geri döndü.

İlhanlı hükümdarı Ahmet Teküdar, Müslümanlığa karşı olan yeğeni Argun'un çıkardığı isyan sonucu hem iktidarını hem de hayatını kaybetmişti (1284). Yerine geçen Argun'un, yeni ve ortak bir Haçlı seferi düzenlemesi konusunda Avrupa devletleri nezdinde yaptığı teşebbüsler neticesiz kaldı²⁸. Bütün bunlar olup biterken Memlûkler de Suriye'deki son Hristiyan devletlerini ortadan kaldırmaya hazırlanıyorlardı.

Bu meyanda, bir süreden beri Halepli tüccarlar, mallarını eski Antakya prensliğinin son kalıntısı olan Hristiyan Lâzkiye limanına göndermek zorunda olmanın verdiği hoşnutsuzluktan şikâyet ediyorlardı²⁹. Sultan Kalavun, Naibüssaltana Hüsâmeddin Toruntay'ı kalabalık bir ordunun başında, Sahyun'u elinde bulunduran Emir Şemseddin Sungur'un üzerine gönderdi. Toruntay, Sahyun'u ele geçirdikten sonra (Nisan 1287) Lâzkiye'ye girdi. Buradaki limanda, her taraftan denizle çevrili müstahkem bir burç vardı. Toruntay karaya yakın olan bu yeri, taştan yaptırdığı bir yol ile karaya bağladı. Ayrıca, kuşatma altına alarak burçtakileri emanla teslim olmaya mecbur bıraktı. Burcu teslim alıp yıktırdıktan sonra Emir Sungur'u da yanına alarak Mısır'a geri döndü³⁰.

Lâzkiye'nin zaptından sonra Trablus kontu VII. Bohemond fazla yaşamadı ve aynı yılın sonlarına doğru vefat etti. Kendisinin, Avrupa'da yaşamakta olan kız kardeşi Lucia'dan başka bir vârisi bulunmadığı için, Trablus asilzâdeleri burada bir çeşit özerk idare (Commune) kurduklarını ilan ederek başlarına Cübeyl hâkimi Bartholomé Embriaco'yu geçirdiler.

²⁷ M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 328.

²⁸ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 338-341.

²⁹ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 342.

³⁰ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 23; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, C.III, s.

Halbuki Bartholomé, buradaki asilzâdelerden habersiz olarak Trablus'un geleceği hakkında Sultan Kalavun'a gizlice elçi göndermişti³¹. Rivayete göre Bartoholomé, Trablus'u aralarında yarı yarıya pay etmek üzere sultanla anlaşmıştı. Fakat başa geçtikten sonra, asilzâdelerin kendisine engel olacaklarını bildiği için sultana verdiği sözden dönerek onu oyalamaya başladı³². Onun sultanla müzakere hâlinde olduğu ortaya çıkınca, kamuoyu aleyhine döndü. Yukarıda adı geçen ve bu sırada hakkını aramak için Akkâ'ya gelmiş bulunan Lucia, Trablus kontesi olarak tanındı.

Yine bu sıralarda, Suriye'den gelen bir mektupta Şam naibi Trablus'taki Frenklerin daha önce imzaladıkları anlaşmayı bozarak, içinde tüccarların da bulunduğu bir grup Müslümanı yakalayıp esir aldıklarını sultana haber veriyordu. Halbuki onlar, sultan Merkab kalesini ele geçirdiği vakit ona hediye göndermişler ve yanlarında kimseyi esir tutmamak, tüccara saldırmamak ve nihayet yolcuların yollarını kesmemek şartıyla barışın devamını sağlamışlardı³³.

Öte yandan Kalavun'un Trablus'u ele geçirmek için bahane aradığını da tahmin etmek zor değildir. Söz konusu gelişmeler, amacını gerçekleştirebilmesi için Kalavun'a aradığı fırsatı verdi. Bundan sonra Kalavun, vakit geçirmeden savaş hazırlıklarına başladı ve 25 Ocak 1289 Perşembe günü Kahire dışında çadırını kurdu. Bundan dört gün sonra da yola çıktı.

Kalavun sefere çıkarken oğlu Eşref Halil'i kendisine vekil, Emir Baydara'yı da ona vezir olarak Kahire'de bıraktı. Suriye'deki ümerâya Trablus Savaşı için hazırlık yapmalarını yazdı. Yaklaşık bir aylık yolculuktan sonra yoluna devam ederek 25 Mart Cuma günü Trablus'a ulaşarak şehri muhasara altına aldı. Şehre yardım etmek için gelen Kıbrıs'a ait dört büyük gemi limanda bekliyordu. Trablus, üç tarafı denizle çevrili bir yarımada üzerinde kurulmuştu. Dolayısıyla karadan müdahale ancak doğu tarafından yapılabilirdi. Nitekim sultan, bu cihete irili ufaklı 19 mancınık kurdurarak şehrin surlarını dövmeye başladı. Öyle ki, sırf bu işle uğraşan Memlûk askerlerinin sayısı 1500 civarındaydı. Kuşatma tam 34 gün devam

³¹ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 344.

³² İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 320-321; M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 328. Bartholomé'nin Sultan Kalavun'u davet ettiğine dair bazı rivayetler vardır. Fakat mevcut bilgilere göre, bugün işin gerçeğini öğrenmek mümkün görünmüyor (S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 344).

³³ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 746.

etti. Bu süre zarfında şiddetli vuruşmalar oldu ve sonunda şehir kılıçla ele geçirildi. Ahaliden çok azı limandaki gemilerle denize açılarak kurtulabildiler. Bir kısmı da yarımada'nın hemen önünde bulunan ve St. Thomas adını taşıyan küçük bir adaya sığındılar. Diğerleri ise Memlûklerin insafına kaldı. Şehre giren askerler, kadınları ve çocukları esir, erkekleri ise katlettiler. Ayrıca büyük miktarda ganimet topladılar. Sultan, Trablus'ta yapacaklarını yaptıktan sonra Frenklerin buraya tekrar dönme teşebbüslerini önlemek için, şehri oturulamayacak şekilde tahrip ettirdi. Bilâhare Müslümanlar, bugünkü Trablus'un bulunduğu yerde yeni ve güzel bir şehir kurmuşlardır. Öte yandan St. Thomas adasına sığınanların durumu da şehirdekilerden pek farklı olmadı. Çünkü, denizin sığ sularını atlarıyla ve yüzerken geçen Memlûkler adadakilere de aynı şeyi yaparak halkı esir veya katlettiler. 15 yaşında iken bu kuşatmaya katılıp olaylara bizzat şahit olan Ebü'l-Fidâ, yağma sona erdikten sonra bir kayıkla bu adaya geçtiğini ve burada kokuşmaya başlamış bulunan çok sayıda cesetle karşılaştığını söylemektedir³⁴.

El-Makrîzî'nin dediğine göre Trablus'un surları o kadar genişti ki üzerinden üç atlı yan yana gidebiliyordu. Halk refah içindeydi. İpekçilik son derece gelişmişti³⁵. Trablus'tan sonra memlûk askerleri hareketlerine devam ederek o civardaki bazı kaleleri savaşızsız ele geçirdiler. Kontluğa tâbi Enefe³⁶ ve Butron³⁷ ile diğer bazı kaleler bu şekilde zapt edilmiş yerlerdir³⁸. Buna göre Sultan Kalavun burada, Kontes Lucia için sadece iki köy bırakmıştı. İtaatini arz eden Cübeyl hâkimi Bartholomé ise ancak şartlı olarak yerini koruyabildi³⁹.

Trablus düştükten üç gün sonra Kıbrıs Kralı II. Henri Akkâ'ya geldi. Henri, Sultan Kalavun'la Kıbrıs ve Akkâ adına barışı 10 yıllığına yenilemekten başka bir şey yapamadı. Kardeşini Akkâ'da naip olarak bırakıp Eylül ayında Kıbrıs'a geri döndü. Bu arada, durumun ne kadar ümitsiz olduğunu açıklamak için Avrupa'ya bir elçi gönderdi⁴⁰. Artık Suriye sahillerindeki Lâtin şehirleri Sultan Kalavun'un merhametine kalmıştı. Bu şehirlerin tek umudu, papanın onlar için yapacağı yardım çağrılarına Avrupa

³⁴ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 24; Ayrıca bkz.: el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 747; M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, s. 238-239; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 345-346.

³⁵ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 748.

³⁶ Enefe: Deniz sahilinde Sahyun yakınında küçük bir beldedir.

³⁷ Butron: Kuzey Lübnan'da eski Fenike merkezlerinden biridir.

³⁸ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 321-322.

³⁹ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 346.

⁴⁰ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, s. 346-347.

ülkelerinin kulak vermesiydi. Fakat, kısa zamanda bu umudun da boşa çıktığı görüldü. Zira Fransa kralı konuya hiç ilgi göstermedi. Aragon ve Sicilya kralları ise, yapılması muhtemel Haçlı seferleri ve Suriye'deki Lâtinlerin aleyhine sultanla bir anlaşma imzaladılar. Şu halde böyle bir seferin sorumluluğunu ancak bir tek kişi üstlenebilirdi. O da daha önce tecrübesiyle Doğuyu bilen İngiltere Kralı I. Edward'dı. Nitekim o, önce sorumluluğu üzerine alabileceğini açıkladı. Hatta bu uğurda haçı bile kabul etti. Fakat daha sonra hiçbir somut adım atmadan bu işten vazgeçti⁴¹.

Papa IV. Nikola'nın Suriye'deki Lâtinlere yardım konusunda harcadığı bütün gayretler, 1290 yazında, ancak birkaç yüz veya birkaç bin İtalyan hacısını Akkâ'ya getirebildi. Onların gelişi, Haçlıların uğrayacağı mukadder sonu hızlandırdı. Çünkü işgalciler, Sultan ve Lâtinler arasında yenilenmiş bulunan anlaşmaya uygun olarak, Akkâ yakınlarında güven içerisinde yaşayan Müslümanları taciz etmeye başladılar. Bu arada bazı Müslüman tüccarları öldürdüler (Ağustos 1290). Öte yandan son yıllarda Müslümanların eline geçen Haçlı şehirlerinden kaçanlar Akkâ şehrine sığınmışlardı. Bundan dolayı Kalavun, son olayları Akkâ şehri aleyhine savaş ilanı için bir vesile kabul etti. Bazı Memlûk komutanları Akkâ surlarının sağlamlığından endişe ettiklerini dile getirdiler. Bunun üzerine sultan, kadıları toplayarak onlara Frenklerin Akkâ yakınlarındaki Müslüman tüccarlara zarar verdiklerini anlattı. Onlar da tüccarların maruz kaldıkları bu ihanetin Haçlılarla savaş için yeterli bir sebep olduğuna dair fetva verdiler. Bundan sonra Kalavun, Akkâ kuşatması için hazırlıklara başladı⁴².

Aslında Kalavun, bu yıl hacca gitmek niyetindeydi. Akkâ'da meydana gelen olumsuz gelişmeler onu bu düşünceden vazgeçirdi⁴³. Derhal Suriye'deki komutanlarına savaş hazırlığı yapmalarını emreden mektuplar yazdı. Öte yandan Emir Şemseddin Sungur el-Messâh'ı askerinin başına geçirdi. Bu askerî birlik hareket ederek Leccûn'a⁴⁴ ulaştı. Bu sırada Akkâlı şövalyelerden oluşan bir birlik onlarla vuruşmak üzere şehirden dışarı çıkmıştı. İki tarafın karşılaşmasıyla birlikte başlayan çatışmalar günlerce sürdü. Durumu öğrenen Kalavun, Akkâ üzerine bizzat sefere çıkmaya karar verdi. Bu arada Suriye'deki ordunun mali işlerine bakan Emir Sungur el-

⁴¹ M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, C. III, s. 239.

⁴² M. C. Sürûr, *Devletü Benî Kalavun*, C. III, s. 240.

⁴³ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, C. VII, s. 324.

⁴⁴ Leccûn: Filistin'in kuzey sınırı üzerinde Ürdün'de bir belde olup Taberiye'nin 20 mil uzağındadır.

A'ser, Dımaşk, Baalbek ve Bikâa bölgelerindeki varlıklı kimselerden, geliri Akkâ kuşatmasında harcanmak üzere, adam başına 500 ile 2000 dirhem arasında para topladı. Sonra mancınık yapımında kullanılmak üzere ağaç temini için Akkâ dağlarıyla Baalbek arasındaki vadiye geldi. Ancak, bu sırada başlayan şiddetli kar yağışı yüzünden işi yarım bırakmak zorunda kaldı. Yaz geldiğinde, kar altından çıkan malzemelerin büyük çoğunluğunun telef olduğu görüldü⁴⁵.

Sultan Kalavun Akkâ'yı bizzat fethetmek kasdıyla Kahire'den çıkarak, 10 km kadar uzakta bulunan Mescidü-Tibr'in karşısında karargâhını kurdu (4 Kasım 1290). Ne var ki bu sırada ateşli bir hastalığa yakalandı. Rahatsızlığı giderek arttı ve altı gün sonra, 10 Kasım 1290'da burada vefat etti⁴⁶.

Ebü'l-Fidâ, Kalavun'un özelliklerinden bahsederken onun, surlarının sağlamlığı ile ünlü olan Merkab ve Trablus şehirlerinin fatihi olduğuna, halbuki Salâhaddin Eyyubî dâhil daha önceki meliklerden hiçbirinin buna cesaret edemediğine dikkat çekmektedirler⁴⁷.

Kalavu'un yerine geçen oğlu el-Eşref Halil babasının başladığı işi tamamlamak ve Haçlıları Suriye'nin tamamından çıkarmak azmindeydi. Akkâ'yı kuşatarak karadan kontrol altına aldı. Kıbrıs Kralı II. Henri'nin yardımı gelişi de bir şey değiştirmede ve şehri 29 Mayıs 1291'de zapt etti. Oysa Salâhaddin Eyyubî ve Baybars gibi büyük sultanlar burayı ele geçirememişlerdi. Akkâ'nın düşmesi Haçlıların kalbine derin bir korku salmış olmalı ki son Haçlı kentleri de, karşı koymanın bir anlamı kalmadığını anlayarak teslim olmayı tercih ettiler. Sur, Sayda, Beyrut, Aslis ve Antartus'un bu şekilde teslim olmasıyla birlikte sahil şeridindeki bütün şehirler Haçlılardan temizlenmiş oldu. Artık Haçlıların elinde Arvad adındaki küçük bir adadan başka bir yer kalmamıştı. Sahile 3 km uzaklıkta bulunan adayı kendileri için bir sığınak ve askerî üs hâline getirdiler. Bu durum Kalavun'un diğer oğlu Sultan en-Nâsır Muhammed'i harekete geçirdi. Mısır'dan gönderilen Memlûk gemileri 1302 Eylülünde adaya bir baskın düzenlediler. Cereyan eden şiddetli vuruşmalardan sonra Müslümanlar galip geldiler. Kale zapt edilerek içindekiler esir veya katledildi. Canlarını kurtarabilen şövalyeler ise Kıbrıs'a giderek karargâhlarını orada kurdular. Ancak çok geçmeden, kendilerine yeni bir

⁴⁵ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 753-754; Said Abdülfettah Âşûr, *el-Eyyubiyyûn ve'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şam*, Kahire 1992, s. 231.

⁴⁶ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. I/3, s. 754-755; Mufadal İbn Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedîd*, C. II, s. 369.

⁴⁷ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, C. IV, s. 25.

merkez bulmak amacıyla Cenevizlilerin desteğini kazanarak Rodos'a çıkartma yaptılar. Burasını Frank doğunun en müstahkem mevkii ve kendileri için de daimî bir karargâh hâline getirdiler (1308). Bu gelişmelerden sonra Kıbrıs Krallığı, kutsal topraklarla doğrudan ilgilenen yegâne Hristiyan devleti hâline geldi. Zaten Kıbrıs kralları, kendilerini ismen de olsa, aynı zamanda Kudüs kralı olarak görüyorlardı. Nitekim durumdan vazife çıkaran Kral I. Pierre şövalyelerin desteğini aldıktan sonra, kendisine yeni yardımcı bulmak amacıyla bütün Avrupa'yı dolaştı. Onun bu konudaki en büyük teşvikçisi Papa Urbanus oldu. Nihayet 1365 Ağustosunda Rodos'ta bir Haçlı ordusunu toplamayı başardı. Kıbrıs'ın yanı sıra Venedik, Rodos, Fransız ve Ceneviz gemilerinden oluşan Haçlı donanması İskenderiye'ye bir baskın düzenledi (8 Ekim 1365). Şehri işgal ederek 8 gün boyunca yağmaladıktan sonra geri dönmek zorunda kaldılar. İskenderiye baskını, hedefi kutsal yerlerin geri alınması olan klasik Haçlı seferlerinin sonuncusudur. Ancak, Kıbrıs'ın stratejik konumu ve Memlûklere karşı genelde düşmanca olan tutumu, bu devleti uzun vadede kökünden kazınması gereken bir düşman hâline getirdi. Mısır, bu uğurda 50 yıldan fazla bekledi ama, sonunda ada, 1424'ten itibaren düzenlenen üç büyük sefer sayesinde Memlûkler tarafından zapt ve ilhak edildi⁴⁸. Sonraki yıllarda ise Haçlı seferleri istikamet ve amaç değiştirerek Osmanlılar üzerinde yoğunlaşmıştır.

⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Eşref Buharalı, *Kıbrıs'ta İlk Türkler veya Kıbrıs'ın Memlûk Hâkimiyetine Girişi*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 95, Nisan 1995, s. 90 v.d.

وضع الدولة البيزنطية أثناء محاصرة الدولة الأموية لاسطنبول

قد استهدف المسلمون العرب الذين باشرُوا الفتوحات بسرعة فائقة الحصول على اسطنبول وفتحها في القرن السابع والثامن والتي حاول أن يستولي عليها معظم الأمم عبر التاريخ. لقد حاصرت جيوش المسلمين اسطنبول ثلاث مرات بعهد الأمويين في التواريخ متتالية 668-669 و674-678 و717-718 ولكن انهزمت بأسباب مختلفة مثل الجوع ونفاد الأقوات والبرود الشديدة واستخدام البيزنطيين النيران الإغريقية. بيد أن أثناء هذه المحاصرات كانت للإمبراطورية مشاكل داخلية وخارجية وكانت تحاول إيجاد حلّها. وإضافة إلى هذه المشاكل قد اشتدّ وضع الدولة البيزنطية بسبب محاصرات المسلمين في أزمنة مختلفة. لذلك سيتناول هذا التبليغ وضع الدولة البيزنطية أثناء المحاصرات وسيحاول تقييم المحاصرات من هذه الجهة.

أ.م. يرسل كُوجُوك سِباھي أُلُو

جامعة اسطنبول كلية الآداب

قسم تاريخ القرون الوسطى

EMEVİLER'İN İSTANBUL KUŞATMALARI ESNASINDA BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN DURUMU

Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU*

Tarih boyunca pek çok milletin ele geçirmek için uğraştığı İstanbul, inanılmaz bir süratle fetih harekâtına başlamış olan Müslüman Arapların da hedefi olmuş ve bu niyetle VII. ve VIII. Yüzyıllarda teşebbüslerde bulunulmuştur. Emeviler dönemine denk gelen bu süreçte İslam orduları 668-669, 674-678 ve 717-718 yıllarında üç kez İstanbul'u kuşatmış ancak açlık, erzakın bitmesi, şiddetli soğuklar gibi sebepler ve Bizans'ın kullandığı Grek ateşi yüzünden başarılı olamamışlardır. Bu üç kuşatma sırasında Bizans'ın dahili ve harici sorunları bulunmakta ve imparatorluk bunları bertaraf edebilmek için mücadele vermektedir. İmparatorluğun zor ve

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Böl. Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

sıkıntılı dönemlerine denk gelen bu kuşatmalardan Müslüman Araplar istedikleri sonucu alamamıştır.

668-669 yılında Arapların başarısız olduğu ilk İstanbul kuşatmasında Bizans'ın yıllardır süre gelen dahili sorunları devam etmekte, ayrıca İmparator Konstans'tan (641-668) kaynaklanan sıkıntılar da imparatorluğu tedirgin etmekteydi. Zira imparator çoktandır Bizans halkının aksine farklı bir kilise siyaseti üzerinde durmakta ve bu da halkın tepkisiyle karşılık bulmaktaydı. Bu, İsa'da bir tek tabiatın olduğunu ileri süren Monotheletismus denilen görüştü ve İmparator Herakleios'tan beri sürmekteydi.¹ Bu görüş yüzünden Konstans döneminde özellikle Roma ile Kuzey Afrika'daki kiliselerde dini kavgalar yaşandı. Ortodoks din bilgini Maximos Konfessor itiraz edenlerin başında gelmekteydi. Kartaca eksarkhos'u Gregorius bu yüzden 647 yılında imparatora isyan etmiş ve imparatorluk bu tehlikeden Müslümanların aynı yıl Kartaca ekzarklığı'na saldırması ve Gregorius'u öldürmesi ile kurtulabilmişti. İmparator bundan sonra dini bütünleşmeyi sağlayacak adımlar atmaya çalıştı ve Herakleios'un düzenlediği "Ekthesis"i bırakarak 648 yılında Typos adını verdiği bir görüş ortaya koydu. Ancak Typos da ne Ortodokslar ne de Monotheletismus görüşünü savunanlar tarafından kabul edildi. Hatta yeni papa olan Martinus da (649-653) Roma'daki Lateran Sarayı'nda büyük bir konsil toplayarak hem "Ekthesis"i hem de Typos'u mahkûm etti ve İsa'nın iki tabiatlı olduğunu ısrarla belirtti. Papanın bu hareketine çok kızan imparator Ravenna

¹ Bu görüş, Kadıköy Konsili'nde kabul edilen "İsa'da iki tabiat" doktrinini kabul etmeyerek sadece tek tabiat olduğuna inanan Mısır ve Suriye monofizitlerinin Ortodoks inançla uzlaşmasını sağlamak için ilk kez İmparator Herakleios zamanında ortaya atılmıştı. Ancak istenildiği ölçüde başarı sağlanamadı ve Kudüs Patriği Sophranios tarafından reddedildi. Sonuçta Hristiyan dünyasında kavgalar ve tartışmalar yaşanmaya başladı. Bunun üzerine imparator monotheletismus görüşünün Doğu Hristiyanları tarafından kabul edilmeyen veya eksik bulunan kısımlarını yeniden gözden geçirdi. Ekthesis adını verdiği bu düzenlemede "iki tabiat ve bir irade" formülü üzerinde durdu ancak bu da kimseyi memnun etmedi. Üstelik Roma Kilisesi'nin şiddetli tepkisi ile karşılaştı. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, trc. Harry Turtledove, Philadelphia 1982, s. 31 vd. Ayrıca bkz. E.W. Brooks, "The Successors of Heracleius to 717", *The Cambridge Medieval History*, New York 1913, C. II, s. 398 vd; A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. A. Müfid Mansel, Ankara 1943, C. I, s. 280-281; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, trc. Mehmet Aydın, Ankara 1990, s. 21 vd; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. F. Işıltan, Ankara 1991, s. 101 vd; M.V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, trc. Maide Selen, İstanbul 1999, s. 111 vd; Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I. Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar*, İzmir 1999, s. 66 vd; T.E.Gregory, "Monotheletism", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, C. II, s. 1400-1401.

eksarkhos'u Olympios'a Papa'yı tutuklamasını emretti. Artık o, Martinus'u papa olarak tanımamaktaydı ve bundan sonra Typos'un bütün kiliselerde zorla okunması için emir verdi. Ancak halkın desteğini alan Papa'yı tutuklamanın kolay olmadığını anlayan Olympios kendisi imparatora isyan ederek İtalya'yı ele geçirmeye çalıştı. Müslüman Araplarla mücadele sebebiyle Konstans bu asiye karşı hiçbir şey yapamadı. İsyan ancak Olympios'un 652 yılında ölümü ile sona erebildi. Bu olaydan bir süre sonra imparator, Papa Martinus'a yaptıklarının hesabını sormaya başladı. 653 yılı Haziran ayında yeni Ravenna eksarkhos'u Theodore Calliopas ordusuyla Roma'ya geldi ve Lateran Sarayı'nda Papa Martinus'u tutuklayarak gece yarısı şehirden kaçırdı. Papa 653 yılı Aralık ayında İstanbul'da senato önüne çıkartıldı ve Olympios'u destekleme suçuyla itham edilerek ihanetle suçlandı. Önce ölümüne mahkûm edilen Martinus, ağır hasta olduğu için daha sonra halk önünde dövüldükten ve yarı çıplak zincire vurulup sokaklarda dolaştırıldıktan sonra Kırım'a sürgün edildi, 655 veya 656 yılında çok zor şartlar içinde burada hayatını kaybetti.² Ortodoks bilgini Maximos da İstanbul'a getirildi ve öncelikle Kartaca eksarkhos'u Gregorius'a yardım etmek ve Typos'u kabul etmemekle suçlandı. Ardından dili ve sağ kolu kesildikten sonra sürgüne gönderildi.³ İmparatorun hem papaya hem de Maximos'a yaptıkları halkın ona olan saygı ve sevgisini azalttı. Özellikle Maximos'a reva gördüğü işkence yüzünden İstanbul Kilisesi de kendisine nefret duymaya başladı. Yani imparator daha başlangıçta hem halkı hem de kiliseyi kaybetti. Üstelik imparatorun halk tarafından çok sevilen kardeşi Theodosios'u öldürtmesi de tepkileri beraberinde getirdi. Çünkü imparator kendisine müşterek imparator olmak isteyen kardeşini bir tarafa bırakarak oğlu Konstantinos'u 654 yılında müşterek imparatorluğa getirmiş daha sonra da diğer iki oğlu Herakleios ve Tiberios'u da 659 yılında aynı şekilde taçlandırmıştı. İmparator kardeşinin müşterek imparatorlukta ısrarı üzerine onu papaz yaparak bu isteğinden kesin olarak vazgeçirmeye çalıştı, fakat Theodosios vazgeçmemiş olacak ki, Konstans onu 659 yılında ihanet ettiği gerekçesi ile öldürttü. İmparatorun kardeşi ile arasındaki bu anlaşmazlık ve

²Theophanes, *a.g.e.*, s. 33. Krş. Brooks, "The Successors of...", *a.g.e.*, s. 400 vd; Vasiliev, *a.g.e.*, I, 282; Dvornik, *a.g.e.*, s. 22; Levchenko, *a.g.e.*, s. 115; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 110 vd; Çelik, *a.g.e.*, s. 69; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California 2007, s. 313.

³Theophanes, *a.g.e.*, s. 46. Krş. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 283; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 112. Maximos 662 yılında sürgünde hayatını kaybetti.

ona reva gördüğü muamele ordu ve halk nezdinde büyük tepki uyandırdı. Halk büyük bir kinle imparatora nefret etmeye ve hatta kardeşine yaptıklarından dolayı ona “Kâbil” demeye başladı.⁴ Sonuçta imparator hem bu sebepten hem de başta Maximos’a yaptıkları yüzünden daha fazla İstanbul’da kalamayacağını anladı ve Araplarla devam eden mücadeleye rağmen şehri terk ederek muhtemelen 662 yılında Batı’ya gitti. Bu yolculuk kısa süreli bir ziyaretten ibaret değildi ve imparator artık başkentini bırakmayı ve Batı’da yeni bir başkent seçmeyi düşünmekteydi. Üstelik giderken Anatolikon Theması askerlerinin büyük bir kısmını da yanında götürmüştü. Konstans Batı’da Selanik ve Atina’da kaldıktan sonra, 663 yılı ilkbaharında İtalya’ya ulaştı. Tarentum’da Langobardlar’a karşı mücadelede bulunduktan sonra Napoli’ye, ardından 663 yılı Temmuz ayında Papa Vitalianus ve din adamları tarafından karşılanacağı Roma’ya ve hemen akabinde de (muhtemelen Sonbahar başları) Sicilya Syrakuza’ya geldi. Başkent olarak burayı seçmeyi düşündü. Çünkü burasını hem çok sevmiş hem de buradan Langobardlar’a ve Araplar’a karşı daha etkili mücadele edebileceğini düşünmüştü. İmparator karısını ve çocuklarını da buraya getirtmek isteyerek ne kadar kararlı olduğunu ispatlamaya çalıştı. Ancak İstanbul halkı imparatorun başkent İstanbul’u bırakacağı düşüncesine sert tepki göstererek buna asla müsaade etmeyeceklerini belirtti.⁵ Konstans oldukça uzun süre batıda Syrakuza’da ikamet etti ve onun olmadığı bu süreç içinde başkent, müşterek imparator olan oğlu Konstantinos tarafından idare edildi. İmparatorun başkentten uzak kalması devletin geleceği için aslında bir sorun teşkil etmekte, hem içteki hem de dıştaki düşmanlarına fırsat vermekteydi. Nitekim 668 yılında Armeniakon teması strategosu Saborios’un imparatorluğa karşı isyanı imparatorun başkentte olmadığı bu zamana denk geldi ve böylesi zor bir durumla oğlu Konstantinos ilgilenmek zorunda kaldı. Saborios imparatorluğa karşı tek başına mücadeleyi göze alamayınca generali Sergios’u yardım alma umuduyla Emevi Halifesi Muâviye’ye (661-680) gönderdi ve karşılığında ona imparatorluğa karşı yapacağı seferde yardım edeceği sözünü verdi. Bu durumdan haberdar olan IV. Konstantinos cubicularius Andreas’ı pek çok hediye ile birlikte Saborios’a yardım etmemesi için Muâviye’ye yolladı. Sergios ve Andreas

⁴Theophanes, *a.g.e.*, s. 47; Ebû'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, 2 cilt, Ankara 1999, I, 182. Krş. Brooks, “The Successors of ...” s. 394; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 113.

⁵Theophanes, *a.g.e.*, s. 47; Ebû'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *a.g.e.*, I, 182. Krş. Brooks, “The Successors of ...”, s. 394 vd; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 113-114; Şahin Uçar, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1982, s. 76-77; Treadgold, *a.g.e.*, s. 318-319.

Muâviye'nin sarayında karşılaşmış ve her ikisi de halifeden istediklerini açıkça dile getirmişlerdi. Halife ise ikisinin de düşmanı olduğunu hangi tarafın kendisine çok şey verirse ondan yana olacağını ifade etti. Sonuçta Muâviye strategos Saborios'un yanında yer aldı ve onu destekleyeceğini bildirdi. Ancak Sergios'un dönüş yolunda Andreas'ın emriyle imparatorluk birlikleri tarafından pusuya düşürülerek işkence ile öldürülmesi Saborios'u büyük bir ihtimal Muâviye'nin yardım sözünden habersiz bıraktı. Aynı şekilde belki Muâviye de daha sonraki bu gelişmelerden haberdar değildi. Çünkü o verdiği sözü tutmak için Fedâle b. Ubeyd kumandasında bir orduyu 668 yılında yardım için yola çıkarmıştı. Saborios ise her şeyden habersiz yoluna devamla Hadrianopolis'e gelmiş ancak vekil imparator Konstantinos, Muâviye ile görüşükten sonra kendisini bilgilendiren Andreas'ın raporu üzerine oraya Nikephoros adlı bir kumandanın öncülüğünde imparatorluk birlikleri göndermişti. Saborios bu birliklerin geldiğini duyunca mücadele etmek için atına binmiş, ancak atın kendisini yere atmasıyla hayatını kaybetmişti. Onun bu beklenmedik ölümü ile askerleri imparatorluğun tarafına geçti. İmparatorluk böylece bu tehlikeden şans eseri kurtulmuş oldu. Fedâle b. Ubeyd'in Anadolu içlerinde ilerlerken Saborios'un ölümünü öğrenmesi ancak geri dönmeyerek yoluna devam edip, İstanbul'u kuşatmak gayesiyle Kadıköy'e kadar gelmesi büyük bir ihtimalle İmparator Konstans'ın Syrakuza'da bir suikast sonucu 668 yılı Temmuz veya Eylül ayında öldürülmesinden sonraya tekabül etti.⁶ Konstans'ın yerine müşterek imparator olarak uzun süredir devleti idare eden oğlu IV. Konstantinos tahta geçti. Böylece Emevîler'in 668-669 yıllarına rastlayan ilk İstanbul kuşatması Bizans'ta siyasi otorite karmaşası esnasında cereyan etmiş oldu. Fedâle b. Ubeyd'in kuşatmaya destek için Muâviye'den yardım istemesi ve halifenin ona önce Süfyan b. Avf ardından da oğlu Yezid kumandasında 669 yılında bir ordu ile rivayete göre Yezid b. Şecere komutasında bir donanma göndermesi sonuçsuz kaldı. Zira kuşatma erzakın tükenmesiyle orduda

⁶Theophanes, *a.g.e.*, s. 48 vd; Ebû'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *a.g.e.*, I, 183-184. Krş. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 114; A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, trc. M. Ogilvie-Grant, Amsterdam 1968, III, 236; Brooks, "The Successors of...", *a.g.e.*, s. 396-397; M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", trc. İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 217 vd; Uçar, *a.g.e.*, s. 80-81; aynı yazar, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Yıl: 2, sayı: 1, Aralık 1986, s. 67-68; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 70 vd; Treadgold, *a.g.e.*, s. 320.

açlığın baş göstermesi ve salgın hastalıklar gibi sebeplerle başarılı olamadı.⁷ Görüldüğü üzere kuşatma öncesi ve esnasında imparatorluğun durumu çok iyi değildi, otorite boşluğu söz konusuydu buna rağmen Müslümanlar istedikleri sonucu alamadı.

IV. Konstantinos dönemi (668-685) Bizans-Arap mücadelesinin en yoğun olarak yaşandığı yıllardı. Bu dönemde Müslümanlar Bizans'a karşı mücadeleyi sürdürmeye devam etti ve 670 yılında *Kapıdağ Yarımadası*'nı (Kyzikos) ele geçirerek İstanbul'a karşı yapacakları sefer için önemli bir üs elde ettiler. Müslümanlar 674 yılında Bizans başkentine karşı ciddi sayılabilecek harekâta başladılar ve muazzam bir donanma ile İstanbul surları önüne gelerek şehri kuşattılar. 678 yılına kadar süren bu kuşatma da başarılı olamadı ve Müslümanlar geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak donanma geri dönerken Pamphlia'da (Antalya) fırtınaya tutularak büyük kayıplar verdi. Sefer sonunda İslam dünyasında ortaya çıkan karışıklıklar yüzünden Muâviye barış istedi. Sonuçta 30 yıl geçerli bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Muâviye imparatora yıllık 3000 dinar, 50 savaş esiri ve 50 Arap atı vermeyi kabul etti.⁸ Bu başarısızlığın altında Bizans'ın sahip olduğu Grek ateşi etkili olmuştu.⁹ Aslında bu kuşatma öncesinde ve esnasında imparatorluğun durumu çok iyi görünmemekteydi. Zira imparator ailesinde sorunlar yaşanmakta ve bu topluma da yansımaktaydı. IV. Konstantinos daha babası Konstans zamanında 659 yılında müşterek imparator olarak taçlandırılmış olan kardeşlerinin imparatorluk haklarını ellerinden almak ve onları tahttan uzaklaştırmak kararını verdi. İmparatorun bu kararına ordu ve

⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, III, 465-466. Krş. Brooks, "The Successors of...", *a.g.e.*, s. 397; Uçar, *a.g.e.*, s. 81 vd; aynı yazar, *a.g.m.*, s. 68 vd; İsmail Yiğit, "Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri", 2. *Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı 30-31 Mayıs, 1 Haziran 1997*, İstanbul 1997, s. 51; Casim Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *2005-2006 Fatih Sempozyumları I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 109.

⁸Theophanes, *a.g.e.*, s. 52 vd; Nikephoros, *Patriarch of Constantinople, Short History*, trc. C. Mango, Washington 1990, s. 85 vd. Krş. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 271 vd; Stratos, *a.g.e.*, IV, 29; Uçar, *a.g.e.*, s. 85 vd; aynı yazar, *a.g.m.*, s. 72 vd; Avcı, *a.g.e.*, s. 71 vd; aynı yazar, *a.g.m.*, s. 109 vd; Treadgold, *a.g.e.*, s. 325 vd.

Theophanes ve Nikephoros kuşatmayı Kyzikos'un fethiyle başlattıkları için 7 yıl olarak kabul ederler.

⁹Müslümanların Bizans karşısında Grek ateşi yüzünden başarısız olmaları uzun süredir Bizans'a karşı giriştikleri ve genelde galibiyetle neticelenen fetihleri gölgeledi ve prestijleri büyük ölçüde sarsıldı. Diğer taraftan imparatorluk elde ettiği bu zaferle mevcut durumunu kurtardı ve dünya nezdinde önemi arttı. Zira bu kuşatmadan sonra Avar hakani ve Slav kabile reisleri İstanbul'a elçi heyetleri yollayarak imparatorluktan barış ve dostluk isteğinde bulundu. Bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 54. Krş. Vasiliev, *a.g.e.* s. 272-273.

senato itiraz etse de sonuç değişmedi. Aslında imparator daha ilk başlarda iki kardeşinin de aynı haklarla kendisinin yanında olduğunu belirtmiş ve paralarda kardeşlerinin de tasvirlerinin bulunduğunu ifade etmişti. Ancak daha sonra sergilediği tavır bunun aksini göstermekteydi. Onun bu uzlaşmaz tutumuna ordu ve halk tepki vermekte gecikmedi. Kardeşlerine gösterdiği bu davranışın babasının kendi kardeşi Theodosios'a yapılan davranıştan bir farkı olmadığı düşünülmekteydi. Fakat imparator kardeşlerine yönelik düşüncesinden vazgeçmedi.¹⁰ Kuşatmadan dört yıl önce yaşanan ve kardeşlerine yaptıklarından dolayı halkın sevgisini kaybeden imparator, aynı şekilde babası zamanından beri devam eden dini düşünce sebebiyle de halkını kendisinden uzaklaştırdı. Çünkü bu görüş yani Monotheletismus gerek imparatorlukta gerekse Batı dünyasında karışıkların yaşanmasına sebep olmuş ve imparator bu kilise siyasetine devam etmesi yüzünden halkın sert tepkisi ile karşılaşmıştı. Bu inanç meselesi ancak kuşatmanın bitiminden sonra çözüme kavuştu ve imparatorun desteği ile 7 Kasım 680-16 Eylül 681 tarihleri arasında İstanbul'da VI. Ekümenik konsil toplandı. Bu konsilde Monotheletismus mahkûm edilerek Kadıköy Konsili kararlarına dönüldü. Bu görüşü savunan eski papa ve patrikler de aforoz edildi.¹¹

Müslümanlar İstanbul'u ikinci defa kuşatmaya başladıklarında imparatorluğun Batı'da yaşadığı başka bir sorun daha bulunmaktaydı: Azak Denizi'nin batısında yaşayan Asparuh liderliğindeki Bulgarlar Hazarların baskısıyla, bulundukları toprakları bırakmak zorunda kalarak batıya doğru ilerlemiş ve muhtemelen 670'li yıllardan itibaren Tuna nehri civarında görünmeye başlamışlardı. İmparator IV. Konstantinos, bu kadar kalabalık bir topluluğun gelişinden haberdardı ve bunların ileride devlet için ciddi sorunlar çıkarabileceği düşüncesiyle kendi sınırlarında bulunmasından rahatsız olmuştu. Fakat ilk başlarda doğrudan bir müdahaleye gidemedi. Çünkü Müslüman Araplarla mücadelesi devam etmekte ve onların başkent

¹⁰Theophanes, *a.g.e.*, s. 51; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, I, 185-186. Krş. Brooks, "The Successors of...", s. 405; aynı yazar, "The Brothers of the Emperor Constantine IV, *English Historical Review*, 30 (1915), s. 42 vd; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 119; Treadgold, *a.g.e.*, s. 328.

İmparator bir süre sonra onların hükümdarlık unvanlarını ellerinden alarak tahtan uzaklaştırdı. 681 yılında da her ikisinin burunlarını kestirdi. 7 Kasım 680-16 Eylül 681 tarihleri arasında toplanan VI. Ekümenik konsil kararlarında bu iki kardeş IV. Konstantinos'un müşterek imparatoru olarak artık görülmemekteydi.

¹¹Brooks, "The Successors of...", s. 404; Vasiliev, *a.g.e.*, I, s. 283; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 119; Çelik, *a.g.e.*, s. 70; Dvornik, *a.g.e.*, s. 23.

kuşatması başlamış bulunmaktaydı. Bu nedenle imparatorluk bütün gücüyle buraya odaklanmıştı. Zira imparatorluğun geleneğinde bir tarafı güven altına almadan diğer tarafa yönelmek yer almazdı. İmparator Bulgar meselesini şimdilik bir tarafa bırakarak Müslümanlarla mücadeleye devam etti ve ancak Müslümanların başarısız 674-678 İstanbul kuşatmasından sonra gözünü batıya çevirerek Bulgarlarla savaşa başladı.¹² Görüldüğü üzere imparatorluğun bu kuşatma sırasında durumu gerek iç gerekse dış sorunlar yüzünden çok da iyi değildi ve Müslüman Arapların ikinci İstanbul kuşatması da yine sıkıntılı bir sürece denk gelmişti. Fakat Müslüman Araplar yine bu durumu da değerlendiremedi.

717-718 yıllarında gerçekleşen Müslüman Araplar'ın üçüncü İstanbul kuşatması da öncekilerden farklı olmadı. Bu süreçte imparatorluğun en önemli sorunu siyasi karışıklıktı. Zira İmparator II. Iustinianos'un 711 yılında darbe ile öldürülmesinden sonra başlayan taht kavgaları devleti ciddi anlamda zora soktu. Yeni imparator ilan edilen Bardanes Philippikos devrinde (711-713) inanç mücadelesinin yaşandığı görüldü. Çünkü imparator Monotheletist inanca sahip çıktı ve bu sebeple 712 yılında bir ferman yayınlarak 681 yılı Eylül ayında VI. Ekümenik konsil tarafından kabul edilen kararları reddetti ve gerçek inancın bu olduğunu savundu. Yüzyıllardır mezhep kavgalarından çok çekmiş olan imparatorluk için bu durum yine sorunlu bir dönemin başlangıcı oldu. İmparator konu ile ilgili olarak Papa I. Konstantinus'a mektup gönderdi ancak papa bu görüşe itiraz etti.¹³ Yine bu dönemde Bulgar Hanı Tervel, Iustinianos'un intikamcısı olarak ortaya çıktı ve Bizans'a savaş açtı. Altın Kapı'ya kadar gelerek şehrin civarını tahrip eden Tervel'e karşı Bizans ilk anda hiçbir şey yapamadı. Kısa zaman sonra Philippikos, Opsikion theması birliklerinin Tervel'e karşı mücadele için Trakya'ya geçirilmesini emretti. Ancak bu birlikler İmparator Philippikos'a karşı ayaklandılar ve onu tahttan indirerek yerine II.

¹²Theophanes, *a.g.e.*, s. 56; Nikephoros, *a.g.e.*, s. 89. Ayrıca bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930 s. 26; Birsel Küçükspahioğlu, "Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14 (2008), s. 218.

¹³Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 142-143; Çelik, *a.g.e.*, s. 76-77.

İmparator VI. konsili tasvir eden resmi ve Milion Kapısı üzerine hatıra olsun diye konulmuş kitabenin yerinden kaldırılmasını emrederek tasvir kırıcı harekete ışık yakmıştı. Papa Konstantinus, imparatora gönderdiği mektubunda sert ifadeler kullanmış ayrıca tasvir kırıcılığa karşı olduğunu ifade etmişti.

Anastasios'u (713-715) getirdiler.¹⁴ Bu kargaşa ve kaos ortamından istifade etmek isteyen Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik'in (705-715) hedefinde İstanbul'u fethetme düşüncesi yatmaktaydı. Çünkü o dönemde Müslümanların Anadolu üzerine yaptıkları seferlerde aldıkları başarılar hiç şüphesiz halifeyi İstanbul'u fethetme fikrine götürmüştü ve bu nedenle halife başkenti kuşatmak için hazırlıkları başlatma emri vermişti. Onun bu düşüncesi kısa zamanda Bizans İmparatorluğu tarafından öğrenildi. İmparator II. Anastasios, Sinoplu Daniel başkanlığında bir elçilik heyetini anlaşıma yapmak için Velid b. Abdülmelik'e gönderirken, bu vesile ile Müslümanların hazırlıklarını öğrenmesini ve aynı zamanda geniş kapsamlı bilgi edinmesini istemişti.¹⁵ Anastasios, bu elçi heyetinden Müslümanların İstanbul'u kuşatmak için sıkı bir hazırlık içinde olduğu yolundaki haberler üzerine halktan üç yıl yetecek kadar yiyecek hazırlamalarını bunu yapamayanların şehri derhal terk etmesi gerektiğini emretti. Ayrıca savunma amaçlı tedbirler olarak surların tamiri, savaş gemilerinin inşası ve Grek ateşi imalini de talep etti.¹⁶ Bundan başka Arap donanmasını baskına uğratmak üzere bütün Bizans birliklerinin Rodos'ta toplanmasını söyledi. Fakat Opsikion birlikleri buraya gelir gelmez isyan etti ve ardından Anadolu'ya geçerek bir vergi memuru olan Theodosios'u (715-717) zorla imparator ilan ettiler. II. Anastasios hayatının bağışlanması karşılığında bunu kabullenerek 716 yılı Mart ayında tahttan çekilip İznik'e gitti ve imparatorlukta ki karışıklıkları buradan takip etmeye başladı.¹⁷ Ancak Anastasios burada daha fazla tahttan uzak kalmak istemedi ve tekrar imparator olmak için çalışmalara başladı. Bunun için Bulgarlar'dan yardım talebinde bulundu. Üstelik Halife Velid'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'ten de (715-717) İstanbul'a yapılacak seferin ordu komutanı olan Mesleme aracılığıyla yardım istedi.¹⁸ Gelişen bu olaylar üzerine İmparator III. Theodosios durumun ciddiyetini anlayarak hemen Bulgarlara haber gönderdi ve barış yapmalarını, ayrıca düşmanlarını kendisine teslim

¹⁴Nikephoros, *a.g.e.*, s. 115. Krş. Runciman, *a.g.e.*, s. 32; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 143; Küçükspahioğlu, *a.g.m.*, s. 222.

¹⁵Theophanes, *a.g.e.*, s. 80; Uçar, *a.g.e.*, s. 106; Avcı, *a.g.e.*, s. 78-79

¹⁶Theophanes, *a.g.e.*, s. 80; Brooks, "The Successors of..", s. 415; Uçar, *a.g.e.*, s. 106; Avcı, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷Theophanes, *a.g.e.*, s. 80 vd; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 144; Brooks, "The Successors of..", s. 416; Uçar, *a.g.e.*, s. 107; Avcı, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁸ Avcı, *a.g.e.*, s. 79. Mesleme'nin halifeye durumu bildirip bildirmediği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.

etmelerini istedi. Bulgarlar bu durum karşısında yaptıklarının yanlış olduğunu anladılar ve imparatorlardan bağışlanmalarını isteyerek barış sözü verdiler.¹⁹

İmparator olmadan önce *Anatolikon theması* strategosu olan Leon, İmparator III.Theodosios'a karşı cephe aldı. Aslında Leon İstanbul'u kuşatmaya gelen Müslüman orduların öncü birlikleri ile daha 716 yılında görüşmelere başlamış ve imparator olması hususunda onlarla görüş alışverişinde bulunmuştu. Zira o 716 yılında Amorion'a kadar gelen ve şehri kuşatan öncü komutanlardan Süleyman ile müzakerelere girişmişti. Rivayete göre Süleyman Leon'a mektuplar yazarak imparatorluğun onun hakkı olduğunu ve kendisine her türlü yardımı yapacağını belirtmişti. Leon ise Süleyman'a Amorion kuşatmasını kaldırdığı takdirde anlaşma yapacağını ifade etmişti. Süleyman'ın bunu kabul etmesi üzerine askerleri ile birlikte anlaşma yapmaya giden Leon'u Süleyman askeri törenle karşılamış ve onu imparator olarak selamlamıştı. Sonuçta Süleyman Leon ile anlaşmış ve Amorion kuşatmasını kaldıracağına söz vermişti. Ancak iki taraf arasında yapılan anlaşma birbirlerine duydukları güvensizlik yüzünden kısa sürede bozuldu. Süleyman askerlerinin isyanı yüzünden Amorion'dan çekilirken, Leon da şehre askeri birlik bırakarak oradan ayrıldı.²⁰ 715 yılı Eylül ayında İstanbul'u kuşatmak için hareket eden Mesleme b. Abdülmelik, Maraş üzerinden Kapadokya'ya geldiğinde Leon'un İmparator III. Theodosios ile arasında husumet olduğunu öğrendi ve bundan istifade yoluna gitti. Leon'u etkilemek için işgal ettiği yerleri askerlerine yağmalatmadı. Leon da aslında Mesleme'den yararlanmak istemiş ve bu nedenle ona elçilerini göndermişti.²¹ Leon elçileri vasıtasıyla Mesleme'den kendisine herhangi bir zarar verilmeyeceğine dair garanti istedi. Mesleme bunu kabul ettikten sonra Akroinos'a doğru yola çıkarken, Leon da imparator olmak için başkente doğru harekete geçti. Askerleri ile birlikte Üsküdar'a kadar gelen Leon imparatorluk ile müzakerelere girişti. III. Theodosios kendisinin ve oğlunun hayatı için güvence aldıktan sonra tacı başından çıkararak Efes'e çekildi. Sonuçta Leon 717 yılı Mart ayında İstanbul'a gelerek imparator olarak selamlandı.²²

¹⁹Theophanes, *a.g.e.*, s. 92; Nikephoros, *a.g.e.*, s. 127. Krş. Küçüksipahioğlu, *a.g.m.*, s.223.

²⁰Theophanes, *a.g.e.*, s. 82. Krş. Uçar, *a.g.e.*, s. 109-110; Avcı, *a.g.e.*, s. 79-80.

²¹Theophanes, *a.g.e.*, s. 83-84. Krş. Uçar, *a.g.e.*, s. 111; Avcı, *a.g.e.*, s. 80.

²²Theophanes, *a.g.e.*, 84-85. Krş.Brooks, "TheSuccessors of...", s. 417;Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 145; Uçar, *a.g.e.*, s. 111; Avcı, *a.g.e.*, s. 80-81.

Leon, imparator olduktan sonra Müslüman Araplarla olan görüşmelerini unuttu ve kara, deniz güçleri tarafından 717 yılı Ağustos ayında İstanbul'u kuşatan Müslüman Araplarla mücadele etmeye başladı. Kuşatmanın imparatorluğun aleyhine gelişeceğini düşünen imparator ilk başlarda Mesleme'ye barış teklifinde bulunduysa da Mesleme tarafından bu teklif ciddi bulunmadı. Sonuçta Araplar bir yıl boyunca şehri kuşatma altında tuttular. Ancak Müslüman gemilerinin Bizans askerleri tarafından Grek ateşi ile yakılması, kış mevsiminin çok sert geçmesi, bu yüzden can kaybının çok olması, gemilerin tahrip edilmesi sebebiyle kıtlık ve açlığın baş göstermesi ve güçlü surların da etkisiyle sefer başarılı olamadı. Bu esnada halifenin ölümü üzerine yerine geçen Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) emriyle 718 yılı Ağustos ayında kuşatma kaldırıldı.²³

Sonuç olarak Müslüman Arapların bu üç kuşatması öncesinde ve esnasında imparatorluğun dahili durumu iyi gözükmemekte, dış sorunlar ise ciddi boyutlarda imparatorluğu tehdit etmekteydi. Böyle bir ortamda kuşatılan şehrin düşmemesi için hiçbir engel aslında yok gibiydi. Ancak imparatorluğun geleneksel yapısı, çok muhkem olan surlar, Bizans'ın en sıkıntılı zamanlarında birden bire ortaya çıkan doğal afetler ve Grek ateşi Müslümanların daha ileri gitmelerine mani oldu ve Müslümanlar Bizans'ın bu durumundan yararlanamadı.

²³Theophanes, *a.g.e.*, 88-90; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, trc. M. Keskin, İstanbul 1994, IX, 282 vd. Krş. Vasiliev, *a.g.e.*, C. I, s. 299-300; Canard, *a.g.m.*, s. 224 vd; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 145-146; Uçar, *a.g.e.*, s. 113 vd; Yiğit, *a.g.m.*, s. 54 vd; Avcı, *a.g.e.*, s. 81; aynı yazar, *a.g.m.*, s. 111.

EMEVÎLER DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU İLE DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Doç. Dr. Casim AVCI*

العلاقات الدبلوماسية بين الدولة الأموية والإمبراطورية البيزنطية

د. جاسم آوجي

يعتبر العصر الأموي إحدى أكثر الفترات حيوية من حيث العلاقات بين المسلمين والبيزنطيين خلال التاريخ الإسلامي.

وقد لعبت الحروب دورا هاما في تحديد طبيعة العلاقات المتبادلة في هذا العصر الذي استمر لمدة 90 سنة ابتداءً من استيلاء والي سوريا معاوية بن أبي سفيان على الخلافة عام 661 ميلادية. وتم في ذلك العصر توجيه حملات عسكرية في كل سنة تقريبا خلال فصلي الصيف والشتاء (الصوائف والشواتي) إلى أراضي الأناضول التي كانت واقعة تحت الحكم البيزنطي، كما تقابل الآلاف المؤلفة من الجنود التي يتكون منها الجيشان الإسلامي والبيزنطي أكثر من مرة في معارك بحرية بالإضافة إلى الحروب البرية، وقام المسلمون بمحاصرة إسطنبول (القسطنطينية) عاصمة الإمبراطورية البيزنطية ثلاث مرات. وإلى جانب الحروب العسكرية لقد تحققت بين الأمويين والبيزنطيين علاقات اجتماعية وثقافية مختلفة أيضا. وكل هذه الاتصالات متعددة الجوانب استلزمت أحيانا دبلوماسية يمكن اعتبارها مكثفة بين الطرفين. وعند تناول العصر الأموي بأكمله يمكن القول بأن الأمويين كانوا الطرف النشط في الدبلوماسية المتبادلة بينما كان البيزنطيون قد تبنا سياسة "رد الفعل" حيث أنهم بدلا من وضع خطط طويلة الأمد والتحرك وفقها كانوا في الغالب يضطرون لاتخاذ موافق أمام الظروف المستحدثة من قبل المسلمين. في هذه الورقة سنتناول العلاقات الدبلوماسية المرتبطة بالعلاقات العسكرية والاجتماعية والثقافية بين الدولتين وسنقوم بتحليل تلك العلاقات من جوانب مختلفة.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Emevîler dönemi, İslâm tarihinde Müslümanlarla Bizanslılar arasında ilişkilerin en sıcak olduğu dönemlerden biridir. 661 yılında Suriye valisi Muaviye b. Ebî Süfyân'ın hilafeti ele geçirmesiyle başlayıp doksan yıl devam eden Emevîler döneminde karşılıklı ilişkilerde savaşlar önemli ölçüde belirleyici rol oynamıştır. Bu dönemde Bizans hakimiyetindeki Anadolu topraklarına hemen her yıl yaz ve kış seferleri (sâife/savâif ve şevâtî) düzenlenmiş, binlerce askerden oluşan İslâm ve Bizans orduları karada olduğu gibi bir kaç defa deniz savaşları için karşı karşıya gelmiş, Bizans başkenti İstanbul (Konstantinopolis/el-Kustantîniyye) üç defa Müslümanlar tarafından bizzat kuşatılmıştır. Emevîler ile Bizans arasında savaşların yanında çeşitli sosyo-kültürel ilişkiler de gerçekleşmiştir. Bütün bu çok yönlü ilişkiler her iki taraf arasında bazen yoğun sayılabilecek bir diplomasiyi gerekli kılmıştır. Emevîler dönemi bütünüyle ele alındığında karşılıklı diplomaside Emevîlerin aktif, buna karşılık Bizans'ın 'reaksiyoner' olduğu Bizans'ın uzun vadeli stratejiler belirleyip ona göre hareket etmek yerine, genellikle Müslümanlar tarafından oluşturulan şartlar karşısında bir tavır takınmak zorunda kaldığı söylenebilir. Bu bildiride savaşlar ve sosyo-kültürel ilişkilere bağlı olarak iki devlet arasında gerçekleşen diplomatik ilişkiler ele alınacak ve çeşitli açılardan tahlil edilecektir.

İslâm Tarihinde müslümanlarla Bizanslılar arasında ilişkilerin en sıcak olduğu dönemlerden biri Emevîler dönemidir. Suriye'nin güçlü valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın 41 (661) yılında hilafeti ele geçirmesiyle başlayıp 132 (750) yılında Abbâsîler'in kuruluşuna kadar yüz yıla yakın bir süre iktidarda kalan Emevîler döneminde savaşlar karşılıklı ilişkilerde önemli ölçüde belirleyici rol oynamıştır. Bazen ara verilmiş olmakla birlikte Bizans topraklarına yaz (sâife) ve kış seferleri (şevâtî) düzenlenmiş, İslâm ve Bizans orduları birçok defa karada ve denizde karşı karşıya gelmiştir.¹ Emevîler döneminde Bizans başkenti İstanbul'un üç defa İslâm orduları tarafından kuşatıldığını da vurgulamak gerekir. Bunun yanında çeşitli sosyo-kültürel alanlarda karşılıklı ilişkiler de söz konusu olmuştur. Bütün bu ilişkiler her iki taraf arasında bazen yoğun sayılabilecek bir diplomasiyi gerekli kılmıştır. Bu çalışmada Emevîler ile Bizans arasındaki diplomatik ilişkiler anahatlarıyla ele alınacaktır.²

¹ Emevîler dönemindeki Arap-Bizans savaşlarının yıllara göre klâsik kaynaklarla karşılaştırmalı derli toplu bir kronolojisi için bk. E. W. Brooks, 'The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources', *Journal of Hellenic Studies*, 18 (1898), 182-208; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990.

² Muâviye'nin Suriye valiliğinden itibaren Emevî-Bizans diplomatik ilişkileri hakkında Andreas Kaplony tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır. Andreas Kaplony, *Konstantinopol*

Emevîler'in kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân daha Suriye valiliği sırasında Bizans'a karşı izlediği siyasetle adından en çok behsedilen şahıslardan biri haline gelmişti.³ Halife olduktan sonra gücünü daha da arttırdı.

Muâviye, valiliği döneminde Bizans'a karşı iç siyasi problemler nedeniyle ara verdiği kara ve deniz seferlerine halifeliğinin henüz ilk yıllarında tekrar başladı ve aralıksız sürdürdü. Öyle anlaşıyor ki, ana gayesi Bizans'ın başkenti İstanbul'u almaktı. Bu arada onun Bizans devletinin bir iç siyasi problemde taraflar için önemli bir unsur haline geldiği görülmektedir. 667-68 yılında devlete karşı ayaklanmış bulunan Armeniakon theması strategosu Saborios, general Sergios'u Dımaşk'a gönderip imparatora karşı Muâviye'den yardım istedi. Karşılığında Bizans'a düzenleyeceği seferlerde kendisine yardımcı olacağına söz veriyordu. Bunun üzerine birkaç yıldır Sicilya'da bulunan babası II. Konstas adına İstanbul'da devlet işlerini yürütmekte olan IV. Konstantinos da mabeynci (cubicularius) Andreas'ı çeşitli hediyelerle Muâviye'ye elçi olarak gönderip Saborios'a yardım etmemesini istedi. Theophanes iki elçinin Muâviye'nin sarayında karşılaşmalarına ve halife ile elçiler arasında geçen konuşmaya bir çok detaylarıyla yer vermektedir.⁴ Muâviye kendisine daha çok şey vadettiği anlaşılan isyancı Saborios'un tarafını tutmuş ve onu desteklemek için Fedâle b. Ubeyd komutasında bir ordu sevk etmişti. Ancak bu arada Saborios'un elçisi Sergios imparatorun askerleri tarafından yolda pusuya düşürülüp

und Damascus. Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639-750, Untersuchungen zum Gewohnheits-Völkerrecht und zur interkulturellen Diplomatie, Berlin 1996. Ayrıca bk. Casim Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, İstanbul 2003, s. 69-86.

3 Hz. Osman döneminde, Bizans'a sınır teşkil eden Suriye bölgesinin valiliğini yürüten Muâviye'nin halife adına diplomatik faaliyetlerde bulunduğu ve anlaşmalar yaptığı görülmektedir. Muâviye elçilerin gereği gibi ağırklanmasına önem verirdi. Hatta bu amaçla kullanılmak üzere beytûlmalden bir miktar tahsisat ayrılması hususunda halifeden izin almıştı. 649 yılında Kıbrıs'a düzenledikleri başarılı deniz seferinden sonra müslümanların, 650 yılında Ermenistan'a üçüncü defa akın etmeleri, Balkanlarda da zor durumda olan Bizans İmparatoru II. Konstas'ı müslümanlarla barış yapmaya mecbur bıraktı. 31 (651) yılında barış görüşmeleri için İmparator tarafından gönderilen strategos Procopius Dımaşk'a geldi ve burada vali Muâviye ile bir miktar vergi karşılığında iki yıllık bir barış anlaşması imzaladı. Muâviye'nin ısrarı üzerine imparatorun amcasının oğlu (Herakleios'un kardeşi Theodoros'un oğlu) Gregorios, müslümanlara rehin olarak bırakıldı. Avcı, s. 66.

⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A. D. 602-813*, Çev. Harry Turtledove, Philadelphia 1982, s. 49

Andreas tarafından işkenceyle öldürülmüş ve kendisi de Hadrianopolis'te atından düşüp öldükten sonra askerleri imparator tarafına geçmişlerdir (48/668)⁵.

Muâviye dönemindeki diğer bir diplomasi faaliyeti 669 yılında gerçekleşen birinci İstanbul kuşatmasından sonraya rastlamaktadır. Kıbrıs, Rodos, Kos ve Khios (Sakız) adalarından sonra 670 yılında Bizans başkentinin çok yakınındaki Kyzikos (Kapıdağ) yarımadasını ele geçirmek suretiyle harekât için önemli bir üs elde etmiş olan İslâm orduları 672'de İzmir'i (Smyrna) işgal ettikten iki yıl sonra 674 yılının ilkbaharında İstanbul surlarına dayanmıştı. Müslüman Araplar 678 yılına kadar dört yıl süreyle İstanbul'u kuşatma altında tuttular. Çarpışmalar ilkbaharda başlayıp yaz mevsimi boyunca devam etmekte ve İslâm askerleri kışın Kapıdağ yarımadasına çekilmekteydi. İslâm donanması Suriye'li Kallinikos tarafından icad edilen ve su üzerinde de yanabilen Rum ateşine sahip Bizans askerlerine karşı ağır kayıplar verdikten sonra geri çekilmek zorunda kalmıştı. Kurtulabilen gemiler de geri çekilme sırasında Pamphlia sahilinde fırtınaya yakalandı ve çok az kısmı sağ salim dönebildi. Aynı zamanda Anadolu'daki Arap ordusu da bozguna uğramıştı. Diğer taraftan Lübnandaki Amanos dağlarında yaşayan ve Arap saldırılarını durdurabilme umuduyla Bizanslılar tarafından kışkırtılıp isyan etmiş olan Hristiyan Merdeiler (İslâm kaynaklarında Cerâcime)⁶ de halifeyi zor duruma sokmuştu. Bizans lehine son derece önemli bu gelişmeler karşısında Muâviye, barış istemekten başka çare bulamadı ve bu amaçla bir elçilik heyetini imparatora gönderdi. Elçilerle görüşen imparator IV. Konstantinos, devlet tecrübesine sahip Ioannes Pitzigaudis'i barış şartlarını müzakere etmek üzere elçilerle birlikte halifeye gönderdi. İmparator elçisi halife Muâviye tarafından ileri gelen devlet ricalinin de hazır bulunduğu görkemli bir törenle karşılandı. Uzun süren barış görüşmelerinden sonra anlaşma sağlandı. Otuz yıl süreyle geçerli olan bu anlaşmaya göre Muâviye imparatora yıllık 3.000 dinar, 50 savaş esiri ve 50 Arap atı vermeyi taahhüt ediyordu.⁷

Theophanes diğer anlaşmalar için de geçerli olduğu tahmin edilen bazı ayrıntıları da vermektedir. Buna göre yemin bölümünü de içeren bu anlaşma

⁵ Theophanes, s. 48-50; Avci, s. 70-71

⁶ Amanos dağındaki Cürcüme şehrine nisbetle Araplar tarafından Cerâcime (tekili Cürcümânî), Bizanslılar tarafından Mardaitos (Merdeiler) olarak isimlendirilen ve Bizans İmparatorluğuna asker olarak hizmet veren bu Hristiyan topluluk için bk. Mustafa Fayda, "Cerâcime", *DİA*, VII, 389, 390

⁷ Theophanes, s. 54; Nikephoros, *Short History*, Nşr. ve Çev. Cyril Mango, Washington, D. C., 1990, s. 85.

metni iki nüsha olarak düzenlenmiş ve taraflarca teâti edilmiştir. Her iki tarafın rızasına uygun olarak yapılan anlaşma sonunda Bizans elçisi birçok hediyelerle birlikte halife sarayından uğurlanmıştır.⁸

İslâm kaynaklarında Muâviye ile Bizans imparatoru arasında tarihleri ve elçilerin isimleri verilmeksizin çeşitli diplomatik ilişkilerden bahsedilmektedir. Bu rivâyetler yukarıda verilen diplomasiyle ilgili örneklerin bir parçası olabileceği gibi müstakil olaylar için de söz konusu olabilir.⁹

Emevîler ile Bizans arasında yaşanan bir diğer diplomasi faaliyeti Abdülmelik b. Mervan dönemi ile ilgilidir. Yezid b. Muâviye'nin ardından çok kısa süreli halifelik yapan II. Muâviye ve Mervan b. Hakem dönemlerinde Suriye'deki iç savaşın doğurduğu karışıklıklardan yararlanan IV. Konstantinos müslümanlarla yaptığı anlaşmayı bozmuş ve Bizans kuvvetleri Malatya'yı tahrip etmişti. Müslümanlar Maraş'ı dahi terketmeye zorlanmışlardı.¹⁰ Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) Emevî tahtına çıktığında Toros ve Amanos dağlarında yaşayan Cerâcime (Merdeîler) İslâm devleti için problem olmaya devam etmekteydiler. Bu arada Suriye'de korkunç bir veba salgını baş göstermişti. Irak'ta ayaklanan Muhtar es-Sekâfî ile mücadele etmesi gerektiğini de dikkate alan halife Abdülmelik, imparator IV. Konstantinos'a elçi göndererek Muâviye döneminde yapılan anlaşmanın yenilenmesini istedi. Anlaşmaya göre halife imparatora daha önceden ödenen vergi miktarını artırıyor ve yıllık 365.000 dinar, 365 savaş esiri ve 365 iyi cins at ödemeyi kabul ediyordu (65/685).¹¹

Bu anlaşmanın üzerinden fazla zaman geçmeden yine Emevî elçileri barış istemek üzere Bizans sarayında görülmektedir. Abdülmelik'in Emevî tahtına çıkmasından birkaç ay sonra on altı yaşında Bizans tahtına çıkmış

⁸ Theophanes, s. 54. İmparatorun yıllardır süren amansız Müslüman Arap ilerleyişini durdurup onları barışa mecbur etmesi ülke içinde olduğu gibi ülke dışında da büyük yankılar uyandırdı. Avar kağanı ve Balkan yarımadasındaki birçok lider İstanbul'a değerli hediyeler eşliğinde elçi heyetleri göndererek imparatora tazimlerini sundular ve dostluğunu kazandılar. bk.Theophanes, s. 54; Nikephoros, s. 85; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 116

⁹ İşaret edilen rivayetler için bk. Avcı, s. 72-75

¹⁰ Uçar, s. 92

¹¹ Theophanes, s. 59; Andreas N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century (A. D. 602-711)*, Çev. M. O. Grant-H. T. Hionides), Amsterdam 1980, IV, 48

olan II. Iustinianos (685-695), halifenin Muhtar es-Sekâfî ve Abdullah b. Zübeyr gibi iç problemlerle uğraşmasını fırsat bilerek babasının yaptığı anlaşmayı bozmuş ve Cerâcime'nin de içerisinde yer aldığı bir orduyu Suriye'ye göndermişti. Antakya kısa bir süre için Bizans askerleri tarafından işgal edilmişti. Bu arada Amr b. Saîd de Dimaşk'da halifelik iddiasıyla ayaklanmıştı. Bütün bu olumsuz şartlar karşısında halife Humeyd b. Hureys el-Kelbî ile Kureyb b. Ebrehe el-Himyeri'yi kıymetli hediyelerle birlikte imparatora elçi olarak gönderip barış istemek zorunda kaldı¹².

II. Justinianos'un gönderdiği elçi magistrianos¹³ Pavlos ile Abdülmelik arasında on yıl geçerli olmak üzere yapılan anlaşmaya göre, daha önce Bizans'a ödenen haraca ek olarak Armenia, İberia (Gürcistan) ve Kıbrıs vergileri iki devlet arasında eşit olarak paylaşılacaktı. Buna karşılık imparator da Cerâcime'yi Bizans'ın iç kısımlarına yerleştirecekti (70/689).¹⁴ Ayrıca imparator bazı Rumları müslümanlara rehine bırakmayı da kabul ediyordu.¹⁵ Bu anlaşmayı 6178 hilkat yılı (m. 686-687) olayları arasında zikreden Theophanes, anlaşmanın iki nüsha halinde yazılı olarak şahitler huzurunda tesbit edildiğini ve Bizans elçisinin güzel bir şekilde ağırlandığını da rivâyetine eklemektedir¹⁶.

Bir kaç yıl sonra II. Iustinianos'un Kıbrıs halkının büyük bir kısmını Anadolu'ya nakletmeye ve Çanakkale'de kurduğu Iustinianopolis ile Müslüman Arap akınlarından büyük zarar gören Kapıdağ yarımadasında yerleştirmeye başlaması iki ülke arasında yeni bir siyasi gerginliğe neden oldu. Bu uygulamayı devlet menfaatlerine uygun bulmayan Abdülmelik'in uygulamadan vazgeçilmesi hususunda yaptığı teklif kendi üstünlüğüne güvenen imparator tarafından reddedildi.¹⁷ Bunun yanında İmparator Kıbrıs haracının, üzerlerinde haç yerine Kur'ân âyetleri bulunan, Abdülmelik b. Mervan tarafından yeni darbedilmiş sikkeler ile ödenmesini kabul

¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Nşr. S. D. F. Goitein, Kudüs 1936, V, 299, 300

¹³ Diplomatik faaliyetler ve müzakereler için görevli bürokrat (Stratos, V, 23)

¹⁴ Theophanes, s. 61; Yakûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, ts., II, 269; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire 1972, VI, 150; Ostrogorsky, s. 121; Stratos, V, 23, 24

¹⁵ Abdülmelik bu rehineri Baalbek'e yerleştirmiştir. Belâzürî, *Ensâb*, V, 299, 300

¹⁶ Theophanes, s. 61

¹⁷ Theophanes, s. 63 (Theophanes barışın imparator tarafından bozulduğunu açıkça belirtir ve onu tenkit eder); Ostrogorsky, s. 123.

etmiyordu. Bütün bu gelişmeler karşısında halife barış anlaşmasını geçerli sayamayacağını bildirdi ve 73 (692) yılında iki taraf arasında savaş çıktı.¹⁸

Abdûlmelik Bizans imparatoruyla görüşmeler yapmak üzere bir defasında 'Amir b. Şurâhîl eş-Şa'bî'yi (ö. 105/723) elçi olarak gönderir. Şa'bî'ye çeşitli sorular soran İmparator onun hazır cevaplılığı, derin bilgisi ve diplomatik becerisinden oldukça etkilenir. Halifeye yazdığı mektupta 'Şa'bî gibi kabiliyetli bir insana sahip toplumun başkasını halife seçmesine akıl erdiremediğini' belirtir. Bunun kışkırtma amaçlı bir komplo olduğunu fark eden halife durumu sorduğunda Şa'bî: "Eğer imparator bizzat emîrül-mü'minîn'i görseydi böyle düşünmezdi" diyerek halifeyi rahatlatır.¹⁹

Emevî halifesi Abdûlmelik'in çağdaşı II. Iustinianos'un tahttan indirilip Hazar kağanına sığınmasından sonra Bizans tahtına çıkan Leontios (695-698) ve II. Tiberios'la (698-705) herhangi bir diplomatik ilişkisi bilinmemektedir. Bu süreç içerisinde müslümanların Kuzey Afrika'ya yoğunlaştıkları, bunun yanında Bizans'ta önemli iç karışıklıklar yaşandığı görülmektedir.

Abdûlmelik'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Velid (86-96/705-715) ile birçok işkence ve sıkıntılı yıllar yaşadıktan sonra ikinci kez Bizans tahtına çıkmayı başaran II. Iustinianos (ikinci kez, 705-711) arasında kültürel ve sanat amaçlı bir diplomasi gerçekleşmiştir. Bu konudaki rivâyetlere göre Velid b. Abdûlmelik Medine ve Dimaşk'taki büyük camilerin yapımı ve onarımı için imparatorlardan yardım istemiş, o da mozaik, para ve ustalar göndermek suretiyle halifenin ricasına olumlu cevap vermiştir.²⁰ Konuyla ilgili özel bir makale yazmış olan Creswell bu rivâyetlerin efsane olduğunu savunurken Gibb doğruluğu üzerinde durur. Selâhaddin el-Müneccid de bu yazışmayla ilgili olarak verilen tarihlerde müslümanların Bizanslılarla savaş halinde olduğu gerekçesiyle bu tür rivâyetlerin doğru olamayacağını

¹⁸ Theophanes, s. 63; Uçar, s. 96, Avcı, s. 76.

¹⁹ İbnü'l-Ferrâ, Kitâbü *Rusûli'l-mülûk ve men yasluh li'r-risâle ve's-sefâre*, Nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1972, s. 84, 85, 94, 95;

²⁰ Taberî, VI, 436; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, s. 158; Ayrıca bk. Hugh Kennedy, "Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid-Eleventh Century", *Byzantine Diplomacy*, Ed. J. Shepard-S. Franklin, Hampshire 1992, s.135.

belirtir.²¹ Müslümanlarla Bizanslılar arasında savaşın hemen hiç eksik olmadığını vurgulayan Vasiliev, buna rağmen kültürel ilişkilerin de varlığına dikkat çekmekte ve Velîd'in isteği üzerine Bizans imparatoru tarafından gönderilen usta ve mozayiklerin Dımaşk, Medine ve Kudüs'teki camilerde değerlendirildiğini belirtmektedir²². Oleg Grabar da sözkonusu rivâyeti kabul edenler arasında yer almaktadır²³. Ayrıntılarda farklılıklar bulunmakla birlikte bu konudaki rivayetlerin en eski kaynaklardan itibaren birçok eserde yer alması ve özellikle İslâm-Bizans ilişkilerinin çeşitliliği dikkate alındığında işaret edilen yardımın Bizans'tan temin edildiğini kabul etmek mümkündür.²⁴

96 (714) yılında Mesleme b. Abdülmelik'in Galatia'ya (Ankara civarı) akın edip birçok esir ve ganimet almasının yanı sıra müslümanların Bizans'a karşı karadan ve denizden başlattığı saldırılar ve özellikle İstanbul'a yönelik hazırlıkları Bizans imparatoru II. Anastasios'un (713-715) Sinoplu Daniel başkanlığında bir heyeti barış istemek amacıyla halife Velid b. Abdülmelik'e göndermesi sonucunu doğurdu. Theophanes'e göre imparator elçiden aynı zamanda müslümanların hazırlıkları ve askeri güçleri hakkında bilgi edinmesini de istemişti.²⁵

Elçinin getirdiği haber müslümanların İstanbul'u kara ve denizden kuşatmak üzere büyük bir hazırlık içerisinde oldukları yolundaydı. Bunun üzerine imparator halktan üç yıl yetecek kadar erzak hazırlamalarını, buna gücü yetmeyenlerin şehri terketmelerini istedi. Diğer taraftan İstanbul'u savunabilmek amacıyla savaş süresince yeterli yiyecek depolamak, surları tamir etmek, savaş gemileri inşa etmek, Grek ateşi, ok ve taş fırlatan araçlar yapmak gibi lojistik ve teknik hazırlıklara girişti.²⁶

²¹ K. A. C. Creswell, "The Legend that al-Walîd Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperor. A Suggested Explanation", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3-4 (1956) 142-145; Hamilton A. R. Gibb, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate", *Dumbarton Oaks Papers*, 12 (1958), 220-233; Selâhaddin el-Müneccid, *en-Nüzumu'd-Diblûmâsiyye fi'l-İslâm*, Beyrut 1403/1983, s. 144

²² Alexander A. Vasiliev, "Byzantium and Islam", *Byzantium*, Ed. N. H. Baynes-L. B. Moss, Oxford 1948, s. 318.

²³ Oleg Grabar, "Islamic Art and Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 18 (1964), s. 82.

²⁴ Rivayetlerin ayrıntıları ve kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Avcı, s. 212-216.

²⁵ Theophanes, s. 79, 80; Uçar, s. 106; Kennedy, "Byzantine-Arab Diplomacy", s. 135.

²⁶ Theophanes, s. 80.

Bu hazırlıklar devam ederken imparator II. Anastasios tahttan indirildi ve III. Theodosios imparator ilan edildi. Ancak III. Theodosios'u (715-717) Anatolikon theması strategosu Maraş'lı Leon tanımadı ve ona karşı cephe aldı.

Bu arada Velid b. Abdülmelik'in ölümü üzerine Emevî tahtına kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) çıktı ve öteden beri hazırlıkların yapıldığı İstanbul seferini başlattı. Halife Süleyman kara kuvvetleri komutanlığını kardeşi Mesleme'ye, donanma komutanlığını da Ömer b. Hubeyre'ye vererek İstanbul kuşatmasına gönderdi. Anadolu'ya ulaşan Mesleme ile Bizans'ta yeni imparatora karşı taht mücadelesi veren Leon arasında çeşitli antlaşmaların yapıldığı kaydedilmektedir.²⁷ III. Leon'un Bizans tahtına çıktığı süreçte Mesleme, Ömer b. Hubeyre komutasındaki donanmanın da yardımıyla 99 (717) yılında Bizans'ın başkenti İstanbul'u kuşattı. Böylece İstanbul üçüncü defa müslümanlar tarafından kuşatılıyordu.

III. Leon'un Mesleme'ye barış teklif ettiği, ancak bunun bir oyun olduğunun farkında olan Mesleme'nin bu teklifi geri çevirip halifeden takviye birlikler istediğini kaydedilir.²⁸ İstanbul'u fethetmeden geri dönmeme kararında olduğu anlaşılan Mesleme çeşitli aralıklarla gönderilen destek kuvvetleriyle birlikte bir yıl boyunca başkenti kuşatma altında tuttuysa da başarılı olamadı. Bu arada Süleyman b. Abdülmelik'in ölümü üzerine halife seçilen Ömer b. Abdülaziz'in emriyle kuşatma kaldırıldı ve Mesleme geri dönmek zorunda kaldı.²⁹

Emevî halifeleri içerisinde en dindar ve adaletli olarak bilinen ve bu yüzden II. Ömer olarak anılan Ömer b. Abdülaziz'in (99-101/717-720) Bizans imparatoru III. Leon'u İslâm'a davet amacıyla bir mektup gönderdiği ve imparatorun da halifeye cevap verdiği zikredilmektedir.³⁰

Ömer b. Abdülaziz'in Bizans'ın elinde bulunan müslüman esirleri kurtarmak için yoğun bir çaba gösterdiği ve bu amaçla İmparator III. Leon'a elçiler gönderdiği görülmektedir. Bu elçiliklerden birinde 'Abdü'l-A'lâ b.

²⁷ Geniş bilgi için bk. Uçar, s. 109-113.

²⁸ Theophanes, s. 88.

²⁹ Theophanes, s. 88-90; Uçar, s. 113-116

³⁰ Geniş bilgi için bk. Avcı, s. 82, 114-126

Ebî ‘Amra görevlendirilmiş ve taraflar arasında iki Bizanslı esire karşılık bir müslüman esirin salıverilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştı.³¹

Bizans’a esir düşmüş müslümanların salıverilmesini sağlamak için Ömer b. Abdülazîz diğer bir defasında Muhammed b. Ma’bed başkanlığında bir heyeti III. Leon’a gönderir. Anlaşmayı kabul ettiği takdirde elindeki Bizanslı esirleri serbest bırakacağını imparatora bildirir. Ancak görüşmeler devam ederken halifenin ölüm haberi İstanbul’a ulaşır. III. Leon’un oldukça üzüldüğü ve Ömer b. Abdülazîz hakkında takdîrkâr sözler söylediği kaydedilmektedir.³²

Yirmi yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre Emevî halifeliği yapmış olan Hişâm b. Abdülmelik’e (105-125/724-744) halifeliğinin yedinci yılında (112/730) imparator III. Leon bir elçi gönderir. Değerli hediyelerle halifenin huzuruna çıkan elçinin isteği Mısır’da müslümanların fetihlerinden sonra Yakûbîler tarafından el konulmuş olan Melkîlere ait kiliselerin iadesinin sağlanmasıydı. Durumu inceleyen halife Melkîlerin haklı olduğu kanaatine varır ve Yakubîler tarafından gasbedilmiş kiliselerin tekrar Melkîlere verilmesini emreder. Bu meyanda Beşâre kilisesi (veya Kaysâriyye kilisesi) Melkîlere geri verilir.³³

Bir defasında Bizans imparatoruna halife Hişâm b. Abdülmelik’ten bir mektup gelmişti. İmparator hitap cümlesindeki “tâgiye” (zorba, despot) tabirinden³⁴ rahatsız olmuş ve mektubu iade etmiştir. Ardından İslâm topraklarına savaş hazırlığı yapmaya başlamıştır.³⁵ Bu dönemde Bizans’la sıcak savaşların yapıldığı bilinmektedir.

Hişâm b. Abdülmelik’ten sonra halife olan II. Velid döneminde (125-126/743-744) Bizans’ta bir iç karışıklık yaşanmaktaydı. Armenia teması strategosu iken III. Leon’a taht mücadelesinde destek vermiş ve bundan dolayı onun kızıyla evlendirilip Opsikion teması komesliğine yükseltilmiş olan Artabasdos, kayınbiraderi yeni imparator V. Konstantinos’a (741-775) karşı imparatorluk iddiasında bulunmaktaydı. 742 Haziranında İslâm

³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medînet-i Dimaşk*, Nşr. Ebû Sa’îd el-Amrî, Beyrut 1979, XXXIII, 417, 419; Avci, s. 83.

³² Mes’ûdî, *Murûcû’z-zehab*, Nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1965, III, 195; Avci, s. 83.

³³ Sa’îd b. Batrîk, *et-Târîhu’l-Mecmû’*, Beyrut 1909, s. 45, 46; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar: Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar*, İstanbul 1998, s. 82-83

³⁴ “Min Hişâm b. Abdülmelik emîri’l-mü’miniîn ila’t-Tâgiyeti meliki’r-Rûm”

³⁵ İbnü’l-Ferrâ, s. 78

askerleriyle karşılaşmak üzere Opsikion themasından geçmekte olan V. Konstantinos'u pusuya düşürüp Amorion'a kaçmaya mecbur bırakan Artabasdos İstanbul'a giderek imparatorun vekili Theophanes Monotios'u yanına çekmeyi başardığı gibi patrik Anastasios'un elinden imparatorluk tacını da giymişti (742-743). Bu çalkantılar V. Konstantinos'un Artabasdos kuvvetlerini Mayıs 743'te Sardes ve Ağustos'ta Modrina (Mudurnu) yakınlarında yendikten sonra İstanbul'a girip hâkimiyeti eline almasına kadar devam etmişti.³⁶ Bu karışıklıklar sırasında İmparator V. Konstantinos Andreas'ı (spatharios), Artabasdos da yakın çevresinden Gregorios'u (logothetes) hediyelerle birlikte halifeye göndererek onun dostluğunu kazanmak istemişlerdi.³⁷ Elçiliğin yardım isteme, rakip tarafa yapılması muhtemel yardımı engelleme veya saldırmazlık anlaşması imzalama amaçlı mı olduğu ve halifenin elçilere nasıl bir cevap verdiği hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak iç karışıklıklar devam ederken Bizans'a karşı gerçekleştirilen bazı akınlardan bahsedilmektedir.³⁸

Bundan sonra Emevîlerde sık sık taht mücadeleleri yaşandığından iç problemlerle meşgul olmak zorunda kalan halifelerin Bizans'a karşı ciddi bir rol oynayamadıkları görülmektedir.

Sonuç olarak, Emevîler ile Bizans İmparatorluğu arasında gerçekleşen diplomatik münasebetlerin, çeşitli amaçlara yönelik olduğu görülmektedir. Bu diplomatik faaliyetler, temelde savaş öncesi ve sonrası görüşmeler yapmak, esir değişimini sağlamak gibi amaçlar taşımış olmakla birlikte, karşı tarafı kendi dinine davet etmek, bazı iç siyâsî problemler için yardım istemek veya sosyo-kültürel alanlarda işbirliği yapmak gibi hususların da hedeflendiği olmuştur. Meselâ, babası II. Konstans'a vekâlet eden IV. Konstantinos ile Armeniakon teması strategosu Saborios, Muâviye'ye elçiler gönderip birbirlerine karşı yardım istemişlerdir. Ömer b. Abdülazîz, Bizans İmparatoru III. Leon'u İslâm'a davet amacıyla bir mektup göndermiştir. Velîd b. Abdülmelik, yapacağı bazı imâr faaliyetleri için diplomasi yoluyla II. Iustinianos'tan para, mozayik ve usta temin etmiştir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde özellikle sade olduğu bilinen karşılama merasimleri, Emevîler döneminden itibaren Bizans'ta

³⁶ Theophanes, s. 105, 106; Nikephoros, s. 133-139; Ostrogorsky, s. 145, 147, 154, 155.

³⁷ Theophanes, s. 107.

³⁸ Theophanes, s. 106, 107; *Ya'kûbî*, II, 329; *Taberî*, VII, 227.

öteden beri görüldüğü gibi ihtişam ve karşı tarafı etkilemeye yönelik bir mahiyet arzitmeye başlamıştır. Karşılıklı gerçekleşen elçilikler sırasında her iki taraf birbirlerine hediyeler sunmakta, elçilerin etki altında kalıp olumlu izlenimlerle dönmeleri için gayret gösterilmekteydi. Elçiler görevlerini ifa edip ülkelerine döndükten sonra halife veya imparatorlara gözlemlerini aktarmakta ve takip edilecek politikalar buna göre belirlenmekteydi. Elçilerin devlet menfaatlerini gözetmenin yanısıra temsil kabiliyetine ve diplomatik becerilere sahip olmalarına özen gösterilmiştir. Genellikle uzun süreli barış anlaşmaları yapılmış olmakla birlikte, birçok defa bu anlaşmaların çeşitli sebeplerle bozulduğu görülmüştür.

- المشرق العربي والأناضول في العصور الإسلامية -

د. فادية المليح حلواني

تشهد العلاقات السورية التركية تطوراً إيجابياً منذ مطلع القرن الحادي والعشرين بعد جفاء وتقاطع استمر لأكثر من نصف قرن تعددت أسبابه بالرغم من الجوار الجغرافي والتشابك الاقتصادي والزراعي والمائي إضافة إلى تشابك علاقات أهالي البلدين ولاسيما أهالي المناطق الحدودية المتجاورة من حيث القربان الأسرية ذات البعد التاريخي الممتد عبر أكثر من أربعمئة سنة خلت.

وإذا كانت أسباب القطيعة تستند إلى خلافات حدودية وانقسامات مائية بالنسبة لنهر الفرات ودخول تركيا في أحلاف عسكرية تفرض هيمنة خاصة ولاسيما حلف بغداد فإن السياسة الجديدة أعادت رسم المصالح الوطنية للمنطقة ولعلاقات الجوار وأبعادها المصلحية للطرفين ولاسيما بعد النهضة الاقتصادية التركية التي تحققت في ظل سياسة حزب العدالة والتنمية واعتبار سورية المدخل الطبيعي للمنطقة العربية بحكم موقعها وأهميتها وعلاقاتها العربية الممتازة. سواء في جانبها الأخوي المباشر في إطار الاتفاقات العربية المشتركة.

وفي سياق هذه العلاقات المتطورة شهدت الجامعات السورية والتركية نشاطاً مشتركاً يستعيد ما انقطع من دراسات ويؤسس لمرحلة من التعاون الجامعي المستقبلي لبناء مشاريع دراسية تفتح المجال واسعاً أمام الطلبة السوريين والأتراك لبحث جميع أوجه الأواصر والعلاقات والمشاريع المستقبلية

والبنية الثقافية والمعرفية للشعبيين وإمكاناتهما في المشترك الثنائي العربي والإسلامي والعالمي.

ومن هذا المنطلق انعقد المؤتمر السوري التركي الخامس في رحاب جامعة دمشق في الفترة بين 2-4 / 11 / 2010م بعنوان: (المشرق العربي والأناضول في العصور الإسلامية) بالاشتراك بين جامعتي دمشق السورية والفرات التركية وبمساهمة عدد كبير من الباحثين السوريين والعرب والأتراك يمثلون عدداً كبيراً من الجامعات العربية والتركية.

شهدت الجلسة الافتتاحية التي انعقدت برعاية رئيس جامعة دمشق د. وائل معلا حضوراً ومشاركة وكلمات تدل على مدى الاهتمام الكبير بالمؤتمر حيث ألقى كلمات افتتاحية كل من د. جباع قابللو رئيس قسم التاريخ بجامعة دمشق و د. مصطفى أوزتورك المنسق العام للمؤتمر ورئيس مركز دراسات الشرق في جامعة الفرات التركية.

ود. سهيل زكار نائب رئيس اتحاد المؤرخين العرب باسم الباحثين المشاركين ود. صبري أورمان رئيس جامعة استانبول التجارية ود. بلندين نائب رئيس جامعة الفرات التركية إضافة إلى كلمة راعي المؤتمر رئيس جامعة دمشق د. وائل معلا.

كما تولى د. محمد يوبا من قسم التاريخ بجامعة دمشق الترجمة بكفاءة مميزة من التركية إلى العربية وبالعكس.

وقد أكدت الكلمات أهمية التعاون الجامعي السوري التركي في تأسيس بنية معرفية مشتركة وتحقيق دراسات تفتح مجالات التعاون المشترك لمصلحة شعبي البلدين والمنطقة بأسرها.

كما عبرت الكلمات عن التطلع إلى مزيد من المجالات في مختلف الحقول الدراسية الجامعية وميادين البحث العلمي. وقد تضمنت جلسات المؤتمر التي تعاقب على رئاستها وتقريرها عدد من الأساتذة السوريين والعرب والأترك الأبحاث التالية:

- الأناضول قبل تأسيس الدولة الإيلخانية أ. د. عبد القادر يوفالي
- الاجتياح القبرصي للإسكندرية أ. د. سهيل زكار.
- الحملة الأولى على قبرص في تاريخ الإسلام وسلطانة هالة (أم حرام بنت ملحان) أ. د. حسين الغول.
- إقليم الترك في كتابات البلدانين العرب والمسلمين أ. د. خولة الدجيلي.
- العلاقات الصليبية . المملوكية خلال فترة حكم السلطان قلاوون أ. د. علي أقطان.
- أتابكية دمشق . الدولة البورية أ. د. وفاء جوني.
- ظهور أوائل الصليبيين في الأناضول أيام سيف الدولة الحمداني د. محمد أقباش.
- العلاقات البيزنطية العربية خلال الحكم العباسي من البداية حتى وفاة المتوكل أ. د. آدم أبق.
- الحركة البابكية والتدخل البيزنطي د. سميحة أبو الفضل.

- عصيان بابك الخرمي وعلاقته مع بيزنطة أ. د. محمد عازملي.
- الإسلام في قبرص في الغد والحاضر أ. د. محمد عاكف أردوغري.
- انتشار الإسلام في الجزيرة أ. د. سالم جهجه.
- تأثير انتشار الإسلام على ولادة الاقتصاد العالمي م. مراد أوزتورك.
- انتشار الإسلام في الأناضول أ. د. بشير آشان والمعيد أرضغول يوفالي.
- خصائص العمارة السلجوقية في سورية د. هدى العبسي.
- العلاقات بين حلب الأيوبية وسلطنة سلاجقة الروم د. منذر الحايك.
- ملامح العصبية القبلية في بلاد الشام والجزيرة في عهد عبد الملك بن مروان د. حنيفة سرماني.
- أئسز وأعماله في بلاد الشام أ. م. د. اكتمال إسماعيل.
- الوضع في بيزنطة خلال حصار القسطنطينية من قبل الأمويين أ. د. بيرسال كوتشوك سباهي أوغلو.
- العلاقات الدبلوماسية بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية د. جاسم أوجي.
- السياسة المذهبية لبيزنطة في الشرق الأوسط ودورها التسهيل في الفتوحات الإسلامية أ. د. محمد جليك.
- حصار القسطنطينية وأسباب عدم سقوطها أ. د. شكران خربوطلي.
- الحملات العباسية على القسطنطينية أسبابها ونتائجها د. علي منصور آل شهاب.
- الحملات البرية والبحرية لفتح القسطنطينية د. فائزة كلاس.

- بناء سامراء وتأثيرها على نشر الحكم التركي في آسيا الأمامية أ. د. مصطفى ديمرجي.
- نشاط سليمان شاه في شمالي سورية ونتائجه أ. د. ياوز.
- عماد الدين زنكي وتحرير الرها أ. د. أحمد حلواني.
- النظرة إلى الآخر في الدولة العربية في العصور الوسطى أ. د. علي أحمد.
- مقارنة الحضارة الإسلامية مع حضارة بلاد الرافدين والبحر المتوسط والأناضول والتأثير فيما بينها د. رفعت أوزيصر.
- القائد العربي محمد بن مروان والإسلام عند الأتراك الغز خلال العصر الأموي أ. د. زكريا الكتاجي.
- الباكات التركمانية وفعاليتها في سورية كالشمالية خلال القرن الحادي عشر أ. د. عدنان تنقيل.
- الجنود العرب والجنود التركمان في الجيش المملوكي أ. د. آلتان تشيتين.
- الأوقاف التي انتقلت من المماليك إلى العثمانيين في عينتاب وحلب أ. د. غوراي قريك.
- الأسبقيات العلمية في عصر دولة المماليك التركية د. عمار النهار.
- الصراع المملوكي . الإيلخاني . وموقف البيئة السورية د. مصطفى أويار.
- الكتابة التاريخية في عصر المماليك د. خليل الحسين.

■ العلاقات بين الدولتين العثمانية والمملوكية ودور الدولة المملوكية في الصراع بين بيازيد وجام أ. د. سليمان قزل توبراق.

وقد سادت أجواء المؤتمر مناقشات علمية مستفيضة وحوارات عمقت نقاط الأبحاث وفتحت مجالات واسعة للاستزادة في البحث الأكاديمي المشترك. وخلص المؤتمر إلى بيان ختامي وتوصيات قدمهما في الجلسة الختامية د. أحمد حلواني جاء فيهما:

في إطار اتفاقية التعاون العلمي بين جامعتي دمشق والفرات وضمن تعميق دور العمل الأكاديمي وتفعيله في تقوية علاقات الجوار بين سورية وتركيا بمفهومها التاريخي والاقتصادي والاجتماعي الأمر الذي يحقق مصلحة مشتركة للبلدين والمنطقة الإقليمية بشكل عام ولاسيما في العلاقات العربية التركية فقد انعقد المؤتمر العلمي الخامس السوري . التركي بعنوان "المشرق العربي والأناضول في العصور الإسلامية" وذلك في الفترة بين 2. 4 / 11 / 2010م، في قاعة رضا سعيد بجامعة دمشق، وبرعاية كريمة من السيد رئيس جامعة دمشق أ. د. وائل معلا، وحضور رئيس جامعة استانبول التجارية أ. د. صبري أورمان، ونائب رئيس جامعة الفرات أ. د. بلند شن، وعدد كبير من الباحثين من الجامعات السورية والعربية والتركية.

أكدت كلمات الافتتاح على أهمية عقد هذا المؤتمر من حيث أهدافه وتوجهاته ولاسيما في ظل مسيرة العلاقات الوطيدة بين سورية وتركيا بقيادتهما الحكيمة، والتي تجلت في اتفاقات مشتركة كبيرة أفسحت المجال واسعاً للتواصل بين مواطني البلدين بإلغاء تأشيرات الدخول ورسومها.

مما زاد من الزيارات والتواصل المؤدي إلى تفاهم أكبر وتعميق المصالح المتبادلة في جميع الجوانب.

سارت أعمال المؤتمر ضمن المحاور المحددة لها وقد تميّزت بمنهجيتها وأسلوبها العلمي والمداخلات التي أعقبتها مستفيدة من أجواء الحرية الأكاديمية التي تنتجها الجامعات السورية والتركية.

وخلص المؤتمر إلى عدد من التوصيات وهي:

1. التأكيد على أهمية انعقاد هذا المؤتمر ومتابعة مسيرته بما يعزز العلاقات العلمية بين البلدين تحقيقاً لمصلحة العلاقات السورية التركية خصوصاً والعربية التركية عموماً.
2. تشجيع تبادل الأساتذة والباحثين والطلبة بين جامعات البلدين وتقديم جميع التسهيلات اللازمة لذلك ضمن اتفاق تنظيمي بما فيه الإشراف المشترك على رسائل التخرج.
3. إنشاء اتحاد للجامعات السورية والتركية يكون نواة لاتحاد جامعي عربي تركي.
4. تشجيع تعليم اللغتين العربية والتركية في الأقسام المتخصصة بما فيها معاهد اللغات والعمل على ترجمة الأبحاث المقدمة للمؤتمرات القادمة إلى اللغتين قبل وقت كاف، ليصار إلى إمكانية مناقشتها علمياً بشكل كاف.
5. إصدار مجلة مشتركة نصف سنوية باللغتين محكمة تخدم أهداف المؤتمر والعلاقات العلمية بين الجامعات التركية والعربية.

6. تشجيع تبادل الأبحاث والكتب ذات الاهتمام المشترك ولاسيما كتب التراث المحققة.

7. رفع برقيتي شكر وتقدير للرئيسين بشار الأسد رئيس الجمهورية العربية السورية، والرئيس عبد الله غول رئيس الجمهورية التركية.

تعاقب على قراءتها كل من د. مصطفى أوزتورك ود. جباع قابللو.

وفي الختام عبّر المشاركون والحضور من المهتمين بالقضايا التاريخية والثقافية عن ارتياحهم الكبير من نتائج المؤتمر والعلاقات الثقافية التي تمت من خلاله والأجواء التي فتحتها للأبحاث المعرفية والعلمية مستقبلاً.

الأوقاف التي انتقلت من دولة الممالك إلي دولة العثمانية ببلاد الشام في عنتاب وحلب

نبذة مختصرة

عندما حكمت الدولة العثمانية أراضي حلب و سوريا بعد الحرب مع المماليك، شكلت الاوقاف واحدة من أهم سياسات الدولة العثمانية حيث توضح لنا وثائق دفاتر الاوقاف التي في هذا الموضوع أنها موجودة في دائرة القيود القديمة، وتشتمل وثائق الاوقاف في هذه المنطقة على هذه الانواع التالية:

1 – أوقاف الجوامع.

2 – أوقاف المساجد.

3 – أوقاف المستشفيات.

4 – اوقاف المدارس والبقاع.

5 – أوقاف التكايا والزوايا والفتيان.

6 – أوقاف القبور والمدافن.

وقد تم القيد والتصنيف في دفاتر هذه الاوقاف حسب أنواع مواضيع مؤسساتها الدينية والثقافية ، وأظهرت هذه الوثائق المسجلة بالعلم كيفية الاثبات. حيث تبين باحتمال كبير هذه الوثائق خصوصا عندما سجلت بطريقة "قبل الفتح" و "بعد الفتح"

حتى قبل الاسلام وعهد الخلفاء الراشدين الأربعة و الدولة الأموية

و العباسية و السلجوقية و الأيوبية.

يتضح من هذا البحث كيفية انتقال هذه الأوقاف من الدولة المملوكية إلي الدولة العثمانية.

ويفهم من هذه الوثائق أن الدولة العثمانية غيرت وجلبت العدالة لهذه المنطقة.

نستطيع أن نعدَّ من بينها نموذج أو نموذجين من الأوقاف الباقية من عصر
المماليك كوثيقة وقف السلطان قيتباي ووقف زاوية الشيخ مصلح الدين،
ووقف زاوية أردوج بابا ووقف زاوية دوليك بابا.

ANTEP VE HALEP BÖLGESİNDE MEMLUKLULARDAN OSMANLILARA İNTİKAL EDEN VAKIFLAR

Doç. Dr. Güray KIRPIK(*)

Osmanlı Devleti'nin Memluktularla Suriye bölgesinde yaptığı savaşlar sonrası bölgeyi hakimiyeti altına aldığı sırada, bölgedeki fetih politikasının önemli bir yönünü Memluktulardan kalan sivil müesseseler hükmündeki Vakıflar teşkil etmektedir. Bu çerçevede Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime arşivinde Hicri 992 (M.1585) tarihli 556 numarada bulunan Halep Evkaf Defteri'ndeki bilgiler bizi aydınlatmaktadır. Defterde bulunan Halep ve Antep bölgesine dahil olan vakıf kayıtlarında şu vakfiye türleri tasnif edilmektedir.

1. Cami' Vakıfları
2. Mescit Vakıfları
3. Hastane Vakıfları
4. Medrese ve Buk'a Vakıfları
5. Tekke (Dergâh), Zaviye, Hankâh ve Ahi Vakıfları
6. Türbe ve Makâm Vakıfları

Halep vakıf defterinde, dinî ve kültürel müesseseler çeşitlerine göre ayrı ayrı sıralanmış olup, ayrıca vakfın ismi, yeri ve yıllık hasılatı da gösterilerek yekûn vakıf gelirleri kaydedilmiştir. Yapılan masraflar ise, kalemler halinde yazılarak nasıl sarfedileceği de ayrıca izah edilmiştir.

Vakfın “*kable'l-feth ve ba'de'l-feth*” devam ettiği özellikle belirtildiği zaman, bu ifade vakfın büyük bir ihtimalle Memluklu ve hatta daha önceki İslam devletleri olan Eyyubiler, Selçuklular, Abbasiler ve Emeviler ile dört halife döneminden kalabilme ihtimalini göstermektedir. Yaptığımız

(*) Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, guray@gazi.edu.tr

çalışmada bütün bu ihtimaller de dikkate alınarak vakfiyelerin Memlukulardan Osmanlılara intikali şekli tespit edilmektedir.

Vakıflardan bazılarını mülk hale getirenlere Osmanlı Devleti teftiş yapmak suretiyle vakfın aslına rücû' etmesi sağlanmaktaydı. Böylece bölgeye Osmanlı Devleti'nin adalet getirme gayreti içerisinde olduğu ve bu şekilde istikrarın sağlandığı anlaşılmaktadır. Memlukulular zamanından kalan vakıflara bir iki örnek olarak, Sultan Kayıtbay vakfına bağlı olarak Antep'te bulunan Şeyh Müslühüddin zaviyesi vakfı, Arduç Baba zaviyesi vakfı, Dülük Baba zaviyesi vakfı bunlar arasında sayılabilir.

Antep ve Halep gibi şehirler her ne kadar meskenleri, sokak ve mahalleleri ile orada meskûn yaşayan insanlardan meydana gelmekte ise de, o şehirde yaşayan insanların, kültür ve inançlarıyla birlikte tarihlerini temsil eden çeşitli ve çok sayıdaki müesseselerin varlığı ile daha derin bir anlam ve kıymet kazanmaktadır. Elimizdeki vesikalara göre, XVI. yüzyılda Antep şehrinde dinî ve kültürel olarak çeşitli ve çok sayıdaki bu müesseseler mevcut olup, faaliyet halindedir. Bunlar; Câmî, mescid, zaviye, medrese, buk'a ve mekteplerdir. Cami, medrese, zaviye gibi yerler inşâ ettirenler, bu yerlere zengin gelirli gayri menkûller de vakfederek, buralardaki hizmetlerin devam etmesini sağlamışlardır. Ayrıca, hayır sahibi kimselerin yaptıkları vakıflarla da bu gelirler giderek artmıştır.

Vakfiyelerde geniş bir şekilde izah edildiği gibi, vakıf gelirleri ile görevlilerin maaşları, hayır masrafları ve diğer masraflar karşılanmaktadır. Bazen, devletin de desteği ile bir sosyal gerek olarak, şehir ve şehir halkı için lüzumlu görülen medrese ve zaviye gibi yerlerin çevresinde dînî ve ilmî yönden temayüz etmiş bir zatın ismine devlet tarafından inşâ ettirilip, geliri devlet hazinesine ait olan, karye ve mezre'aların hasılatının da vâkıf tarafından yine buralara vakfedildiği görülmektedir.

XVI. yüzyılda Hicrî 992 ve Milâdî 1584-85 tarihli Antep Vakıf Defteri'nde Antep ve Halep Vakıfları aynı tahrir defterinde gösterilmektedir. Bu defterden çıkarılabilen önemli kültür varlıkları ile ilgili inceleme sonucunda, bunlardan birçoğunun günümüzde de var olan tarihi eserler olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede adı geçen defterde Antep ve Halep'teki vakıflar hakkında şu kısa bilgiler verilebilir.

a. C mi' Vakıfları

XVI. yüzyılda Antep  hrinde on bir caminin mevcut olduğu, Antep vakıf defterleri ile yine Antep mahallelerine ait tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Vakıf defterlerinde camilerle ilgili vakıf muhasebelerinden faydalanılarak tanzim edilen listelerde, her caminin sahip olduğu vakıfların isimleri ve senelik gelirleri ile h sılat yek nları tespit edilerek, bu hasılatın bir sene içerisinde caminin din görevlileri ile diğer ihtiyaçlara ve ne miktar sarf edildiği, masraflar kısmında maddeler kaydedilerek, eğer masraflardan sonra bir miktar akçe artmı sa o da ayrıca gösterilmiştir.

Bu duruma göre: on bir caminin 28.380 akçe olan senelik gelirine mukabil masraflar yek nu 25.338 akçe olup, artan miktar ise 3042 akçedir.

b. Mescit Vakıfları

Sokaklar ve mahalleler tesis edilirken, her sokak bir mescitle beraber d   n lm   olmakla beraber, mahalleleri meydana getiren sokak sayısından daha çok sayıda mescidin mevcut olduğu ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. Vakıf defterlerindeki kayıtlara göre, her mescitte bir im m, umumiyetle bir müezzin ve diğer görevliler mevcut olup, maaşlarını yine o mescidin vakıf gelirinden almaktadırlar.

Aşağıda, altmış civarındaki mescidin vakıf muhasebeleri çıkartılarak, senelik gelirleri tespit edilmiştir. Bu mescitlerin senelik toplam geliri 39.317 akçe olup, masrafları ise 37.697 akçedir. Masraflardan artan ise 1620 akçe olarak hesaplanmıştır.

c. Hastane Vakıfları

Hast ne vakıflarına örnek olarak aşağıdaki listede gösterilen vakıflar arasında iki önemli vakıf kaydı dikkati çekenler arasındadır. Bunlardan birincisi **Vakf-ı Bimaristan-ı Cedid** ki Emir Argun b. Seyfeddin Tanhu b. Abdullah'ın vakfıdır. Halep  ehir surları içindedir. Kadimen Daru'l-mülk el-Az m denilen meşhur bir saray endamlı yerdir. Vakfiyenin tarihi Vakıf sicilinde 755 olarak görülür. Yeni kayıt ise 878 olarak sicillenmi tir. Vakfa bağlı çiftlikler, karye ve muhtelif gelir kaynakları görülmektedir. Vakfın İlhanlılardan Meml kl lara ve oradan Osmanlı'ya intikal ettiği isminden anlaşılmaktadır. (556/110) 102b/103a

Diğer bir vakıf da me h r Zengi Atabeyliği kurucusu İmadeddin Mahm d Zengi oğlu Nureddin Mahm d Zengi'ye aittir. Bu vakıfla ilgili

Vakf-ı Bimaristan-ı Atfık ki Nureddin Şehid Merhûm binasıdır. Mahalle-i Cilasum'dadır. Vakfa bağlı mezralar, karyeler, dükkanlar, hisseler, sahipsiz mülkler ve işyerleri bulunmaktadır. Zengilerden Eyyubi ve Memlukululara ve onlardan da Osmanlı'ya intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarz vakıfların özellikle Halep sancağında sıkça görülen ve çok daha öncelerden kalan vakıflarla birlikte Osmanlı döneminde yaşatılan vakıflardan olması dikkati çekmektedir. (556/108-110) 101b-102a

d. Medrese ve Buk'a Vakıfları

XVI. yüzyılda, Antep şehrinde muntazam ve seviyeli eğitim müesseselerinin mevcut olduğunu vakıf defterlerindeki kayıtlardan öğrenmekteyiz. Bunlar; 2 medrese. 4 buk'a ve 1 sıbyân mektebidir.

Vakıf listelerindeki hesaplara göre, medreselerin zengin vakıflarının senelik hasılatı yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Meselâ: Yahşi Bey Medresesi'nin 25.075 akçe olan senelik geliri ile medresede eğitim işleri ile görevli kimselere maaş olarak 14.940 akçe verilirken, medrese talebelerine sabah vakti verilen yemekler için de senede 9900 akçe sarf edilmektedir.

Talebe okutulan diğer yerlerden buk'alar, lügatlerde müstakil ve büyük bina olarak tarif edilmektedir. İslam tarihindeki kütâbların benzeridir. Bir nevi okuldur. Eğer buk'anın geliri fazla ise din görevlileri de bulundurarak, eğitim ve dinî hizmetler aynı zamanda yürütülmektedir. Burada medrese ve buk'aların, vakıf listelerine göre, senelik gelirleri 46.128 akçe olup, masrafları 46.356 akçe olarak hesaplanabilmektedir.

e. Tekke (Dergâh), Zaviye, Hankâh ve Ahî Vakıfları

Geçmiş asırlarda, zaviyelerin Türk içtimaî hayatında mühim bir yeri ve mevkiî olduğu muhakkaktır. Bâzı tarikatların temsil edildiği yerler olan bu zaviyelerde, ilgili tarikatın şeyhi, müritleri ve taraftarları ile beraber faaliyetlerini sürdürmekte idiler. Zaviyeler, mensubu oldukları tarikatın icabı, dinî faaliyetleri yanında, ayrıca iktisadî hayatın içine de teşkilâtli bir şekilde girerek, dahil oldukları meslek ve sanatları kontrolleri altına almışlardı. Diğer taraftan, şehir dışı halı arazilerde kurulan zaviyeler ise yeni tarım sahalarının iskân edilmesine öncülük ettikleri gibi, ayrıca ıssız yol güzergâhlarında kurulan zaviyeler de gelip geçen yolculara dinî bir vecibe

kabilinden hizmet etmekte idiler. Bu zaviyeler, umumiyetle Ah lere aid olup, onlar tarafından kurulup ya atılmıştır.¹

Antep Livası tahrir defterleri ile vakıf defterlerindeki kayıtlara göre, Antep  hrinde sekiz zaviye mevcut olup, bunların vakıflarının ise senelik geliri 34.511 akçeyi bulmaktadır. Her zaviyenin masraf kaleminde görüldüğü gibi yaptıkları çeşitli hizmetler için senede 29.432 akçe sarf edilip, geriye ise 5079 akçe kaldığı tespit edilebilmektedir.

f. Türbe ve Mak m Vakıfları

Halep ve Antep bölgesinde birçok tarih  şahsiyetin türbe ve mak mı bulunmaktadır. Türbe ve mak mlar içinde İbrahim aleyhisselam, İ h k oğ  İys aleyhisselam gibi peygamberler, Hz. Hüseyin mak mı, birçok evliy  ve  eyhin türbesi dikkati çekmektedir. Ayrıca Sel haddin Eyy bi, Sultan Gavri, Sultan Kayıtbay gibi Eyy bi ve Meml k  sultanlarının türbe vakıfları görülmektedir. Bunlarda genel olarak Kur'an-ı Kerim tilaveti için şart ko ulmu  ve k ri' ile türbenin bakım i leri için gelirler tahsis edildiğ  görülmektedir.

Kısacası Antep ve Halep bölgesindeki vakıflar, bu iki bölgenin tarihten günümüze gelen ve Osmanlı döneminin öncesi ve sonrası ile sosyal tarih öğeleriyle per inle mi  bir b t nl ğ e sahip önemli iki coğraf  ve kültürel havza olduğ unu göstermektedir.

Halep Tahrir Vakıf defterinde listesini tespit ettiğimiz bu vakıflar aşağıda genel hatlarıyla ve sırasıyla verilmektedir. Bunların dışında da vakıflar olduğ  bilinmektedir. Ancak burada önemli görülen veya me   r vakıflar seçilmiştir.

Antep ve Halep Bölgesinde Meml klulardan İntikal Ettiğ  Tespit Edilen Vakıflar:

Vakf-ı Z viye-i  eyh M slih dd n, vakf-ı Sultan Kayıtbay der nefis-i Aynt b Karye-i mezrea-ı Sarut t bi-i Tel-B  er,

Temamen

H sıl: 1.425

Minh  el-masraf: 1440

F  yevm f  sene

¹  mer L tfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir isk n ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler*, Vakıflar Dergisi, II, s. 284...vd.

1) Cihet-i meşihat 1	360
2) Cihet-i ta'am-ı fukara 3	1.080
Yekûn: 1.440	

“Zikr olunan mezre'a kadimü'l-eyyâmdan vakfiyet üzere tasarruf olunagelmeğin....”(556)

Zâviye-i Arduc Baba

Vakf-ı ale'i-fukarâ-i ve'l-sulahâ bi'ttilâve'ti'l-Kur'âni'l-'azîm
Mezre'a-i Eriklüce tâbi-i Ayntâb, tamamen.

Hasıl: 2.520 Minhâ el-masraf: 2.520, tamamen

“Ayntâb tevabi'inde Arduc Baba demekle ma'rûf 'azizin zaviyesine mukaddema selâtin-i çerâkese mezre'a-i mezbûreyi vakf idüb ayende ve-revendeye sarf oluna (fevti ta'yin etmeğin tevliyet ve meşihat-i zâviye-i mezbûre berât ile ba'zı kimesnelere tevcih olunub kable'l-feth ve ba'de'l-feth ilâ hazâ'l-an vakfiyet...”(556)

Vakf-ı Zâviye-i Dülük Baba	fî. sene
1) Karye-i Baş-Kendi tâbi-i Ayıntâb, tamamen	2.500
2) Karye-i mezre'a-i Sâm nâm-ı diğer Zülkadriye tâbi-i mezbûr, tamamen	4.775
3) Karye-i Çağırgân tâbi-i mezbûr, hisse-i rub'ı	500
4) Mezre'a-i Hacı-Bekir tâbi-i mezbûr, tamamen	400
5) Mezre'a-i Okcu-oğlu tâbi-i mezbûr, tamamen	200
6) Mezre'a-i Sirkelik tâbi-i mezbûr, tamamen	400
7) Mezre'a-i Pervîs tâbi-i mezbûr, tamamen	200
8) Mezre'a-i Koca-Kendi tâbi-i mezbûr, nısıf	400
9) Grâs-ı bostan-ı sebze ve eşcâr	40
Yekûn: 9.415 Minhâ el-masraf: 5.760	
fî yevm fî sene	
1) Cihet-i tevliyet	4 1.440

114 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar

2) Cihet-i meşihat	5 1.500
3) Cihet-i hitabet	1 360
4) Cihet-i kitabet	2 720
5) Cihet-i ferrâş	1 360
6) Cihet-i sakka ve kayyûm	1 360
7) Cihet-i mariz ve nâtuvân ber-vech-i teka'üd	1 360
8) Cihet-i Şeyh İbrahim ber-vech-i teka'üd	1 360

Yekûn: 5.760 El-bâki: 3.655

Sûret-i tevzi'-i ta'arn âyende vü-revendeye sabah vaktinde peynir ve pekmez ve ekmek virile akşam vaktinde yağluca şorba pişirüb fukara-i varidine ve zâhibine virile.

fî yevm

1) Berây-ı nân	0,5 osmanî
2) Hintâ, berây-ı şorba	0,5 osmanî
3) Berây-ı revgân	0,5 osmanî
4) Hintâ ve nemek	0,5 osmanî
5) Berây-ı şem ve hasır	0,5 osmanî

Yekûn: 2,5 osmanî

“Zikrolan kurâ ve mezâri'den ta'vin olunan hisseleri selâtîn-i çerâkese mukaddema Dülük Baba zaviyesinde tekyenişîn dervişe bi-tariki'r-rızk ve's-sadaka ta'vin eylemeğîn kadimü'l-eyyâmdan şimdiye değîn....” (556)

Defter-i Evkâf-ı Bîmâristân ve Hankâh ve Zevâyâ der Nefs-i Haleb

Vakf-ı Bimaristan-ı Cedid ki Emir Argun b. Seyfeddin Tanhu b. Abdullah'ın vakfidir. Halep şehir surları içindedir. Kadimen Daru'l-mülk el-Azîm denilen meşhur bir saray endamlı yerdir. Vakfiyenin tarihi Vakıf sicilinde 755 olarak görülür. Yeni kayıt ise 878 olarak sicillenmiştir. Vakfa bağlı çiftlikler, karye ve muhtelif gelir kaynakları görülmektedir. Vakfın İlhanlılardan Memlûklulara ve oradan Osmanlı'ya intikal ettiği isminden anlaşılmaktadır.

Vakf-ı Şemseddin b. Muhammed Abdurrahman alâ Zaviye-i Şehlûliye (556/110) 102b/103a

Vakf-ı Hankâh-ı Ruhabiye eş-Şehîr bi Hankâh-ı Sefamiye der Mahalle-i Cilasum der Haleb

(556/110) 102b

Vakf-ı Bimaristan-ı Afîk ki Nureddin Şehid Merhûm binasıdır. Mahalle-i Cilasum'dadır. Vakfa bağlı mezarlar, karyeler, dükkanlar, hisseler, sahipsiz mülkler ve işyerleri bulunmaktadır. Zengilerden Eyyubi ve Memlûklulara ve onlardan da Osmanlı'ya intikal ettiği anlaşılmaktadır. (556/108-110) 101b-102a

Vakf-ı Makam-ı Hazret-i İlyas

Der babu'n-Nasr

A'zaz'da ve Halep çevresinde hisseler, mezra ve gelirleri vardır. Vakfın tahsis edildiği makamın İslam tarihinden önceye ait bir geçmişi olduğu görülmektedir. Memlûklulardan öncesinden gelerek, onlardan da Osmanlı'ya intikal ettiği isminden ve şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“zikrolunan mezra kadimden makam-ı mezbure vakfı olup kable'l-feth ve ba'de'l-feth ile hazihi'l-ân vakfiyyet üzere tasarruf olunugeldiğine a'yan-ı vilayet şehadet eyleyüb ve defterlerde mukayyed olmağın defter-i cedide dahi kemâkân vakf kaydolundu ki, ehl-i ilmden bir kimesne tasarruf eyleyüb her gün makam-ı şerifte bir cüz' Kur'an tilavet eyleye” (556/110) 103a

Vakf-ı Zâviye-i Uzun Hasan

Alâ zaviye-i Bayram Baba der mahalle-i Akyol der Haleb

Bu bir mezraa vakfı olarak görünmektedir.

“Mezraa-i mezbure mezkur Bayram Baba zaviyesinin vakfı olup, kable'l-feth ve ba'de'l-feth ile hazihi'l-ân vakfiyyet üzere tasarruf olunugelüb vaki' olan mahsûlû zaviye-i mezburda Şeyh elinde ayende ve revendeye sarf olunugeldiğine a'yan-ı vilayet şehadet eyleyip ve defterlerde mukayyed olmağın kemâ kân vakf kaydolundu.” (556/111) 103b

Vakf-ı Hatûn-ı Sultan Gavri (Gûrî)

Ala'l-kıraat der türbe-i hod

Burada vakıf malı olarak dükkanlar görülmektedir.

“Mesfûre Hatunun türbesi Bayram Baba zaviyesinin zikrolunan dükkanın icaresinden ayda bir para zaviye-i mezburenin kandili yağına maadasının kiraate şart edib, bi'l-fil şart-ı vâkıfe mucibince Bayram Baba zaviyesinin Şeyhi Bayezid Dede tasarruf etmeğın Defter-i Cedide kaydolundu.” (556/111) 103b

Vakf-ı Türbe-i Sitti Fatıma

Der nezd-i kubûru's-Salihîn Der Haleb (556/111) 104a

Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Muhammed der kurb-i Akyol der kurb-i Haleb
(556/111) 104a

Vakf-ı Meşhed-i Seyyidü's-Şühedâ Hazret-i İmam Hüseyin bin Hz. İmam Ali Radiyallahu anhuma takarrub-i Cebel-i H ş.

Mezraa, mukataa ve karyeler bu vakfa bağlı olarak farklı kalemlerde görülmektedir.

(556/112) 104b

Vakf-ı Makam-ı Merh m ve Mağf r lehu Şeyh F ris aleyhirrahme
(556/112) 104b

Vakf-ı Sultan Melik el- dil Nureddin Mahm d bin Zengi e -Şeh r Yahya Nuriyye Seyyid Muhsin bin Seyyid Hüseyin Tahir, Haleb, der kurb-i Cebel-i H ş, Tarih 'l-Muhzır Sene 799

Vakf-ı Türbe-i Efdaliyye Tahir Baba el-Makam

Vakf-ı Efdal ddin Muhammed el-Muzaffer  ber m ceb-i kitab-ı Vakf
(556/112) 105a

Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Muhammed b. Sahen der Mahalle-i Sahene
(556/112) 105b

Vakf-ı Makam-ı Hazret-i İbrahim El-Halil ala nebiyyina ve aleyhi's-sal tu ve's-selam der Kale-i Haleb.

Karyeler, dükkânlar ve sair gelirler tevliyet cihetiyle vakfa verilmiştir. Bunlardan elde edilenlerin makamın ihyasında kullanılması belirtilmektedir.
(556/112) 105b

Vakf-ı Zaviye-i Tav   der kurb-i tahte'l-kal'atu'l-Haleb. En ee el-Merk m Bedreddin el-Hadim-i atik Esedullah Ş rk h.

Mezraa, dükkânlar, Cisir vs. cihet-i tevliyet yoluyla verilmiştir. Vakfın Eyy bilerden Meml klulara ve Osmanlılara geçtiği anlaşılmaktadır.

“Vakıfn mesi bulunmayıp a'yan-ı vilayette ahvali tafah s olundukda kad mden Tav   taifesinin fukarası mütemekkin olup.....” (556/113) 106a

Vakf-ı Zaviye-i Muzafferiye el-Vak ' bi Mahalle-i Cübeyl (556/113)
106a

Vakf-ı Türbe-i Ebu Muhammed Kara Sungur E -Şems  el-Ma'r f bi'l-Mihmaziye haricu bab 'l-Makam.

Malları arasında mezraa, karye, d kk n ve haneler görülmektedir.
(556/114) 106b

Vakf-ı Hank h-ı Nureddin Şeh d der kurb-i Sadaka der mahalle-i dahil babu'l-Ibr  el-Ma'r f Hank h-ı Mik atiyye.

Mezraa, karye ve vakıf beratına göre masraf yapılacak kalemler gösterilmiştir. (556/114) 107a

Vakf-ı Hank h-ı Zeynebiyye der mahalle-i Soyka Hanım der Haleb.
(556/114) 107a

- Vakf-ı Zaviye-i bint-i Hakem der Kal'a-Şerîf**
Vakf-ı Türbe-i Ümm-i Melik Salih Ruhiye-i Hazret-i Nureddin Şehîd der Mahalle-i Vâkra.
Vakf-ı Zaviye-i Dukmakiyye der kurb-i Cağlancık (556/118) 110a
Vakfı Hangah-ı Makdemiyye Der Mahalle-i Calasum
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Rahbi Der Mah. Hebasiyye (556/118) 111a
Vakf-ı Türbe-i Şeyh Alâeddin
Vakf-ı Türbe-i Evlâd-ı Sultan Gavri der mahalle-i Cübeylî (Dükkanlardan oluşan kalemleri vardır).
Vakf-ı Hankâh-ı Kiçi der mahalle-i Soyka Hanım
“Zaman-ı sâbıkta külli vakf olup içinde bir kehhal mütemekkin olup, fukaraya kehl tevzi' edermiş. Haliya, cüz'i vakfı kalıb, kehl tevziine vefa etmediği bâisten sulehadan bir kimesne munsarîf edib vâkıf ruhuna dua eylemek üzere defter-i cedide kaydohundu.” (556/119) 111b
Vakf-ı Makam-ı Sa'd el-Ensârî Haricu Babu's-Şam.
Mezraa, arazi gibi gelirler vakfın malıdır.
Vakf-ı Türbe-i Öztimur der kurb-i Sa'd el-Ensârî
Erbabı olan bir kimesne her gün bir cüz' Kur'an okuya diye kaydı vardır. (556/119) 112a
Vakf-ı Türbe-i hacibiyye Haricu babü'l-makam
Vakf-ı Vakfu'l-Erbağın der mahalle-i Cîlî
Vakf-ı Zaviye-i Kalenderiyye der mahalle-i Sadaka
Vakf-ı Makam-ı Halil Aleyhisselam der kubûr-i Sâlihîn haricu babu'l-makam (556/120) 112b
Vakf-ı Zaviyeyi Hısıniyye Niraniyye haricü babu'l-Hannan
Vakf-ı Medfeni çebtaviye der mahalle-i Kamer Bey
Vakf-ı Hankâh-ı Sunguriyye der Mahalle-i Sahatu Tire (556/120) 113a
Vakf-ı Türbe-i Şemsiye hancu babul mabain
Vakf-ı Kubûru's-Salihîn Haricu babu'l-Makam (556/122) 114b
Vakf-ı Türbe-i Kuşabiyye der mah Kuşabiyye
Vakf-ı El-Melik el-Müeyyed Ahmed ala Hankâh der Mısır
Hankâh vesair evkafı Mısır'da olmağın tevzi'i Mısır defterinde yazılmıştır dediler. (556/122) 115a
Vakf-ı es-Sultan Atbal ala hangah fi'l-Mısır
Hankâh vesair evkafı Mısır'da olmağın tevzi'i Mısır defterinde yazılmıştır.
(556/122) 115a

Vakf-ı Şaban Bin Mahmud eş-Şehîr bi İbni'l-Hirezi ala cahi's-es sebil maa müsellaha der cah-i mezbur Tahir ibn-i Antâkîyye

Vakf-ı Türbe-i Hazret-i İys ibn-i Hazret-i İshak Nebi ala nebiyyina ve aleyhi's-salatu ve's-selam. 2 parça arazi(arsa) vakfidir. (556/123) 115b

Vakf-ı Türbe ve Mekteb-i Kahli Zeyneddın eş şehir suğakiyye fi mahalle-i saha beze der Haleb (556/124)116b

Vakf-ı Mektephane-i Kalfasiye Der Mahalle-i Sofiye Hanım sabıkda medrese olup vakfı kalmayıp, zayi' olmağın hayli müddetten sakini ol(ma)mıştır. Medrese olup ders okutmaya imkan olmayıp ve zikrolunan mahallede mektephane kaydolundu. Min ba'd Sulehadan bir kimesne tevcih olunup ta'lim-i sıbyan edip vakfın ruhuna dua oluna. (556/124) 117a

Vakf-ı Melik İmadeddin eş-Şehir bi mekteb-i İbn Kamer der nezd-i medrese-i Eşrefiyye Der mahalle-i Suyfe Hanım.

Vakf-ı Mekteb-i muallaka der Sûk-ı Sebbagîn Der mahalle-i Soyka Ali (556/126) 118b

Vakf-ı Mektephane-i Kahteri

Vakf-ı Mektephane-i Beşik

Vakf-ı Mektephane-i Muallaka der fevk-i Kastal-ı mezbûr dahil-i babu'n-Nasr (556/126)119a

Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Ferhat der karye-i Konma tabi-i Sermişe (556/126)143b

Vakf-ı Cami-i Karye-i İmara tabi-i Sermişe (556/151)144a

Vakf-ı alduse (556/151)144a

Vakf-ı Cami-ül Kebir der karye-i maarrul mısrayîn tabi-i bucre (556/152)144b

Vakf-ı Mescid-i Seb'a Muharib der karye-i Maarra el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescid-i İbnu'l-Ömeri der karye-i Maara el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescid-i İttula'cı der karye-i Maarra el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescid-i Furkan der nezd-i karye-i Maarra el-Mısriyyîn(556/152)145a

Vakf-ı Mescidü't-Tûrani der karye-i Maarra el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescidü'l-Hive der karye-i Maarra el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescid İbnü'l-Kâhsam

Vakf-ı Cami'ül-Kebir fi karye-i Mecidiye tabi-i cebel tamamihim kadimu'l-eyyamdan ila hazihil'l-an ihtikal-i mezbure ve arz-ı selim cami-i mezburun vakfı olup kable'l-feth ve ba'de'l-feth vakfiyet üzere tasarruf olunugeldiğine şuhud-ı udul şehadet etmeğın kemakan vakıf kaydolundu. (556/153) 145b

Vakf-ı Mescid el-Feyyali el-meşhur bi Cami-i Livah fi karye-i Mecidiye tabi-i Cebel

Vvakf-ı Mescidü's-Şemayi fi karye-i Mecidiye tabi-i Cebel-i Benî Âlem
Kadimail eyyamdan vakfiyet üzeredir. (556/153)146a

Vakf-ı Mescidü'l-Mülk der karye-i Maara el-Mısriyyîn

Vakf-ı Mescid-i Ali Radiyallahu anh der Maarra el-Mısriyyin.
(556/154) 146b

Vakf-ı Cami el- Kebir der karye-i Edelib es-Suferî tabi-i Sermaze

Vakf-ı Mescidü'l-Meleni der karye-i Edelib Sufenî (556/154)146b

Vakf-ı Mescidü's-Seyf fi karye-i Edelib es-Suferî

Vakf-ı Cami-i Argun Kamil der beyan-i Yetes

Vakf-ı Şeyh Şehabeddin Ahmed bin Şeyh Alâeddin Ali el-Ma'rûf bi nuhbeti's-Sînî el-Kâdirî Ali (556/154)147a

Vakf-ı İbnüs Cevzani ala'l-Kıraati'l-Kur'ani'l-Azîm innema nuyessir....
Kable'l-feth ve bedel feth...(vakıftır).

Vakf-ı Saray-ı Hatun binti Abdullah Atik Timurtaş en-Nısf ala el-Harameyn Şerifeyn ven-nısf ala'l Kari'in lilitavetil Kelamullahi Teala
Kable'l-feth ve ba'de'l-feth...

(556/156) 147b

Vakf-ı seyfullah ala Kıraati'l-Kur'âni'l-Azîm der yed-i Selim Muvaffakuddin (556/156)149a

Defter-i Evkaf-ı Evlâd der Liva-i Haleb

Vakf-ı Şah-ı mire b. Abdullah el-Bazigari linefsihi ve evlâdihî ve evlâd u evlâdihim ve tesellühühü

(Mübarekşah Vakfı diye de yazılmıştır.)

Kable'l-feth, ibtidai'l-feth ve ba'del-feth... kemakân...vakf...

Vakf-ı Cemaleddin Yusuf Ahmed bin neseben lizurriyetihi Tarhul vakfiyye 881

Kable'l-feth....

(556/157) 150b

Vakf-ı Muhammed bin Abdurrahman et-Tabbah zikrolunan hisseler mezkûrun vakfı olup kable'l-feth ve ba'de'l-feth ila hazihi'l-âne.

Vakf-ı Kadı Muhibbiddin b. Ecâ kable'l-feth ba'dehu

Vakf-ı Evlâdu İbni Cundî kable'l-feth ve ba'dehu (556/157)151a

Vakf-ı Cabi Yusuf Mahmud bin Ahmed el-Melendî Tarihü'l-vakfiye sene 911 kable'l-feth

Vakf-ı Hacı Mansur bin Şerefî Yunus bin Hatib ala'l-Hayrât ve ma
fazl ale'z-zurriyet Tarihü'l-vakfiye 953

953 tarihine kadar fetihten önce ve sonra mülkiyet idi. 953'te vakfeyledi.
906(556/159) 152b

Vakf-ı Şeref Yunus bin ez zeyti Abdurrahman eş-Şehir bi İbn-i Hatib
ala nefsihi ve zevcetihi ve sâir evlâduhu ve ala evlâdihim ve ala evlâdi
evlahdihim ve ba'de'l-inkırâz ala Kiraati'l-Kur'ân câri ve bâkî şürût mestur
fî kitâb-ı vakfiye, tarihü'l-vakfiyye 906 (556/159)152b

Zikrolunan mezburun kable'l-feth ve ba'de'l-feth vakf...

Vakf-ı eş-Şerefî Yunus bin ez-Zeytî Abdurrahman eş-Şehir bi İbn-i
Hatib ala nefsihi ve evlâduhu....ve's-şurût meşrûh fî kitabi'l-vakfiyye. fî sene
915

Kable'l-feth...

Vakf-ı Nasır bin Sencer bin Salih el-Kürdi li-zürriyetihi

Kable'l-feth...

(556/159) 153

Vakf-ı Hacı Ömer bin Ebi Bekr bin Ahmed bin Çekhidek li-zurriyetihi
Tarihü'l- vakfiyye sene 876.

Kable'l-feth...

Vakf-ı Muhammed bin İbrahim bin Buğa ala nefsihi summe ala
cihati'l-birr ve's-sadaka vema fazl li-evlâdihi ve zurriyetihi ber müceb-i
cihet'ul-mu'teşir.

Kable'l-feth...

(556/160) 153b

Vakf-ı Fazl bin Muhammed ber müceb-i Kitabu'l-Vakfiyye

Kable'l-feth...

Vakf-ı İmameddin bin Osman Hızır ed-Deyrî ala evlâdihi ve zürriyetihi
tarihü'l-vakfiyye sene 878

Kable'l-feth...

Vakf-ı eş-Şerife Fatıma bint es-Seyyid Kudbeddin Muhammed bin
Muhammed Ala asliha ve şurûtu'l-bâkî mestûr fî'l-kitâb el-vakf tarihü'l-
vakfiyye sene 692

Kable'l-feth...

(556/160) 154

Vakf-ı Zürriyet-i Cemaleddin Abdurrahman bin Muhammed bin
Abdullah bin Ulvan Tarihü'l-vakfiye sene 681

Kable'l-feth...

Vakfu's-Şitâ li-Ahmed bin Timur bin Said el-Mâlâtî ala nefsihi summe
min ba'd tasarrufu men lehu'l-tu'te, kable'l-feth Tarihü'l-vakfiyye, sene 846
(556/161)154b

Vakf-ı Ahmed et-Tâfûş ala evlâdihi summe ala evlâdihim ve ensalihim
ve bade'l inkıraz ala samerrhu eşrafu envâr ve pes....

Kable'l-feth.... Tarihi muhıdır vakfiyesi sene 887

Vakf-ı Şeyhün es-Salihî bin Abdülkadir bin Ayşe bin Hatice bin Şeyhun es-Salihî ala evlâdihi el-âne ba'dehu Hatice ve sülliyyet bulunan Rişye Hâtûn

Kable'l-feth....

(556/161)155

Vakf-ı Kadı Muhibbiddin Muhammed bin eş-Şeyhûne ala cihati'l-birr ve 's-sadaka ve evlâdihi ve zürriyetihi tarihü'l-vakfiyye sene 854

Kable'l-feth...

Vakf-ı eş-Şeyh Celaleddin Abdulgafûr bin Selim Abdülkerim bin Eminüddeve ala nefsihi ve şurûtu'l-bâkî mestûr fî sicili'l-vakfiyye sene 737

Kable'l-feth...

(556/162)155b

Vakf-ı Alâî Yahya el-Cemâlî Yusuf eş-Şehîr bi İbn-i Berendik ve ahuhu isti'mali ve şurût meşrûh fî kitabı'l-vakfiyye tarihü'l-vakfiye sene 890

Kable'l-feth...

Vakf-ı Sücaaddin Mir Beğ bin isa ala evlâdihi neslen ba'de nesl bi'l-akl evlâddan Diyab ve Osman ve Babi Müslihikine bi tariki'l-irs ve şer'an intikal etmeğın mutasarrıflardır.

Tarihü'l-vakfiye 590

Kable'l (556/162)156a

Vakf-ı Munla Muhammed bin Abdurrahman b. El-Maarri li's-Sadaka ve'l-birri ve li evlâdihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Kadı Zeynuddin Ebu Bekir bin el Maarri ala evlâdihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Abdulkadir bin Alâî İmad Ömer eş-Şehîr bi ibn-i Dûman alaz-zürriye tarihü'l-vakfiye sene 893

Kable'l-feth...

(556 /163) 156b

Vakf-ı Yusuf ve ala veledanihi Abdulkadir b. Yahya b. Et-Tuman ala evlâdihima

Kable'l-feth...

Vakf-ı Cemaleddin Yusuf Yarka

Kable'l-feth...

Vakf-ı Saruhan bin Mahmud bin Sungur ala nefsihi summe min ba'dehu ale veledihi'l-Alai ve's-Şerefi Mehmed summe ala evlâdihima ve eciddegan-ı o, min ba'dihima ala evlâdihi. İnas summe ala evlâd-ı evlâd-ı zukurihim ala neslihîm ve uklihîm ve men mate minhum an veled âdema kane caliben aleyhi veledihi indema inkarazu ade vakfen ala ıslahi medresetuhu es-Sunguriyye fi medineti Ayntab Tarihu'l-Vakfiyye sene 848

Kable'l-feth... (556/163) 157b

Vakf-ı Alai Ali ve's-Şerefi Hamza veledan-ı Saruhan ala enfasihima summe ala evlâdihima...

Kable'l-feth....

Vakf-ı es-Sarımî İbrahim es-Sârimî, Sârim ve Zeytî Ramazan ve el-Alâî Ali Saruhan ala enfüsîhim summe min ba'd küllin minhum ala evlâdihim...

Kable'l-feth... (556/164) 159

Vakf-ı Cemaleddin Yusuf el-Mâlâtî ala evlâdihi tarihü'l-vakfiyye sene 886

Kable'l-feth...

Vakf-ı Alâî Ali Şeçer bin Abdullah es-Sa'dî ala nefsihi ve şurûtu'l-bâkî mestûr fi'l-kitabi'l-Vakfiyye, tarihü'l-vakfiyye sene 737

Kable'l-feth...

(556/164) 158a

Vakf-ı Bedreddin bin Abdullah Beştaş ala nefsihi ve...

Tarihü'l-vakfiyye 749

Kable'l-feth...

Vakf-ı Münife bint Fazlullah b. Abdurrezzâk ala evlâdihi...

Tarihü'l-vakfiyye 564

Kable'l-feth...

(556/165) 158b

Vakf-ı Şeyh Şemseddin Muhammed b. Nasrullah b. Mahmûd el-Bârizî

Tarihü'l-vakfiyye fi sene 886

Kable'l-feth...

Vakf-ı Mûsa Ahmed b. Hasan b. Ali ve ihvetihi ve ibnihi...

Tarihü'l-vakfiyye 916

Kable'l-feth.

(556/165) 159a

Vakf-ı Saliha bin Seyfeddin Belbân ala nefsihima

Tarihü'l-vakfiyye 788

Kable'l-feth...

(556/166) 159b

- Vakf-ı Laçin bin Abdullah**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Münife bin Fazlullah**
Tarihü'l-Vakfiyye sene 564
Kable'l-feth... (556/166)159b
- Vakf-ı Şemseddin Muhammed bin Osman bin İsmail**
Tarihü'l-vakfiyye 891
Kable'l-feth... (556/ 166) 160a
- Vakf-ı Şemseddin Muhammed bin Osman**
Sene 897
Kable'l-feth... (556/167) 160b
- Vakfu'z-Zeynî Ramazan bin el-Alâî**
Tarih 864 Kable'l-feth...
- Vakf-ı Halil bin İbrahim bin Hamid**
Kable'l-feth...
- Vakfu'l-Emir Hanım bint Emir Yusuf el-Hamarâvî alâ veledihi Cemâlî Yusuf**
Tarih 937
Kable'l-feth (556/167) 161a
- Vakf-ı Ebubekir bin Muhammed bin Ebi Salim bin Cerrade ala evlâdihi**
Tarihü'l-vakfiye 668
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Şeyh Şemseddin bin Nevika ala nefsihi ve evlahi**
Kable'l-feth... (556/168) 161b
- Vakf-ı Hızır bin Abdullah ala nefsihi summe ala evlâdihi**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Hacı Hızır bin el-Hâc Ahmed el-Kürdî**
Tarih 890
Kable'l-feth (556/168) 162a
- Vakf- ı Ali bin Muhammed bin Çoban es-Sebî ala evlâdihi ve insâlihi**
Kable'l-feth... (556/169)163b
- Vakf-ı Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Ziyade**
Kable'l-feth... (556/169)163b
- Vakf-ı hacı Ahmed bin Hacı Ali Muhammed bin Bahaeddin bin Ebi Savâde**
Kable'l-feth... (556/169) 163b

124 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal
Eden Vakıflar

Vakf-ı Şeyh Zeynuddin Abdurrahman bin Ebubekir el-Kalakî eş-Şâfî
Kable'l-feth...

Vakf-ı Süleyman bin Hamza Muhammed bin Ali el-Yesârî

Vakf-ı Sarimuiddin İbrahim bin Yarkaa el-Yesârî

Kable'l-feth...

(556/169) 163a

Vakf-ı Süleyman bin Hüseyin ve âhihi Süleyman mîr an Bayar

Kable'l-feth...

Vakf-ı Süleyman bin Hüseyin ve uhtihi Selma

Kable'l-feth...

Vakf-ı İbrahim bin Muhammed bin Ahmed bin Süleyman ala evlâdihi

Tarih 752

Kable'l-feth... (556/170) 163b

Vakf-ı Merhum Sultan Gavri(Gârî) ala evlâdihi ve zürriyetihi kable'l-feth...

(556/170) 164a

Vakf-ı Cemâlî Yusuf bin Muhammed bin Ahmed el-Melendî Tarihü'l-vakfiye

Tarih 911

Kable'l-feth... (556/170)164a

Vakf-ı Nâsır bin Müstemir bin Sâiğ el-Kürdî li-zürriyetihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Hacı Mahmud bin Rükneddin bin İzzettin

Tarih 947

Kable'l-feth (156/ 171) 165a

Vakf-ı Zeyni Abdurrahman bin Sadaka bin Kutlu Bey ala nefsihi summe ala veledihi Mehmed ve Emine ve ala evlâd-ı evlâdihim.

Kable'l-feth...

Vakf-ı Nâsirî Alâeddin Ali bin Sadaka Kutlu Bey es-Seyrehî ve veleduhu el-Emîrî'l-Âhûr ve Emîr Sadaka ve ahuhu li-ebeveyhi Abdurrahman lillah ve 's-sadaka ve li-zürriyetihim

Sene 862

Kable'l-feth...

(556/171) 164b

Vakf-ı Şerefüddîn Ebî Usayr ve fî târihi sübûti'l-vakfiyye bi-tarîki's-sicl

Sene 807

Kable'l-feth... (556/171) 165a

Vakf-ı Emir Abdurrahman Sadaka bin es-Sayrafî ala nefsihi summe ala termîm vema fazl Tarih:882

Kable'l-feth...

Vakf-ı Zeynî bin Şehâbî Ahmed bin Fevk

Tarih 868

Kable'l-feth...

(556/172) 165b

Vakf-ı Şahabeddin Ahmed ve Tâceddin Mehmed veledihi Yusuf an evlâd-ı baba

Tarih 869

Kable'l-feth...

Vakf-ı Emir Yaşbeg et-Tâhirî

Tarih 869

Kable'l-feth...

Vakf-ı Hoşgeldi bin Abdullah

Tarih 879

Kable'l-feth...

(556/172) 166a

Vakf-ı Seyhan ez-Zâhidân Alâaddîn Ebu'l-Hâc Yusuf

Tarih 593

Kable'l-feth...

Vakf-ı zürriyeti Mahmud bin Kutlu bin Abdulmelik et-Tâhirî

Tarih 918

Kable'l-feth... (556/173)166b

Vakf-ı Kadı Nâsiruddin Ebu'l-Bekâ

Tarih 818

Kable'l-feth...

Vakfu's-Sultan Melik et-Tâhirî Ali Ömer bin Kaklı İbrahim

Tarih 793

Kable'l-feth...

Vakf-ı Kâdî Ömer bin İbrahim bin Muhammed

Tarih 801

Kable'l-feth... (556/173) 167a

Vakf-ı Ali es-Seyrân el-Eşraf el-Mütekallibîn

Tarih 884

Kable'l-feth...

Halefi Ali es-Seyran el-Eşraf

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali es-Sâdât el-Eşraf el-Mütekallibîn bi-ensâbihim

(556/174)167b

- 126 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar

Vakf-ı Cafer bin Aynuddin ala nefsihi summe ala evlâdihi.

Tarih 836

Kable'l-feth...

Vakf-ı Fahri Osman bin Oğul Bey ala nefsihi ve şurût'ul-baki.

Tarih 868

Kable'l-feth...

Vakf-ı Şehabi Ahmed bin Oğul

Tarih 893

Kable'l-feth... (556/174) 168a

Vakf-ı Ali es-Seyrân el-Eşrâf el-Mütakallibin bi-ensâbihim

Tarih 884

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali es-Seyrân el-Eşraf el-Muttasıla bi-ensâbihim

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali es-Sâdâtu'l-Eşrâf el-Mütekallibîn bi-ensâbihim

Kable'l-feth

(556/175)167b

Vakf-ı Cafer bin Aynuddin ala nefsihi sümme ba'dehu...

Tarih 836

Kable'l-feth...

Vakf-ı fahri Osman bin Oğul Bey ala nefsihi ve şurûtu'l-baki...

Tarih 868

Kable'l-feth...

Vakf-ı Şehâbî Ahmed bin Oğul Bey

Kable'l-feth...

(556/175) 168a

Vakf-ı Fahri Osman bin Ahmed bin Oğul Bey ala nefsihi ve şurûtu'l-baki..

Tarih 879

Kable'l-feth...

Vakf-ı el-fahri Osman bin en-Nihâyî Ahmed bin Oğul Bey.

Tarih 879

Kable'l-feth...

(556/177) 168b

Vakf-ı Şehâbî Ahmed bin Oğul Bey

Tarih 790

Kable'l-feth...

Vakf-ı Osman bin Oğul Bey

Kable'l-feth...

Vakf-ı Oğul Bey bin Abdullah Çaşnigîr li-evlâdihi ve neslihi ve akabihi.... der Liva-i Haleb.

Kable'l-feth ve ba'de'l-feth.. (556/177) 169a

Vakf-ı eş Şerefi Ali bin Taceddin Abdulvehhab İbt ibn Ömer

Tarih 930

Kable'l-feth... (556/178)169b

Vakf-ı Kâdî Kemaleddin Muhammed bin Cemâleddin Yusuf

Tarih 925

Kable'l-feth... (556/178)170a

Vakf-ı Kâdî Alâeddin bin Ömer Ca'fer el-Mâlikî

Kable'l-feth...

Vakf-ı el Hoca Hafız alâ evlâdihi

Kable'l-feth... (556/179)170b

Vakf-ı Seydi Muhammed bin Ömer el Mar'âşî ale'l-birri ves sadaka...

Tarih 940

Kable'l-feth ...

Vakf-ı Şemseddin İbn Ece alâ evlâdihi

Tarih 881

Kable'l-feth...

Vakf-ı Hoca Fethullah bin Şemseddin Muhammed eş-Şuhûr bi-İbn Mar'âşî

Tarih 939

Kable'l-feth... (556/179)171a

Vakf-ı Abdullah bin Ebu Bekir bin Ömer el Mar'ûf bi-İbni'l Melendî alâ nefsihi ve evlâdihi

Tarih 870

Kable'l-feth (556/180) 171b

Vakf-ı Fehâhimendü'd-Dîn Mehmed bin Mahmûd bin Kılınç li-zürriyetihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Takiyüddin Ebu Bekir bin Dâvud

Kable'l-feth...

Vakf-ı Esedüddîn Şîrkûh bin Ebibekir bin Muhammed ve ahîhi li-ebeveyhi Zibâ Hâtûn alâ enfûsihima sümme alâ evlâdihim

Tarihü'l-vakfiyye 842

Kable'l-feth...

(556/180) 172a

128 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar

Vakf-ı Zeynî Ömer ve Yunus ve Muhammed an evlâdihi Muhammed

Tarih 871

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ebu'l-Fazl Muhammed bin Ahmed

Tarih 915

Kable'l-feth... (556/181)172b

Vakf-ı Recep bin Abdullah alâ nefsihi summe alâ evlâdihi...

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ebu Said Dokuz Timur bin Abdullah es-Sâlihî

Tarih 845

Kable'l-feth... (556/181)173a

Vakf-ı Ebul Fazl Muhammed bin Ahmed bin Emînullah el-Eazz

Tarih 855

Kable'l-feth

Vakf-ı Şemseddin Muhammed bin Abdulhamid el-Ensârî

Tarih 828

Vakf-ı Seyid İzzeddin Hamza bin Seyid Ali bin Züheyr tarih 892

Kable'l-feth... (556/182)173b

Vakf-ı Muhammed bin Abdulvahid el-Ensârî

Tarih 858

Kable'l-feth...

Vakfu'n-Nâsirî Muhammed bin Muhammed Fazlullah

Tarih 875

Kable'l-feth... (556/182)174a

Vakf-ı Irs-i Halîl bin Ebnâî Hayrî Muhammed

Tarih 919

Kable'l-feth...

Vakf-ı İzzeddin Ebu'r-Rıza Muhammed bin Necmeddin Ömer b. Şehâbeddin Ahmed alâ nefsihi ve summe alâ evlâdihi...

Tarih 891

Kable'l-feth... (556/183) 174b

Vakfu's-Seydî Mütemekkin ibn Abdullah el Yusufî berây-ı câmi' ve türbe ve hankâh ve sebilu'l-mâi

Tarih 771

Kable'l-feth... (556/183)175a

Vakf-ı Şeyh Muhammed İbn Ahmed en-Nuhâs

Tarih 924

Kable'l-feth...

Vakf-ı Seyyid Şehâbeddin Ahmed bin Seyid İzzeddin bin Ahmed bin Seyid Ali bin Züheyr

Tarih 829

Kable'l-feth (556/184) 175b

Vakf-ı Muhammed bin Ebu Bekir bin Ahmed bin Abdurrahman el-Acemî li-zürriyetihi

Tarih 926

Kable'l-feth...

Vakf-ı Şehâbeddin Ömer Ali Kutbeddin Hasan el-Acemî

Tarih 570

Kable'l-feth...

Vakf-ı Şemseddin Ebu Bekir bin Abdullah

Tarih 628

Kable'l-feth... (556/184)176a

Vakf-ı Şehâbeddin Yusuf b. İzzeddin Mes'ûd bin Sâbikuddin Osman sâhibu Şeyzer alâ evlâdihi ve sümme alâ ensâbihim...

Tarih 685

Kable'l-feth... (556/185) 176b

Vakf-ı Bahaddin Saferî Cemaleddin Yusuf bin Ali et-Tercüman alâ evlâdihi neslen ba'de nesl ve ba'de inkıraz alâ'l-Haremeyniş'-Şerifeyn...

Kable'l-feth... (556/185)176b

Vakf-ı Tûhi bin Abdullah el-İtalî alâ nefsihi ve evlâdihi...

Tarih 872...

Kable'l-feth... (556/185) 177a

Vakf-ı Alâeddin Ali bin Ahmed bin eş-Şeybânî alâ evlâdihi...

Tarih 862

Kable'l-feth... (556/185)177a

Vakf-ı Şerefî Yahya bin Alâî Ali bin Şeybânî alâ nefsihi summe alâ evlâdihi.... fe-izâ inkarazû âde vakfen alâ mesâlih-i haremü'n-Nebevî sallallâhü aleyhi vessellem...

Tarih 925

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali bin Ahmed bin Şeybânî

Kable'l-feth...

Vakfu'z-Zeynî Ferec bin Ali eş-Şehîr bi-İbn Fâşânî

Tarih 867

Kable'l-feth...(556/186)177b

- 130 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal
Eden Vakıflar

***Vakfu's-Sârefî İbrahim bin ez-Zeynî Ferec bin el-Alâî Ali bin el
Fâşânî***

Tarih 873

Kable'l-feth...

Vakfu'l-Hâc Mahmûd bin el-Hatlu

Tarih 805

Kable'l-feth... (556/186) 178a

Vakf-ı Alâeddin Ali bin eş-Şemyâbî Ahmed bin eş-Şeybânî alâ nefsihi

Tarih 867

Kable'l-feth...

Vakf-ı Seydî Muhammed bin Mübârek bin Minkâr

Kable'l-feth...

Vakfu'n-Nâsirî Muhammed bin Mübârek alâ nefsihi

Tarih 816

Kable'l-feth... (556/187)179a

Vakfu'n-Nâsirî Muhammed bin Mübârek...

Tarih 803

Kable'l-feth... (556/187) 178b

***Vakfu'n-Nâsirî Muhammed b. eş- Şeybânî Ahmed eş-Şehîr bi-İbni 'ş-
Şahne...tarih:919***

Kable'l-feth...

Vakf-ı Cemâleddin İbn Ebî Nesefe alâ evlâdihi

(556/187) 179a

Vakf-ı Ahmed b. Ali bin Kûçek alâ evlâdihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Cemâlî Yusuf bin en Nâsirî Muhammed eş-Şehîr bi-İbn Çavuş

Tarih 890

Kable'l-feth...

Vakfu'z-Zeynî Ebu Bekir b. eş-Şehyabî

Tarih 916

Kable'l-feth... (556/188)179b

Vakf-ı İsmail bin Bahtiyâr

Kable'l-feth...

Vakf-ı İzzeddin İbn Harb Abdullah el-Fâhirî

Tarih 618

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali bin Kılıç bin Abdullah et-Tâhirî

Kable'l-feth...(556/188)180a

Vakfu'z-Zeytî Ebu Bekir bin eş-Şehyâbî Ahmed bin ez-Zeynî

Kable'l-feth... (556/189)180b

- Vakf-ı Muhammed bin en-Nefis evvelen alâ nefsihi...**
Kable'l-feth...(556/189)181a
- Vakf-ı Selahaddin Ebu Bekir bin eş-Şifâh...**
Vakf-ı Nasiri Muhammed bin Balbanel Mehmendari
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Cemâleddin bin Nefis alâ kıraati'l-Kur'âni'l-Azîm der türbe-i hod...**
Kable'l-feth...
(556/190) 181b
- Vakfu's-Şerîfî Yunus bin Alâî Ali el-Âdil eş-Şehîr bi's-Sabûnî**
Tarih 913
Li Haremeyn-i Şerifeyn
- Vakf-ı Yunus el-Mezbûr**
Kable'l-feth... (556/190)182a
- Vakf-ı Melik en-Nâsir Selahiddin bin Eyyub Ali Hüsameddin Hasan en-Nihvânî ve ahihi Tâvûs ve alâ evlâdihim...**
Tarih 587
Kable'l-feth...
- Vakfu'n-Nâsirî Muhammed bin Abdusselam bin Sa'dedin alâ nefsihi...**
Tarih 872
Kable'l-feth...
- Vakf-ı İftihâruddin Yakub...**
Kable'l-feth (556/191)182b
- Vakf-ı Ahmed bin Yunus bin Çavuş...**
Tarih 900
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Yunus bin Ali bin Çavuş**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Selahaddin Muhammed bin Seffâh**
Kable'l-feth... (556/191) 183a
- Vakf-ı Beni Halmeri der yed-i Müstahikkîn...**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı evlâdu Akkoca ve bâkî şürekâ...**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı evlâdu Ahî Dürr-i Bereket ve Yunus...**
Kable'l-feth...
(556/192) 183 b

- 132 Güray KIRPIK, Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar

Vakf-ı Eşrâfu'l-Hâşimî

Kable'l-feth...

(556/192) 184a

Vakf-ı Hüseyin bin Seyid Nâsır an eşraf-ı Haseneyn...

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ömer bin Musa bin Ali el-Mihmandâr...

Kable'l-feth... (556/192)184a

Vakfu's-Seyid Bedreddin bin Seyid Muhammed el-Hüseynî

Kable'l-feth...

Vakfu's-Seyid Alâeddin Ali bin es-Seyid Bedreddin

Kable'l-feth...

(556/193) 184b

Vakf-ı Hacı Yusuf bin Ömer ibn Dubeyş

Kable'l-feth...

Vakf-ı Zeynî Abdulkadir ibni Ahmed el-Gergerî

Kalbe'l feth...

Vakf-ı Şeyh Yahya er-Reyhâvî

(556/193)185a

Vakf-ı Şeyh Yahya er-Reyhâvî ale'ş-Şurûti'l-Mezkûr...evvel evlâdına inkıraz halinde zaviyesine vakf oluna...

Kable'l-feth...

(556/194) 185b

Vakf-ı Cemaleddin Yusuf bin Yarka' el-Yesârî

Kable'l-feth...

Vakf-ı Şehâbî Ahmed bin Kasım ve ahuhu Ömer ve Sa'dedin el-Yesârî

Kalbe'l feth

(556/194) 185b

Vakf-ı Ali bin Yusuf Yarka' el-Yesârî

Kable'l-feth

Vakf-ı Şeyh Yahya er-Reyhâvî alâ zürriyet ba'del inkırâz alâ'z-Zâviye

Der Haleb

Kable'l-feth vakf olub... (teftiş ile vakıf olduğu teyid edilmiştir).

Vakf-ı Seydi Mehmed bi Mar'âşî

Kable'l-feth...

(556/194) 186a

Vakf-ı Cemaleddin Yusuf er-Rekkâtî

Kable'l-feth...

Vakf-ı Fethullah bin Abdülkerim li'l-birr ve's-sadaka ma faz...

Tarih 906

Kable'l-feth...

(556/196)186b

Vakf-ı Muhammed bin Hüseyin ibn Harun el-Atvî

Kable'l-feth...

Vakf-ı Cum'a bin Nâsır bin Ömer el-Assâsî

Tarih 831

Kable'l-feth...

(556/196) 187a

Vakf-ı Karye-i Zeynel Âbidin bin Hüseyin bin el-Meşhedî

Tarih 879

Kable'l-feth...

Vakf-ı Kasım bin Ebu'l-feth el-Az'atî

Tarih 716

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ali bin Muhammed bin Ahmed bin Fevk ve bâkî şürekâ...

Kable'l-feth...

(556/197)187b

Vakf-ı Şehâbî Ahmed bin Ömer bin Taska el-Hasenî

Tarih 874

Kable'l-feth...

Vakf-ı Kadı Süleyman bin Hasan bin Reyyân et-Tanî

Tarih 734

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ahmed bin Muhammed bin Cemâlî

Kable'l-feth...

(556/197)188a

Vakf-ı Ebu Bekir bin Muhammed bin Yusuf el-Harrânî

Tarih 664

Kable'l-feth...

Vakf-ı Ahmed bin Muhammed bin Sûfî der müceb-i kitab-ı vakfiyye

Kable'l-feth...

Vakf-ı Sitti Zeynel binti Bahâeddin alâ evlâdihi

Tarih 947

Kable'l-feth... (556/199) 188b

**Vakf-ı Alâeddin Ali ve veleduhu Seyrüddin Muhammed ve validuhu
Bedreddin Muhammed bin aşair es-Sulemî alâ evlâduhum**

Tarih 786

Kable'l-feth... (556/199) 189a

Vakf-ı Muhammed bin Sûdût

Kable'l-feth...

Vakf-ı Bedreddin Muhammed bin İbrahim Aşâir

Kable'l-feth...

Vakf-ı evlâdu Alâeddin b. Bedreddin Mahmûd Sahib-i Sahyûn

Kable'l-feth... (556/200) 189b

Vakf-ı Muhammed bin Ahmed el-Marûf bi-İbn Tarsûsî

Kable'l-feth... (556/200) 189b

Vakf-ı Cemâleddin Yusuf el-Ivicilî

Kalbe'l-feth...

Vakf-ı Nasîrüddin Muhammed bin Yusuf el-Ivicilî

Vakf-ı Kadı Alâeddin b. Çıtkıl el-Maliki ala evlâdihi...

Teftiş ile vakıf olduğu tespit edilmiştir.

Kable'l-feth... (556/200) 190a

Vakf-ı Hacı Ahmed bin Yusuf...

Kable'l-feth...

Vakf-ı Sadaka bin Ahmed bin Osman el-Baytâr alâ nefsihi

Kable'l-feth...

Vakfu's-Seyyid Ali bin es-Seyyid Abdullah el-Hüseynî alâ nefsihi

Tarih 777

Kable'l-feth... (556/201) 190b

Vakf-ı el-Hürreme Bağdad bint Receb Ali es-Seyyid İbrahim

Kable'l-feth... (556/201) 191a

Vakfu's-Seyyide Sitti el-Hulye bint es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî

Kable'l-feth...

Vakf-ı Hacı Hüseyin bin Fahri el-Kürdî

Tarih 905

Kable'l-feth... (556/201) 191a

Vakf-ı Nâsır bin Muhammed bin Bilbân el-Mihmendârî alâ evlâdihi

Kable'l-feth...

Vakf-ı Hundi Zeyneb bint el-Alâi Ali bin Has Bey

Kable'l-feth...

(556/202) 191b

Vakf-ı Bektaş el-Fahri

Kable'l-feth...

- Vakf-ı Şahan Hatun bint Abdullah**
Kable'l-feth... (556/202) 192a
Vakfu'n-Nâsirî Muhammed bin İbrahim eş-Şehîr bi-İbn Hattât ala'l-birri ve's-sadaka
Tarih 911 Kable'l-feth... (556/203)192b
Vakf-ı İbrahim bin Hattat el-Mezbûr, vakf-ı evlâd olmağın defteri cedide kaydolundu.
Sene 958
Vakf-ı Alâeddin Ali ve veleduhu Hacı Ahmed ibnu'n-Nût Buğâ
Kable'l-feth...
Vakf-ı Abdulmecîd bin Abdu'l-Mevlâ
Kable'l-feth... (556/203)193a
Vakf-ı Nasîb bin Abdullah
Kable'l-feth...
Vakf-ı Nureddin Şehid Ali Fazlullah bin Ca'fer
Kable'l-feth...
Vakf-ı Sitti el-Behâ bint Ebi'l-Cûd
Kable'l-feth... (556/204) 193b
Vakf-ı Şehâbeddin Ahmed bin Cemâleddin Yusuf el-Bağdâdî
Kable'l-feth...
Vakf-ı Fâtıma bin Şerefuddin Himmetullah
Kable'l-feth...
Vakf-ı Kadı Alâeddin bin Kafı Şemseddin
Kable'l-feth... (566/204) 194a
Vakf-ı Şerefüddin Ebu Bekir bin Osman
Kable'l-feth...
Vakf-ı Akpûlâd bin Abdullah el-Eşrâfî
Kable'l-feth... (556/205)194b
Vakf-ı Muhammed bin Ali en-Nehrâzî
Kable'l-feth...
Vakf-ı Muhammed Kemaleddin Ebu'l-Abbas Ahmed bin en-Nusayr alâ evlâdihi
Tarih 818
Kable'l-feth...
Vakf-ı Zeyneddin Ebu Bekir bin Nureddin Mahmud bin Maarî
Kable'l-feth olduğu teftiş ile tespit edilmiştir.
(556/205)195a

Vakf-ı Mahmud bin Hamza bin Saruhan ve bâkî şürekâ

Teftiş ile Kable'l-feth olduğu tespit edilmiştir.

Vakf-ı Emir Hacı bin Alâeddin eş-Şehîr ibn Fermânî teftiş ile belirlenmiştir

Kable'l-feth... (556/206)195b

Vakf-ı Seydî Mansûr bin Hatîb ale'l-hayrât satın alınıp vakfedilmiştir.

Fetih yılında mülk iken sonra vakıf olmuştur.

Vakf-ı Seydî Mansûr bin Hatîb ale'l-Hayrât

Kable'l-feth... (556/206)196a

Vakf-ı Seydî Mansur bin Hatib ale'l Hayrat fetih sırasında mülk, tahrir sırasında teftiş ile vakıf olduğu tespit edilmiştir.

Vakf-ı Hoca İbrahim bin Hızır Fermânî alâ kırâat'ül-eczâ fetih anında mülk, teftiş ile vakıf olduğu tespit edilmiştir.

(556/207) 196b

Vakf-ı Evlâd-ı Şeyh Abdulkadir Geylânî Rahmetullahi aleyh.

Kable'l-feth.

Vakf-ı Muhammed ve Ebubekir Evlâd-ı Moğoltay. Karaca Paşa zamanında teftiş ile önce mülk sonra vakf olduğu belirlenmiştir.

Kable'l-feth...

Vakf-ı Nasrî Muhammed bin Ahmed el-Kasâsî. Karaca Paşa zamanında mülk olduğu belirlenmiş ve sonraki teftiş ile vakf olarak kaydedilmiştir.

(556/207) 197a

Vakf-ı Muhammed bin Emir-i Hâc el-Marûf bi-ibn Ecel

Karaca Paşa teftiş ve kadîmden vakf

Kable'l-feth... (556/208)197b

Vakf-ı Zeyneddin Ömer bin Ebu Bekir bin Ukayl kadîmden vakıf

Karaca Paşa teftişi ile vakıf olduğu sâbit olmuş ve sonra vakf-ı Kur'an olarak devam etmiştir.

Vakf-ı Salim bin Selim el -Ma'rûf bi-Kaddâf ve âlihi Nasirüddin kadîmden vakftır. Önce Karaca Paşa ve sonra teftiş Halep kadısı teftiş ederek vakıf olduğuna karar vermiştir.

Kable'l-feth... (556/208)198a

Antep'te Diğer Birkaç Vakıf

Vakf alâ Kırâati'l-Kur'ânî'l-Azîm

Kadîmden vakf...

Vakf-ı Aydoğmuş Dede li-Kırâati'l-Kur'ânî'l-Azîm fî evkâti'l-hamse fî'l-Câmi' bi Câmi'i-Küllîye der Karye-i Nizib.

(556/256) 250b

- Vakf-ı Câmî-i Karye-i Karzuman ma'a Hân-ı Karzuman**
Vakf-ı Zaviye-i Şeyh Cemâleddin İbn Şeyh Şecâaddin el-Adevî medfûn
der Karye-i Göze tabî-i Beytü'l-Guzât
Kable'l-feth... (556/256) 250b
- Evkaf-ı Evlâd Der Liva-i Birecik**
Vakf-ı Nasîri Muhammed bin İsmail
Tarih 862
Kable'l-feth...
- Vakfu'l-Merhûm es-Sultan el-Gavrî (Gûrî) ale's-Şeyh Osman bin Aylî**
er-Rûhî alâ evlâdihi.
Tarihü'l-vakfiyye 914
Kable'l-feth... (556/257) 251b
- Vakf-ı evlâd-ı Hacı Ahmed Muhammed bin Keko**
Tarih 924
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Hac Muhammed bin Hacı Muhammed bin Hacı Osman eş-**
Şehir bi-İbn Keko
Tarih 924
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Deyr û Kâsım ve Belkîs evlâd-ı Sadaka bin Muhammed Sârim**
min Kal'ati'r-Rûm.
Kable'l-feth.... (556/257) 252a
- Vakf-ı Şerefüddin Hamza bin Abdullah**
Tarih 848
Kable'l-feth...
- Vakf-ı İzzeddün Aydemir bin Abdullah es-Sevvâyî**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Hâc Cuma bin Hoca Alâeddin ba'de'l-inkıraz ale'l-Harameyn-i Şerifeyn**
Kable'l-feth...
- Vakf-ı Selim Hacı Ahmed bin Osman Fakîh Der Karye-i Nizib**
Kable'l-feth... (556/258)252b
- Vakf-ı Ebu Ca'fer Muhammed Bin İlyas bin İlgazi alâ nefsihi sümme**
alâ evlâdihi fî sene: 567
Kable'l-feth...
- Vakfu'l-Merhûm İmran Bey bin Abdullah Nâib-i Trablus kâne alâ**
evlâdihi ve zürriyâtîhi ve ba'de'l-İnkıraz ala'l-Harameyn-i Şerifeyn.
Kable'l-feth... (556/258) 253a

138 Güray KIRPIK, *Antep ve Halep Bölgesinde Memlûklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar*

-Bihi. Vakf-ı Ebu Ca'fer Muhammed bin İlyas İlgazi

fi Kefertâş tabi'-i Birecik tamamen.

Karye-i mezbûrun mufasssalı mahal-i karye-i mezraa-i Kefertâş deyu hasılâtının ruhsatı Vakfa ve lefîf-i ahari dahi mîrîye tahrir ve tahsis kılınarak mukayyed ola.

(556/259).

Evkaf-ı Medaris Der Liva-i Ayntab (Antep'teki Medrese Vakıfları)

Vakf-ı Medrese-i Yahşi Bey Veleduhu Mithat maa...

(556/277) 269b

Vakf-ı Buk'a-i Sunguriyye der Ayntab.

Kable'l-feth...

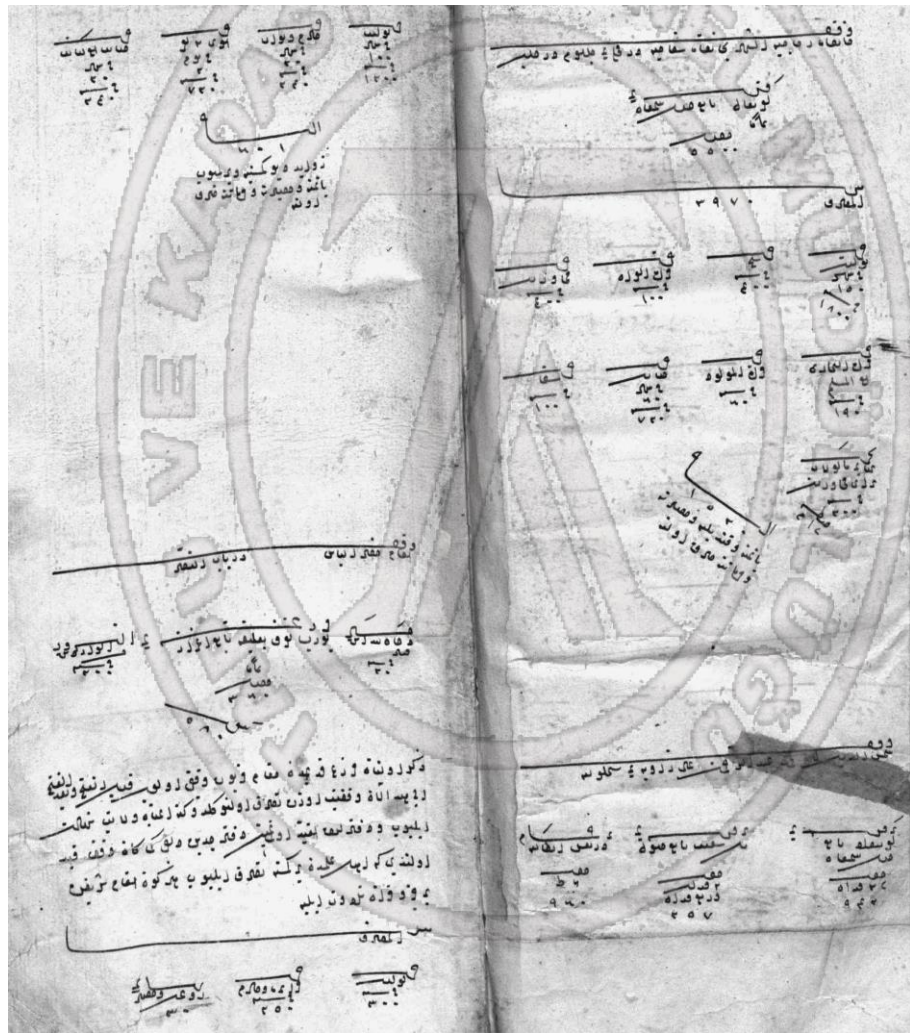
Vakf-ı Medrese-i Cezire-i Şam Şeyhi Şeyh Muhyiddin İbn Şeyh Abdurrahman Erzincânî bina etmiştir. *Der nefis-i Ayntâb.*

Tarihü'l-vakfiyye 955.

Vakf-ı Medresesi Atabekiyye der Nefs-i Haleb.

Tevzinâmesi Haleb Rûkânî defterinde yazıldı.

(556/277) 270a

556 numaralı 1585 tarihli Halep Evkaf Defteri'nde Memlûkilerden ve daha öncesinden kalma olduğu anlaşılan vakıf kaydına örnek bir sayfadır. Bu sayfada zâviye, hanhâh ve peygamber makamı vakfı kaydedilmiştir (556/110)

556 numaralı 1585 tarihli Halep Evkaf Defteri'nde Meml kilerden ve daha öncesinden kalma olduğu anlaşılan vakıf kaydına örnek bir sayfadır. Bu sayfada Türbe, Mektep, Mekteph ne ve Medrese vakfından bahsedilmektedir (556/124).

HAMDÂNÎ SULTANI SEYFÜDDEVLE DÖNEMİNDE ANADOLU'DA İLK HAÇLI YAPILANMASI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ*

Özet

Abbâsî toprakları üzerinde Halep ve civarında kurulan Hamdânoğulları sultanı Seyfûddevle (944-967) Bizans'a karşı verdiği mücadele ile tanınmış ve bu amaçla Anadolu'ya çok sayıda sefer yapmıştır. Onun kırk kadar seferi bu dönemde Bizans'ı çok uğraştırmış ve Anadoluda'ki hakimiyetlerini zor duruma sokmuştur. Bizans, doğu sınırında Seyfûddevle'nin akınlarına karşı koyabilmek için zaman zaman karşı atağa geçmiş ve çeşitli milletlerden oluşan ordularıyla Müslümanlara karşı saldırılar gerçekleştirmiştir. Bazen sayıları yüzbinleri bulan ordularıyla Anadolu'da Müslümanlara karşı savaşan Bizans, bu hareketiyle ilk haçlı yapılanmasını oluşturmuştur. Rum, Rus, Ermeni, Bulgar, Hazar ve diğer gruplardan oluşan tam teçhizatlı bir Bizans ordusunun asıl hedefi Kudüs olmuştur. Bizans İmparatoru Nikephoros, Tarsus'u istila ettiği sırada halkı mescide topladıktan sonra minbere çıkmış ve etrafındakilere “Ben neredeyim?” diye sorunca, onların, “Sen Tarsus'un minberi üzerindesin” demesi üzerine Nikephoros, “Hayır, Beytü'l-Makdis'in üzerindeyim” demiştir. Şüphesiz Nikephoros'un bu davranışı onun gerçek niyetini ve hedeflerini ortaya koymaktadır. Onun, gerçekleştirdiği bu savaşlara kutsallık atfetmesi, toprak fethetme amacından çok başka hedeflerinin olduğunu göstermektedir. Bu hedef de Kudüs olup burasının Haçlı orduları tarafından alınmasıdır.

خلاصة التقرير

التنظيم الصليبي الاول في الأناضول في فترة سيف الدولة الحمداني

قد تأسست الدولة الحمداني على أراضي العباسيين بمدينة حلب و جوارها. و سلطان الحمداني سيف الدولة (944-967) قد اشتهر بمكافحته ضد البيزنطية و سافر بجيشه الى الأناضول عدة مرات لهذا الغرض. غزوات سيف الدولة في هذه الفترة – و كانت حوالي اربعين غزوة- شغلت البيزنطية و هزت هيمنتها على الأناضول. وأحيانا قامت البيزنطية بهجومات في الحدود الشرقية لتقاوم سيف الدولة و كان قد اشترك في جيش البيزنطية جيوش من مختلف الأمم . و كانت البيزنطية التي حاربت المسلمين في الاناضو بجيوش تتكون من مئات

* Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

الآلاف اول من شكل الحملة الصليبية. وكانت مدينة القدس اول هدف لجيوش البيزنطية المجهزة تجهيزا كاملا و كانت هذه الجيوش مكونة من الروم و الروس والأرمن والبلغار وغيرها من المجموعات المختلفة.

جمع الامبراطور البيزنطي نيكفوروس فوقاس (963-969) الناس في المسجد الكبير حينما احتل طرسوس و صعد المنبر و سألهم "الان أين أنا؟" فأجابته الجماعة "أنت على منبر طرسوس" قال نيكفوروس "لا، بل أنا على البيت المقدس!" و لا شك أن تعبيره هذا قد أظهر نيته الحقيقية و أهدافه. فغزوه القدسية لهذه الحروب تدل على أن هدفه الحقيقي ليس الاستيلاء على الأراضي، بل كان الهدف النهائي استيلاء القدس من قبل الصليبيين.

Giriş

Müslümanların daha Hz. Ömer zamanında geniş fetih hareketlerine girişmesi ve bu fetihlerin akabinde Hristiyanların sahip olduğu topraklarda büyük fetihler gerçekleştirmesi Hristiyan dünyanın Müslümanlara karşı duyduğu kinin artmasına sebep olmuştur. Suriye topraklarında gerçekleşen iki büyük savaş Ecnadeyn¹ ve Yermük,² Bizans'ın doğudaki hakimiyetine son vermiştir. Bu savaşlarla gelen büyük fetihler devam etmiş ve Yermük'ten bir yıl sonra 16/637 tarihinde Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi bu manada gerçekleşen en etkili fetih olmuştur.³

Fetihler gerek Hulefâ-yı Raşidin gerekse daha sonraki dönemlerde son sürat devam etmiştir. Fetihler Asya ve Afrika kıtasının içlerine doğru devam ederken, Müslümanlar bir yandan da Anadolu'ya yönelik akınlar gerçekleştirmişlerdir. Sahabeden İyaz b. Ganm'ın komutasında Anadolu'nun doğusu Müslümanların eline geçmiştir.⁴ Bu bölgede Müslümanlar Bizans ordularıyla çok sayıda savaşlar yapmışlardır.

Emevîler döneminde de Bizans topraklarına yönelik fetihler devam etmiş ve yarım asırdan beridir süren savaşlarda ve ortaya çıkan diplomaside Müslümanlar aktif, Bizans tarafı ise reaksiyoner bir yapıda kalmıştır.⁵

¹ İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed El-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Nşr. J. Tornberg, Beyrut 1966, II, 418.

² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1987, III, 396.

³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 501.

⁴ Vâkîdî, *Tarihu fütûhu'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyarıbekir ve'l-İrâk*, nşr: Abdulaziz Feyyâz Harfûş, Dimaşk: Dâru'l-Beşâir 1996, s. 8.

⁵ Cesin Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri (M. 610-847)*, Doktora tezi, Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Ens., Bursa, 1997, s. 67.

Müslümanlar ise Anadolu içlerine akınlar gerçekleştirmeye devam etmişlerdir.⁶

Abbasilerin ilk asrında herhangi ciddi bir savaş söz konusu olmamıştır. Harun Reşid zamanında Bizans'a karşı bir sefer yapılmış ve her iki tarafın kendi iç problemleriyle uğraşmalarından dolayı savaş olmamıştır.⁷

Abbasîlerin ikinci asrında, Abbasi topraklarına üzerinde çok sayıda devlet kurulmuş, Abbasî hilâfeti de bu devletlere pek söz geçiremez olmuştur. Bu durum İslâm topraklarına saldırılar düzenlemekte olan Bizans'ın işini kolaylaştırmıştır. Fakat Abbasî toprakları üzerinde kurulan Hamdânoğulları'nın Halep valisi ve Bizans'a karşı verdiği mücadele ile ünlenen Seyfûddeve Bizans'ın doğu sınırına yakın bir yerde, Halep'te ortaya çıkınca durum değişmiş ve onun arda arda gerçekleştirdiği akınlar Bizans'ı zor durumda bırakmıştır.⁸

Seyfûddeve el-Hamdânî

Hicri 4. asırda ortaya çıkan Handânîlerin (317-394) en meşhur sultanıdır. Hamdânîler Musul ve Halep Hamdânîleri olmak üzere Abbasi toprakları üzerinde kurulmuş bir devlettir. Soyu Arap Benû Tağlip kabilesine dayanır. Seyfûddeve, Halep Hamdânîlerinin en meşhur sultanı olup 944-967 yılları arasında hüküm sürmüştür. Asıl adı Ali b. Hamdân'dır. Seyfûddeve lakabı ona Abbâsî halifesi Muttaki Billah tarafından verilmiştir.⁹ Daha gençliğinden itibaren Bizans'a karşı akınlar gerçekleştirmiştir.¹⁰

Onun zamanı Bizanslılarla yaptığı savaşların çokluğuyla temayüz etmiştir. Rivayete göre ülkesine sınır olan Bizans şehirlerine kırk akın

⁶ Necati Akkoyun, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk İslami Fetihler*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ün. Sosyal Bilimler Ens. s. 31-60. Konya 1994.

⁷ Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, trc: Nedim Demirteş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 136.

⁸ Sami Keyali, *Seyfûddeve ve Asru'l-Hamdânîyyin*, Halep 1939, s. 64.

⁹ İbn Kesir, İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, editör: Hassan Abdulmennan, Lübnan: Beytu'l-Efkari'd-Devliyye, 2004, I, s.1720.

¹⁰ Mustafa Şek'a, *Seyfûddeve el-Hamdânî veya Memleketü's-Seyf ve Devletü'l-Eklâm*, Kahire 1977, s. 53.

düzenlemiştir.¹¹ Bu savaşların bazılarında galip, bazılarında ise mağlup olmuştur. Savaşlarda çok sayıda Rum askerini esir almıştır. Malatya ve Maraş civarında Bizans ordularıyla girdiği savaşlarda düşman tarafa çok sayıda kayıp verdimiş¹² ve elde ettiği zaferlerle ünü her tarafa yayılmıştır.

Şairler onu övmüş ve zaferlerini sürekli şeklinde dile getirmişlerdir. Ebu Firas el-Hamdânî¹³ ve Mütenebbî¹⁴ onu öven şairler arasında yer almıştır. Onun dönemi Hamdânîlerin en parlak dönemi olmuştur. Selâlibî bunu Yetimetü'd-Dehr adlı eserinde dile getirmiş ve Seyfûddeve'yi Hamdânîlerin en başarılı sultanı saymıştır.¹⁵ Bu büyük devlet adamı azim ve karallıkla seferlere devam etmiş, hatta felçli haldeyken ordularını sevk ve idare etmekten vaz geçmemiş, seferleriyle Bizans'ın korkulu rüyası haline gelmiştir. Onun dönemi Bizans'a karşı en yoğun akınların gerçekleştiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu nedenle o dönemde "Bizans'ın en çok korktuğu düşman" olarak tanınmıştır.¹⁶ Öyle ki, Abbasi Devleti zamanında Bizans'a karşı yapılan mücadelenin idaresi onun payına düşmüştür.¹⁷

Hükümdarlığı 23 yıl sürmüş, Halep'te vefat etmiş (957) ve cenazesi Meyyafarikin'e nakledilerek oraya defnedilmiştir.

Bizans'tan Gelen Hücumlar

Hamdânîler Bizans'ın doğu sınırında yaşadıklarından zaman zaman Bizans'ın saldırılarına maruz kalıyorlardı. Bizans'ı harekete geçiren asıl unsur büyük Sultan Seyfûddeve'nin başarılarıydı. O, üst üste başarılar elde etmiş, Bizans'ı oldukça zor durumda bırakmıştır.

Bizanslılar, sınırlara yakın İslâm beldelerine sürekli hücumlar düzenliyorlardı. Nitekim 331/942 yılında Erzen, Meyyafarikin ve Nusaybin'i istila edip yağmaladılar, pek çok Müslümanı katlettiler ve bazılarını esir aldılar.¹⁸

¹¹ Seâlibî, Ebu Mansur Abdullah b. Muhammed en-Nisabûrî, *Yetimetü'd-Dehr fi Mehasini Ehli'l-Asr*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Daru'l-Fikr 1973, I, s. 28.

¹² Hasan İbrahim Hasan, IV, s. 20.

¹³ Hasan, İbrahim Hasan, IV, s. 21.

¹⁴ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, trc. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları 2005, s. 77.

¹⁵ Sealibi, a.y.

¹⁶ Levchenko, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, trc. Maide Selen, İstanbul: Özne Yayıncılık 1999, s. 166.

¹⁷ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s. 258.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 447.

Seyfûddeve'nin Bizans'ın saldırılarına karşı düzenlediği seferler ve peş peşe elde ettiği başarılar Bizans'ı haçlı yapılanmasına gitmeye zorlamıştır. Bizans orduları yalnız başına onun mücadele edemeyeceğini çok geçmeden anladılar. Bunun için değişik milletlerden oluşan ordular hazırlama yoluna gittiler. Bu İslam-Bizan mücadelesinde il haçlı oluşumu olarak tarihe geçmiştir. Bizans'ın oluşturduğu ordu Rum, Rus, Ermeni, Bulgar, Hazar ve daha başka milletlerden oluşmuş tam teçhizatlı bir ordu idi. Bizans, bu şekilde Hristiyan birliklerini yanlarına alarak İslam toprakları üzerine yürüdü.¹⁹ Bunu yapmakla hem İslâmiyet'in yayılışını durdurmak hem de Müslümanların Anadolu'ya hâkim olmalarını engellemek için yoğun bir çaba içerisine girdi.

Görüldüğü üzere Bizans tarafı Seyfûddeve'ye karşı tek başına karşı koyamayacağını anlaması üzerine farklı milletlerden, Rum, Rus, Ermeni, Bulgar ve Hazarlardan yardım istemiş ve güçlü bir haçlı ordusu meydana getirmişti.²⁰ Buna “Haçlı ordusu” diyoruz, çünkü Bizans, karşılarında duran İslâm ordularına karşı bir Hristiyan ordu oluşturmuştu. Düşmanlarının Müslüman olması onları bir araya getirmeye ve aralarında devam eden savaşları durdurmaya yetmiştir. Çünkü Seyfûddeve ile karşı karşıya geldikleri sırada (330/941) Bizanslılar ve Ruslar arasında savaş vardı. Fakat söz konusu düşman Müslümanlar olunca Bizans tarafı savaş halinde oldukları Ruslardan yardım isteyerek Müslümanlara karşı bir ittifak oluşturdu. Rusların bunu kabul etmesinin basit bir ittifak olduğunu düşünmek mümkün değildir. Karşılarına dikilen gücün Müslümanlar olması ve ayrıca bu gücün başında başarılı bir komutan olarak Seyfûddeve'nin bulunması onları bu tür bir yapılanmaya itmiştir. İşte bu yapılanma yaklaşık bir buçuk asır kadar sonra ortaya çıkacak olan Haçlı savaşlarındaki yapıya benzemektedir. Nikephoros Phokas'ın bu oluşum sırasında büyük dinsel bir heyecan taşıdığı kesindir. Bu nedenledir ki Anadolu'da ortaya çıkan bu ittifakı ilk haçlı oluşumu olarak görmemiz mümkündür. Burada Müslümanlara karşı yapılan bir ittifaktan söz ediyoruz. Bunun Hristiyan unsurlardan oluşması ve hedefin İslâm dünyası olması haçlı yapılanması olarak görülmesinde için yeterli bir sebeptir.

¹⁹ Şek'a, Mustafa, *Seyfûddeve el-Hamdâni veya Memleketü's-Seyf ve Devletü'l-Eklâm*, Kahire 1977.

s. 128.

²⁰ Levchenko, s. 167.

Massisa (Misis) ve Tarsus'un İstilâ Edilmesi (354/965)

Bizans imparatoru Nikephoros bu yılda Massisa ve Tarsus'u ele geçirdi. İmparator İslâm diyarına daha yakın bir noktada olabilmek için Kuzey Suriye'de yer alan Kaysâriyye civarında bir şehir kurdu ve orada bir müddet ikamet etti. İmparator buraya bütün askerlerini ve ailesini alıp gelmişti. Onun niyetini anlayan Tarsus ve Massisa halkı ona elçi gönderip her türlü malı ve parayı ödemeyi taahhüt ederek ondan emân dilemiş ve dilediği takdirde şehirlerine kendi adamlarını gönderip orada ikamet etmelerini ve kendilerini yönetmelerini istemişlerdi. Nikephoros bu teklifi önce kabul etti. Fakat bir müddet sonra Müslümanların bir hayli zayıflayıp savaş güçlerini kaybettiklerini, onlara yardım edecek kimsenin olmadığını öğrendi. Bununla birlikte, büyük bir kıtlığın yanı sıra hiç yiyecek bulamadıklarını, bundan dolayı köpek ve leş yediklerini, aralarında veba hastalığının yayılıp gittiğini, onlardan günde üç yüz kişinin öldüğünü haber alınca verdiği sözden caydı. Gelen elçiye hakaretler yağdırdı. Getirdiği mektubu başının üzerine koyarak ateşe verdi. Elçinin saçını sakalını yaktı. İslâm elçisine böyle davranan Nikephoros ona hitaben şöyle dedi: *"Siz, kışın deliğine girip de soluyan ve ölmekle karşı karşıya gelen bir yılan gibisiniz. Biri onu yakalayıp soğuktan koruyup besleyince hemen canlanır ve ardından o kimseyi ısırarak ister. Şu anda sizler de büyük bir zaaf ve güçsüzlük içine düştüğünüzden dolayı bize itaat ediyorsunuz. Sizi bu hâlinizle bırakacak olursam durumunuzun düzeldiği an derhal saldırıya geçeceksiniz ve o zaman sıkıntı ve cefaları yine biz çekeceğiz."* Tarsus ve Massisalıların gönderdiği elçi geri döndü ve Nikephoros, ordularını toplayarak bizzat kendisi başlarında olduğu halde Massisa üzerine yürüdü. Şehri muhasara altına alarak kılıç zoruyla 13 recep (15 Temmuz 965) cumartesi günü şehri zapt edip halkını kılıçtan geçirmeye başladı ve birçok Müslüman'ı şehit etti. Nihayet önüne çıkanları doğramaktan vazgeçerek şehirde bulunan iki yüz bin kadar Müslüman alıp Rum diyarına götürdü.²¹

Bizans ordusu, Massisa'dan sonra Tarsus'u muhasara altına aldı. Bu sırada Tarsus halkı hemen gelip itaatlerini arz ederek Nikephoros'tan emân dilediler. Nikephoros bu isteklerini kabul edince Tarsuslular şehir kapılarını açtı. O da bunun üzerine halka karşı iyi davranarak ellerinde bulunan bütün silâh, para ve taşıyabildikleri bütün mallarını derhal getirip bırakmalarını emretti. Tarsuslular taşıyabildikleri mal ve silâhları getirip teslim edince, karadan ve denizden şehirlerini terk ederek yola koyuldular. Nikephoros da onları Antakya'ya kadar götürecek kimseleri refakatlerine verdi. İmparator,

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, s. 560–61.

şehrin en büyük camiini kendi hayvanları için ahır yapmış ve minberi de yakmıştı. Daha sonra şehri tamir edip müstahkem hale getirerek dışarıdan buraya yiyecek maddeleri ile yem taşıdı, böylece fiyatlar bir hayli ucuzladı. Bunu öğrenen Tarsuslular tekrar şehirlerine geri dönüp Nikephoros'un itaatine girmiş ve bir kısmı Hristiyanlığa girmişti.²²

Nikephoros, İslâm diyarına yakın olmak için Tarsus'ta kalmayı arzu etmişse de daha sonra bu düşüncesinden vaz geçip Kostantiniyye'ye (İstanbul) geri döndü. İmparator, Tarsus'u istila ettiği sırada halkı mescide topladıktan sonra minbere çıkmış ve etrafındakilere “*Ben neredeyim?*” diye sorunca, onların, “*Sen Tarsus'un minberi üzerindesin*” demesi üzerine Nikephoros, “*Hayır, Beytü'l-Makdis'in üzerindeyim*” demiştir.²³

Şüphesiz ki, Nikephoros'un bu davranışı onun gerçek niyetini ve hedeflerini ortaya koymuştur. Onun yaptığı savaşlara kutsallık atfetmesi, bir fetih amacından çok başka hedeflerinin olduğunu göstermektedir. Bu hedef de Kudüs olup burasının Haçlı orduları tarafından alınmasıdır. Çünkü kutsal toprakların idaresi yüzyıllardır Müslümanların elindeydi. Bu da Hristiyanlık için son derece rahatsız edici bir durumdu.

Asıl Hedef

Kudüs'ün asırlardır Müslümanların idaresinde bulunması Hristiyan dünyanın hiç de hoşuna gitmemiştir. Bizans fırsatını bulduğu an kutsal şehir Kudüs'ü almak için harekete geçmiştir. Bu dönemde Seyfüddevle, Kudüs'e giden yolda haçlıların önünde önemli bir engel olmuştur. Çünkü bu sırada Halep'tedir. Bizans ordusunun karadan Kudüs'e gidebilmesi için önce Anadolu'nun güneyinde Halep ve civarında bir engel oluşturmuş olan Hamdanî kuvvetlerini aşması gerekmiştir.

Sonuç olarak Makedon hanedanından gelen İmparator Nikephoros zamanında (963-969) Bizans devleti, en parlak bir devirlerinden birini yaşamış²⁴ ve böyle bir dönemde asker sayısı yüzbinleri bulan ordularıyla harekete geçerek Anadolu'da Müslümanlara büyük kayıplar verdirmiştir. Bunun Müslümanlar adına daha kötü sonuçları da olmuştur. Mesala

²² Bk. Akyol, Edip, *Seyfüddevle ve Anadolu Seferleri*, (Yüksek Lisans tezi) Selçuk Ün. Sosyal Bilimler Ens., Konya 2007, s. 74. Nikephoros'un, savaşçılık ve keşişliği şahsında birleştirmiş bir imparator olduğu bilinmektedir. Bk. Ostrogorsky, s. 266.

²³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, s. 561.

²⁴ Levchenko, s. 142.

Bizans'ın Anadolu'da gücünü artırması sonucu onların etkisi altında kalan birçok Arap kabilesi Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Bizans eyaletlerinde iskân edilmek üzere, Bizans topraklarına geçmişlerdir. Öte yandan Arap sınır bölgesinin bu şekilde tenhalaşması Bizanslılar'ın sonraki ilerlemelerini daha da kolaylaştırmıştır.²⁵ Bu dönemde Araplar ve Bulgarlar Bizans'ın bir numaralı düşmanı olarak görülmüştür.²⁶ Fakat Bizans, Müslüman Araplara karşı oluşturduğu haçlı ordusuna Bulgarları katmayı başarabilmiştir.²⁷

Görüldüğü üzere Anadolu'da Bizans devletinin girişimleri sonucu ortaya çıkan yapılanma bir haçlı yapılanması olup bunun asıl hedefi Kudüs olmuştur.

²⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 258–59.

²⁶ Levchenko, s. 152.

²⁷ Şek'a, *Seyfûddeve*, s. 128.

BABEK EL-HURREMİ İSYANI VE BİZANS İLE İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Mehmet AZİMLİ*

Giriş

Abbasi dönemi isyanlarından en etkili olmasına rağmen en az tanınan isyanların başında Babek isyanı gelir. Babek isyanı Abbasi devletinin yükseliş yıllarında gerçekleşmesine rağmen, devleti yirmi yıl kadar uğraştırmış, üzerine gönderilen altı adet düzenli orduyu yenmiş, hilafetin doğu eyaletleriyle irtibatını kesmiş, ipek yoluna el koymuş incelenmesi gereken çok önemli bir isyandır. Bu isyan ayrıca Abbasi hilafetinin gücünü kırarak güçlü halifeler döneminin bitmesi ve yerine Emiru'l-Ümeralı'nın başlamasını hazırlayan en önemli amillerin başında gelmektedir.

Babek İsyanı'nın Sebepleri

İlk Dönem Hızlı İslam Fetihleri

Hz. Ömer, hedefsiz, bilinçsiz, insana yönelik olmayan, daha çok toprak gasp etmeye benzeyen bir fütihat hareketine karşı çıkıyor, komutanlarının kendisinden izin almaksızın rasgele fütihat yapmalarını istemiyordu. Onun bu siyaseti hızlı büyümenin getireceği sorunlarla başa çıkamama endişesi idi ve onun haklılığı Hz. Osman dönemi olaylarında kendini gösterdi.

Onun görüşünde isabetli olduğu daha hayatın da ortaya çıkmış ve bir kaç yıl zarfında Sasanî imparatorluğunun fethedilmesi sonucu, İran bölgesi insanları bu fütuhata karşı ilk tepkilerini Hz Ömer'e karşı bir suikast düzenleyerek göstermişlerdir. Medine'de ki İranlıların kurdukları bir planla Sasanileri ortadan kaldıran orduların sahibi Hz. Ömer, İran asıllı bir köle tarafından katledilmiştir.¹

İranlı unsurların, ülkelerini fetheden Hz.Ömer'e karşı öfkeleri onun ölümünden sonra da devam etti. Hz. Ömer'in ismini çocuklarına vermeyerek bu tepkilerini en basit bir şekilde ortaya koydular. Sonraki yıllarda merkezi idareye karşı girişilen ayaklanmaların ağırlıklı olarak bu bölgeden çıkması tesadüfi bir olay değildir. Mesela gerek Emevi, gerek Abbasi dönemindeki muhalefet hareketlerinin hemen hemen hepsi, bu bölgeden yüksek oranda

* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. İslam Tarihi Anabilim Dalı

¹ İbnü'l-Esir, III, 49.

destek gördüler. Hurremiyye'nin ve onun devamı olan Babekiyye'nin, İranlılar tarafından hararetle desteklenmesinin önemli bir sebebi, eski Sasanî dönemini geri getireceğine dair düşüncedir.² Daha sonraki yıllarda bir de Emevilerin Arap milliyetçiliği yapmaları bu düşünceleri güçlendirmiştir.

Bu hızlı fütuhât süreci sonucu bölge insanları, merkezi hükümetin aleyhine çalıştılar. **Eğer İran bölgesi, İslam tarihi boyunca hep muhalefet hareketlerini destekledi ise, bunda bu bölgenin hızlı, fakat bir o kadar da yanlış fetih anlayışının payının büyük olduğu söylenilebilir.**

“Ali taraftarlığı adeta Müslüman Araplara karşı İranlıların sembolik intikam hareketini temsil ediyordu. Gerçekte Şia doktrini İran’da doğmamıştı ve öteki Müslüman beldelerde de Şii gruplar vardı. Fakat bu doktrin hiçbir yerde halkın duygu ve düşünceler üzerinde İran’da ki kadar derin ve kuşatıcı bir etki bırakmamıştı. İranlılar Ali Hasan ve Hüseyin’in ölümü için duydukları acıyı vurunup, dövünerek açığa vurdukları zaman sadece ehli beytin uğradığı yıkım için ağlamıyorlar. Fakat aynı zamanda kendileri için ve kaybolan o eski İran ihtişamı için de ağlıyorlardı adeta...”³

Mevalî Problemi

Ülkelerinin yönetiminin ellerinden çıkmasına içerleyen İran bölgesi halkları, Hz. Ömer’in yapmaya çalıştığı şekilde, Müslüman topluluklarla uyum içerisinde bir hayata hazırlanmaları gerekirken, mevalilere toplumda ikinci sınıf bir insan, muamelesi yapıyordu. Halbuki, mevaliler Müslüman ilim adamlarının çoğunluğunu oluştururken,⁴ maalesef İmam ve Kadı yapılmamışlar, onlar için Araplarınkinden ayrı mescitler ihdas edilmişti.⁵ Mevalî önemli bir gelir kapısı olan orduya alınmamış, kendileriyle Arap kızlarının evlenmesi yasaklanmıştı.⁶ Bu durum suç kabul ediliyor, böyle evlilik yapanlar dövülüyor, saçları sakalı kesiliyor,⁷ evlenen eşler boşanmaya

² Hüseyin Kasım, 59.

³ Esed, 315.

⁴ Geniş liste için bkz Söylemez, *Kûfe*, 299.

⁵ Bu tür uygulamaların Oryantalist iddialar olduğu, Zorla boşatma olaylarının normal olabileceği şeklindeki bazı görüşler bulunmaktadır. Daha çok Arapçılık önyargısıyla ortaya konulduğu hissini veren bu tür görüşler için bkz. Mahmut el-Mikdat, *el-Mevlâ ve Nizamü'l-Velâ*, Dimeşk, 1988, 191.

⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, 98.

⁷ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul, 1992, 51; Hüseyin Kasım, 91.

zorlanıyorlardı.⁸ Hatta bu mesele o kadar büyütüldü ki bu konuda kitaplar bile yazıldı. İbn Nedîm, bize Arap ailelerin kızlarıyla evlenenler hakkında özel kitapların yazıldığını aktarmaktadır.⁹

Arap-mevalî ilişkilerinde Abbasiler döneminin başlangıcında kısa süreli bir bahar havası yaşanmışsa da Ebû Müslim'in öldürülmesi ve nihayet Bermekilerin devlet bürokrasisinden atılmasıyla Arap olmayan unsurlar artık kendilerini bir ihanet içinde hissederek isyanlara başlayacaklar ve bu isyanların o dönemdeki en büyüğü olan Babekiyye'ye destek vereceklerdir.

Bölge insanı belki İslamlaştı fakat Araplaşmadı. Belirttiğimiz sebeplerle bu bölge halkı kuzey Afrika halklarının yaptığı gibi Araplığı kabullenmeyip aksine, Araplaşmaya karşı direndiler. Bu direniş Sasanîlerin ihtişamlı dönemini vaat eden Hurremiyye'nin uzantısı olan Babekiyyenin İran bölgesinde kök salmasına sebep olmuştur ve halk tepkisini bu tür hareketlere destek vererek göstermiştir. Bu anlamda Babek isyanının İranlılar tarafından yoğun bir biçimde desteklenmesinin bir sebebinin de Mevalî'ye yaptıkları zulümlerdir denilebilir.

İskân Siyaseti

Bölgeye kabileler halinde insanlar iskan edildi. Buralara Kufe, Basra, ve Şam'dan Arap nüfus getirilip yerleştirildi. Gelenlerle birlikte bazı köy ve çiftlikler satın alınıp iskanlar yapıldı ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri(hizmetçi) oldular.¹⁰ Zamanla kabile liderleri başkanlığında bölgede yerel bir güç ve nüfuz meydana getirdi. Bu güç her zaman kontrol edilemediğinden kabile aidiyeti ve bağı olmayan yerli halk için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.

Bu durum karşısında kendi canlarını, emniyete almak isteyen küçük ve bağımsız köylüler topraklarıyla birlikte kabile liderlerine sığınmaya başladılar. Köylüler resmiyette topraklarını kabile reisinin adına kaydettiriyor, buna karşılık ona belli bir ücret ödeniyordu. Böylece resmi olarak köylü topraklarını kaybediyor ve kabile reisinin “marabası”(işçisi) durumuna düşüyordu.

⁸ Sahabe döneminde bile bu tür bazı uygulamalar için bkz.İbn Abdірrabbih, *İkdü'l-Ferid*, Beyrut, 1990, VI, 98.

⁹ Bkz, İbn Nedîm, 129.

¹⁰ Belazürî, 322.

Zamanla bu köylüler bütün topraklarını kaybediyorlardı. Harun Reşid döneminde Zencan halkı, bölge valisi Harun Reşid'in oğlu Kasım'a topraklarını vermek zorunda kalmış ve bu topraklar hukuken Halifenin oğluna geçmişti.¹¹ Cibal halkından bir kısmı toprak ve arazilerini hırsız ve eşkıya'dan koruyamadıkları için halifeye teslim ediyorlardı.¹² Bu tür ilca(sığınma) olayları imparatorluk toprakları içinde özellikle Cibal, Cürcan, Zencan, Fars, Taberistan ve Ermeniyeye topraklarında daha sık görülmekteydi.¹³ Bu bölgeler ise Babek'in yoğun taraftar bulduğu topraklar oldu.

Bu olaylar da gösteriyor ki bölge de merkezi hilafet yeterli bir güvenlik ortamı oluşturamamıştır. Bu da zayıf durumdaki insanları güçlülerin kucağına itmiştir. Bu durum, bölgede bir sınıf farklılaşmasının oluştuğunu, buna sebep de Arap iskanları olduğu aşıkardır. Babek Hurremî, bölgedeki bu gerilim ve rahatsızlıktan faydalanmıştır. İlk isyan ettiğinde Arap eşraftan topraklarını alarak, köylülere dağıtması bundandır.¹⁴

Ağır Vergiler

Arap olmayan, Mezopotamya, İran ve Azerbaycan bölgeleri iktisaden sömürülmeye başlanmıştı.¹⁵ Halka verilen sözler tutulmuyordu.¹⁶ Sasanî döneminden kalan, Nevruz ve Mehrecan bayramlarında alınan ve adil olmadığı için kaldırılan vergiler tekrar koyuldu. Bu vergiler iptal edilen eski vergiler hortlatılmakla kalmadı, bunların dışında nikah vergisi, alım-satım vergisi, çarşı vergisi gibi vergiler ihdas edildi.¹⁷ Her şeyden vergi almaya başlayan Emevilerle birlikte vergilendirme olayı korkunç boyutlara ulaşmış halk bezdirildi.

Ayrıca daha önce değindiğimiz gibi hazinenin geliri azalması diye Müslüman oldukları halde, Mevaliden Cizye vergisi almaya devam ettiler. Bir dönem Ömer b. Abdülaziz tarafından bu uygulama kaldırılrsa da ondan sonra tekrar koyuldu. Yani Arap fatihlerin gelişiyle halk iktisaden rahatlamadı. Sasanî dönemi vergi zulmü fazlasıyla devam etti. Buna bir de zekat amillerinin keyfî uygulamaları katılınca iş çığırından çıktı. Artık hesaplamaksızın tahminen vergi alınıyordu. Bu da bazen malın tamamını

¹¹ Belazürî, 319.

¹² Belazürî, 308.

¹³ Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, 308.

¹⁴ Daha fazla örnek için bkz. Demirci, 168.

¹⁵ Belazürî, 325.

¹⁶ İbnü'l-Esir, IV, 575.

¹⁷ Hüseyin Kasım, 63.

kapsıyordu.¹⁸ Bu vergiler o kadar çok artırılıyordu ki vergisini ödeyemeyen halk köylerini, arazilerini terk edip, kaçmak zorunda kalıyordu.¹⁹

Halk bu şekilde zulümlerle kırılrken Emevi ve Abbasi ailelerinin israfları had safhada idi. Sadece Memun'un düğününde elli milyon dirhem para harcanmıştı.²⁰ Bu yük de halkın sırtına sarılıyordu.²¹ Çiftçiler çiftliklerini bırakıp kaçıyorlar ve o dönemde kendilerine eşitlik vaad eden Hurremiyye'nin fikirlerine sığınıyorlardı. Bunların boşalttıkları yerler ise Arap aristokratlara veriliyordu.²² Bütün bunlar bölgede kök salmaya başlayan Babekiyye isyanı için uygun ortam sağlamıştı.

Babek'in Başarısının Sebepleri

Babek, Mazdekizm'den bazı fikirleri benimseyen Hurremiyye hareketinin temsilcisi olarak eski Sasani ihtişamını bölge halklarına vad ederek yola çıkmış, mevaliyi ve bölge halkını arkasına alarak yıllarca davasını sürdürmüştür.

Babek, isyan dönemi boyunca bir çok insan öldürüp, binlercesini esir aldığı, saldırıları sonucu ele geçirdiği büyük servetleri adamlarıyla birlikte kullandığı, yaşadığı bölgede tam bir hakimiyet kurarak, bu hakimiyetini yıllar boyu bölgede sürdürüp koskoca bir imparatorluğu aciz bıraktığını görüyoruz.

Çocukluğunda bir sığır çobanı olan Babek'in, isyanı ile birlikte başarılı bir teşkilatçı ve yetişkin siyasi bir önder olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Babek'in Abbasi hilafetine karşı muhalefete hazır olan bölge halkından taraftar bulması da zor olmadı ve yüksek askeri ve siyasi yeteneğini, bölge halkının kendisine verdiği yoğun destekle birleştirip, önemli bir güç haline dönüştürerek, hilafete ağır darbeler vurmaya becerdi. Bölgenin dağlık olması onun başarısında önemli bir etken olsa da onun bu başarısı sadece bununla izah edilemez. Onun Fars milliyetçiliğini, halkın Abbasilere olan nefretini kullanması ve gerçekleştirdiği başarılar ile bölge halkına Sasanî ihtişamını hatırlatması onun gücüne güç katmıştır.

¹⁸ Hüseyin Kasım, 78-82.

¹⁹ Cengiz Kallek, "Haraç" *DİA*, XIV, 80.

²⁰ İbnü'l-Esir, VI, 395.

²¹ O dönemde toplanan devlet gelirlerinin ayrıntılı tasnifi için bkz. Hüseyin Kasım, 82.

²² Belazürî, 308.

Babek 201/816 tarihinden itibaren halifeliğin 6(altı) nizami ordusunu yenmeyi başarmış ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Başarılarını o kadar ileri noktaya götürmüştür ki, neredeyse Abbasi imparatorluğunu dağılma noktasına getirmiştir. Atlas okyanusundan Çin'e kadar ki topraklarda hakimiyet sürdüren, o yıllarda dünyanın en büyük devleti olarak kabul edilen ve en parlak dönemlerini yaşayan Abbasi imparatorluğu, Babek karşısında bir süre aciz kalmıştır. Hilafet karşısı bu isyan, bir türlü bastırılmamıştır. İsyanın böyle devasa boyutlara ulaşması ve bir türlü bastırılmamasının faktörlerini maddeler halinde incelemeye çalışalım.

Bizans Yardımı

Onun bu kadar başarılı olmasındaki en önemli amillerden biri de Bizans ile işbirliğine girmesidir. Bizans imparatoru ile yaptığı mektup teatisinde belirledikleri şekilde; Abbasi ordusu Bizans'a saldırdığında Babek hilafet topraklarına saldırıyor, Abbasi ordusu Babek'in üzerine yürüdüğünde, Bizans Abbasi topraklarını ele geçiriyordu. Nitekim Memun Bizans'a sefere çıktığında Babek'in kuvvetleri neredeyse Fars bölgesinin tamamını ele geçirmişlerdi. Aynı şekilde Afşin kuvvetleri Babek'i kuşattığında ise Bizans kuvvetleri Malatya Zibatra'ya (Doğanşehir) kadar ilerlemişlerdi.

Babek ve taraftarları devlet bazında en büyük desteği Bizans imparatorluğundan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması, Abbasiler tarafından Bizans'a yapılan askeri hareketleri yavaşlatmış hatta durdurma noktasına getirmişti. Babek sayesinde Bizans imparatorluğu, karşı saldırıya geçerek belki de iki asırdır ilk defa Müslümanlar karşısında ilerlemeye başlıyor, toprak kazanıyordu.

Bu sırada Bizans'ta Anadolu'daki Abbasilerin askeri baskılarını hafifletebilmek için Hurremiyye'yi açıktan açığa teşvik etmiş ve yardım etmiştir. İşte böyle bir dönemde Memun'un ordularının Anadolu da olduğu sırada Babek cesaretleterek isyan çıkarmıştır.

Abbasi ordusunun, Babek'i sıkıştırdığı veya Abbasiler tarafından Babek üzerine gönderilen Afşin'in ordularının, Babek'in merkezi Bezz kalesini ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran ve Azerbaycan da olduğunu, Halife'nin terzisini, aççısını bile Hurremilerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün

orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.²³

Bunun üzerine Bizans imparatoru Theophilos da 222/837de yüz bin kişilik bir ordu ile Abbasi topraklarına hücum ederek Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra(Doğanşehir-Malatya) kalesini ele geçirmiş,²⁴ kaleleri yıkmış, Müslüman erkekleri öldürüp, kulak ve burunlarını keserek, gözlerine mil çekmiş, binlerce Müslüman kadını esir almıştı.²⁵ Bu savaşta Babek taraftarları Bizans ordusuna katılarak Bizanslılara yardım etmişlerdi.²⁶ Böylece Bizans Babek'e yardım ederek Abbasileri zayıflatmak ve üzerine gelen Abbasi ordularını hafifletiyordu.²⁷

Babek taraftarları ile Bizans arasındaki bu yardımlaşma devam etti. Babek taraftarları Abbasilere karşı mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerine yakın hissettikleri Bizans'a sığındılar. Bu malubiyet sonunda Babek taraftarları Anadolu'ya yoğun bir şekilde göçtü.²⁸ Ve bu göçün tesiriyle Anadolu'nun bazı yörelerinde Hurremî gelenekten motiflere rastlanmaktadır.

Aynı şekilde Abbasiler Bizans'la uğraşırken Babek taraftarları ilerliyorlardı. Memun'un Bizans seferi sırasında Babek taraftarları İsfahana kadar ilerlemişlerdi. Çünkü Abbasi orduları Anadolu da idi.

Babek isyanının başladığı ilk yıllarda Memun'un yanlış bir politika ile bu isyana yeterince önem vermeyip daha çok Bizans'la savaş arzulaması ve Babek'e karşı görevlendirdiği komutanların da mağlup olması bu isyanın daha da güçlenmesine yardım etti. Sonuç olarak Babek'in uzun süreli başarısında Bizans desteği önemli bir işlev görmüştür diyebiliriz.

Babek'in Bizans'la ilişkilerini söz konusu ederek Babek'in İslam'dan çok Hıristiyanlığa meyyal olduğu şeklindeki iddialar ise, Elçibey'in ifade ettiği gibi tutarsızdır. Bu olsa olsa Abbasi hilafetine karşı Bizans'ı kışkırtmak isteyen Babek'in dahice bir politikasıdır denilebilir.²⁹

²³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 479; Mesûdi, IV, 63

²⁴ Rekaya, 56.

²⁵ İbnü'l-Esir, VI, 479.

²⁶ İbn Kesîr, X, 285.

²⁷ Şakir, II, 248.

²⁸ Bünyadov, 242.

²⁹ Elçibey, 54.

Bu yardımlaşma yirmi yıl kadar devam etmiş, nihayet Babek, Türklerden kurulan özel ordu sayesinde iki yıllık bir uğraşından sonra yerinden söküldüğünde Bizans'a kaçmaya çalışırken Ermenistan bölgesinde yakalanmıştır. Babek yakalansa da Abbasilerin Anadolu hedeflerine dolayısıyla Bizans'ı ele geçirme hedeflerine ciddi bir darbe vurmuştur. Başta Harun Reşit olmak üzere oğulları Memun ve Mutasım Anadolu'yu ele geçirme konusunda ciddi emelleri olmasına ve bizzat üçü de bölgeye sefer düzenlemelerine rağmen Anadolu'nun İslamlaşması Selçuklular dönemine kalacaktır. Bunda en önemli amil Babek'in isyanıdır.

Onun bu isyanı İslam dünyasına çok pahalıya mal olmuştur. Babek isyanı öncesi tek bir merkezin başkanlığında Çin'den Atlas okyanusuna yönetilen coğrafya, Babek'in isyanı sonrası, parçalara ayrılmaya başlamış ve bu süreç sonunda Abbasiler dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip doğudan batıya uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bir bölgesel devlet konumuna dönüşmüştür.

Bizans Üzerinden Anadolu'ya Etkisi

Babek'in üssü Bezz'in ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan'da ve genel olarak İran bölgesinde Hurremiyye karakterli isyanlar durmadı. Babek ile güçlü bir şekilde başlayan gerilla yöntemlerini, diğer fraksiyonlar da kullanarak isyan ettiler. Şurası kesindir ki hilafet merkezi, Babek'ten sonra Azerbaycan ve Kafkaslarda, bir ara bir aile devleti olan Saciler³⁰ eliyle hakimiyet kurmaya çalışsa da tam bir hakimiyet sağlayamamıştır. Bu da Babekiyye hareketinin gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Babek'in idamından sonra komşu ülkelere sığınan³¹Babek taraftarları ileriki yıllarda buralarda kendi fikirlerine benzer hareket ve isyanların oluşmasına ortam hazırlamışlar ve kendilerindeki isyan kültürünü bu bölgelere taşımışlardır. Mazyarî, Batınî, Babaî, İsmailî, Zencî, Karmatî, hatta o dönemdeki Mısır isyanları³² Babek hareketinin etkisinde kalmış olan isyanlardır.³³ Bunlardan anlaşılıyor ki Babek'in ideolojisi, yoksul köylü ve kölelerin çeşitli zamanlarda hilafete karşı keskin silahı haline gelmiş ve onlara cesaret aşılamıştır. Bu hareketlerin İslam dünyasında estirdikleri terör ve korku düşünüldüğünde Babek'in hareketi adeta İslam dünyasına korku

³⁰ Bu devlet kendi parasını basabilen yarı-bağımsız devletti.Bkz. Yazıcı.93.

³¹ İbn Kesîr, X, 285.

³² Elçibey, 40.

³³ Cuzî, 88.

salmıştır denilebilir. Onun bu şekildeki etkisi çağlar boyu devam etmiştir.³⁴ Babek bir anlamda mağlup olduğu Abbasilerden bu isyanlarla intikamını almıştır.

Babek'in hilafete vurduğu darbelerden en önemlilerinden birisi, kendinden sonraki isyanlara ilham kaynağı olmasıdır.³⁵ IX. asırda İslam dünyası topraklarında gelişen isyanların çoğunda onun etkileri görülmektedir. O yıllarda hilafetin gerek bu bölgesinde gerek değişik bölgelerinde meydana gelen isyanlarda Babek'in söylemleri ve isyan taktiklerinin izlerine rastlanmaktadır. Bu isyanlar da hilafetin nüfuzunun kırılmasına sebep olmuştur. Çünkü Babekiyye isyanı, güçlü hilafet merkezinin de aciz bırakılabileceğini göstererek bu isyanlara örnek olmuş, diğer isyanlar için bir tecrübe oluşturmuştur. Bir misal verecek olursak 219/834 de Zuttların isyanları da tesadüfi değildir. Babek'in ayaklanmasının verdiği güç tecrübesiyle isyanı düşünebilmişlerdir.³⁶ Bu dönemlerde meydana gelen Zendeka isyanları ve daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren Şuubiyye hareketlerinin yapılarında bu hareketin etkileri rahatlıkla görülebilir. Bu hareketler de Arap egemenliğine son verip Farisî bir geleneği hakim kılmak için çalışıyorlardı.³⁷

Babek'in etkisi sırf kendi döneminde kalan bir etki değildir. Onun ayaklanması kendinden sonraki ayaklanmalara değişik şekillerde ilham kaynağı olmuştur.³⁸ Bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan bir çok isyana kaynaklık eden Babek'in isyanı, kendisinden yüzyıllar sonra İran'da ortaya çıkan isyanlara da ilham kaynağı olmuştur. Sonraki yıllarda bölge de ortaya çıkan Babiler de Babek'in usullerini kullandılar.³⁹ Bu bağlamda Rafizi mezheplerinin de şiarı haline gelen Babek'in fikirlerini, bazı müellifler Alevi unsurlar içinde değerlendirirler.⁴⁰

Babek'in etkisinin kendinden sonraki dönemde değişik isimlerle ortaya çıktığını biliyoruz. Mısır ve Halep'de İsmailî, Bağdat'ın güneyinde, Maverau'n-Nehir'de ve Gazveyn'de Karmatî, Basra'da Ravendî, Cürcan'da

³⁴ Şakir, II,257.

³⁵ Velihanli, 57.

³⁶ Elçibey, 43.

³⁷ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 91.

³⁸ Bkz. İrene, Melikoff, *Babek le Hurremi et Seyyid, Battal*, Paris 1962.

³⁹ Gerlof, 61.

⁴⁰ Geniş bilgi için Bkz. Ocak, 156.

Muhammire, Şam'da Nusayrî ve Dürzî,⁴¹ Lahsa ve Bahreyn'de Cennabî, Isfehan'da Batınî,⁴² Anadolu'da Babai, Bektaşî, İran'da Safevî, değişik bölgelerde Hurufîlik şeklinde⁴³ ortaya çıkabilmektedir.⁴⁴ Ona hayranlık duyanlar onu şiirlerinde asırlarca yaşatmışlardır.

Bu isyanlar sebebiyle VIII.yüzyılın sonlarında Çin sınırlarından Atlas okyanusuna kadar ki coğrafya da ordular gönderebilen Abbasiler, Babek isyanı ile gelişen bu isyanlar süreciyle, neredeyse sadece Bağdat'a hükmeden küçük bir emirlik haline gelmiş, Bağdadı bile zor koruyabilmiştir.

Her inanç ve kültürün yapılanmasında bölgesel faktörlerin etkisi büyük olmuştur. Zaten etkilenmemesi mümkün değildir. Bundan tabi bir şey de düşünülemez.

Anadolu da bir inanç kültü olarak bulunan, Bektaşilik-Aleviliğin değişik fraksiyonlarının genelde sözlü bir gelenek halinde nesilden nesile aktara geldikleri fikir, inanç ve dini yorumlarının da etkilendiği bazı akımlar muhakkak ki bulunmaktadır. Bunlardan biri de Babekiyyedir ve Anadolu Aleviliği üzerindeki tesiri oldukça önemlidir diyebiliriz.⁴⁵

Babekiyye'nin Anadolu Aleviliğine etkisinin iki yolla gerçekleştiğini düşünüyoruz;

Birincisi doğudan gelen göç dalgası ile olmuştur. Tarihi süreç iyi takip edilirse Türklerin göç hareketleri genelde doğudan batıya şeklinde olmuştur. Yüzyıllar süren bu göç dalgaları Kavimler kapısı dediğimiz Hazarın güneyini takip ederek Anadolu da son bulmuştur. Bu kitleler yüzyıllar boyunca göç ederken mecburi uğrak yerleri olan İran bölgesine yerleşmişler veya buralarda uzun süreli mola vermek zorunda kalmışlardır.

İşte Türkler bu esnada bu bölgenin din, gelenek ve inançların dan da etkilenip, bu fikirleri devam eden göçleriyle birlikte yanlarında Anadolu'ya

⁴¹ Nusayrilerde de benzer inançlar bulunmaktadır. Bkz.Laoust, 162; Ayrıca bkz. Muhammed Hammadi, *Batıniler ve Karmatilerin İçyüzü*, trc;İsmail Hatip Erzen,Ankara, 1948, 102.

⁴² Nizamülmülk, 315

⁴³ Melikoff , 191.

⁴⁴ Elçi bey, 55.

⁴⁵ İsmail Kaygusuz, "Babailer ve Babai Ayaklanması", *Yol Dergisi*, Ankara, 2000, sayı, 7, s.11.

getirmişlerdir. Orta Asya'dan getirdikleri bir çok örf ve inançla bu İran bölgesinden edindikleri kültürler Anadolu'da birbirleriyle mezc olmuştur.⁴⁶

İkincisi ise Babek taraftarları eliyle olmuştur. Orta çağ İslam dünyasının en büyük isyanlarından sayılan Babekiyye isyanı devlet bazında en büyük desteği Bizans'tan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması Bizans'a yapılan fetihleri durdurmuştu. Babek sayesinde Bizans karşı saldırıya geçerek toprak kazanıyordu.

Abbasi ordusu, Hurremîleri sıkıştırdığı veya Afşin'in ordularının Bezz'i ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran'da olduğunu, halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremîlerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin Bizans'a komşu sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.⁴⁷

Bunun üzerine 223/837 de yüz bin kişi ile İslam topraklarına hücum eden Bizans imparatoru Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir) kalesini ele geçirmiş⁴⁸ kaleleri yıkmış, erkekleri öldürüp⁴⁹ kadınları esir almıştı.⁵⁰ Bu savaşta Hurremîler Bizans ordusuna katılarak Bizans'lılara yardım etmişlerdi.⁵¹

İşte bu noktada Babek'in ideolojisi olan Hurremiyye'nin Anadolu'ya etkisi başlamıştır. Babek'in yoğun bir savaş sonucu Abbasi ordularınca mağlup edilmesi ve Bezz şehrinin düşmesi sonucu kaçan Hurremîlerin Abbasilerce sıkı bir şekilde takip edilmesi üzerine, bir çok Hurremî savaş sırasında yardımlaşmışlar, hatta bizzat ordusu içinde savaşmışlar⁵² Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar.⁵³ Babek de adamlarıyla birlikte Bizans'a

⁴⁶ Ahmed Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, 175.

⁴⁷ Mesûdi, IV, 63.

⁴⁸ Rekaye, 5.

⁴⁹ Rekaye, 56.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *Kamil*, VI, 479.

⁵¹ İbn Kesîr, X, 285.

⁵² İbn Kesîr X, 285.

⁵³ Abu'l-Farac, I, 221.

kaçmaya çalışmıştır.⁵⁴Fakat yolda yakalanıp Samarra'da idam edilmiştir. Babek taraftarları ise Abbasilere karşısında mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerin yakın hissettikleri Bizans'a sığınmaya devam ettiler.⁵⁵Bu malubiyet sonunda Babek taraftarlarından (yaklaşık 7 ila 14 bin arası kişi)⁵⁶ Anadolu'ya yoğun bir göç yaşandı.⁵⁷ Ve bu göçün tesiriyledir ki bu gün Anadolu'nun bazı yörelerindeki Alevi gelenekte Babek'in temsil ettiği Hurremî gelenekten motifler bulunabilmektedir.⁵⁸

Böylece bu tarihten itibaren Anadolu'ya yerleşen Babek taraftarlarının Anadolu da ki etkileri başlamış ve bir çok Hurremî örf, inanç ve adetlerini bu bölgeye aktarmışlardır.⁵⁹ Böylece Anadolu'ya yerleşen Hurremîlerin fikirleri, sonraki yıllarda değişik şekillerde bu topraklarda ortaya çıkmıştır.⁶⁰ Sonraki yıllarda bazı müellifler Anadolu da yaşayan bazı zümreleri Babek taraftarları ve Mazdekîlere benzetmektedirler.⁶¹Anadolu da bulunan Kalenderîlik gibi bir çok akımlar üzerinde yine Hurremiyye'nin etkisinin bulunduğu belirtilmektedir.⁶² Çünkü Babek taraftarları gittikleri yörelerde gizlice ideolojilerini yayıyorlardı.⁶³

Bu noktada Hurremiyye'nin fikirlerinden bazısının bu göç sırasında Anadolu'ya aktarılan birçok düşünce ve motiften Hurremiyye etkisini hatırlatan üç motifi noktasal bir olay olarak izah etmek istiyoruz. Bunlar Kızılbaşlık, Tenasüh ve Çerağ(Mum) söndürme ayinidir.

1-Kızıl Başlık

Hurremiyye'nin Anadolu Aleviliği üzerinde etkisini gösteren motiflerden biri kızıl başlıktır. Bilindiği gibi Anadolu da özellikle kızıl sarık saran Alevi-Bektaşilere Kızılbaş denilmektedir.⁶⁴

Aslında daha Sasanîler döneminde ortaya çıkan Mazdek taraftarlarının kıyafeti de bu renkte idi ve bu kıyafetten ötürü Hurremiyye'nin bir

⁵⁴ İbn A'sem, VIII, 470.

⁵⁵ İbn Kesîr, X, 281.

⁵⁶ Elçibey, 51.

⁵⁷ Bünyadov, 242.

⁵⁸ Babek'in o dönemde Anadolu ile bazı ilişkileri için bkz. Şakir, II,257.

⁵⁹ İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya İnanmam*, İstanbul, 1996, 158.

⁶⁰ Cuzi, 174.

⁶¹ Ocak, *Babailer*, 68.

⁶² Ahmed Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara, 1992, 152.

⁶³ Elçibey, 51.

⁶⁴ Bkz. İlyas Üzümlü, *Batılların Alevilikle İlgili Çalışmalarda İslam Dışı Öğeleri Önplana Çıkarmaları* Marife Yıl; 2 sayı;3, Konya, 2002.

versiyonuna da bu kızıllık veya kırmızılık anlamında Muhammire denilmiştir.⁶⁵ Bölge de üretilen giyim ve ev eşyalarında kırmızı rengin hakimiyeti bunun göstergelerindendir.⁶⁶ Bu renk Farsça'da başa giyilen başlık için *kızıl başlık* anlamında *Sürhalem* kullanılmaktadır.⁶⁷ Babek taraftarları bu kızıl başlığı kullanıyorlardı ve kendilerine Farsça Kızılbaşlar anlamına gelen Sürhseran şeklinde bir unvanla hitap ediliyordu.⁶⁸

Daha sonraları Babek'in isyan ettiği bölgelerdeki Şii- Farisî bir gelenekle ortaya çıkarak, Babekiyye'nin etkisinin devam ettiği Tebriz-İsfahan gibi Babek'in merkezi olan Bezz'e yakın bölgelerde bir imparatorluk kuran Şah İsmail, bu tarihi köklerin tevarüs ettiği motiflerden faydalanmıştır. Onun merkez edindiği ve Babek'in merkezi Bezz kalesine 145 km uzaklıkta bulunan (Harita-1) Erdebil deki tarikat mensupları da bundan dolayı Babek taraftarları gibi kızıl başlık giyiyorlardı. Anadolu da Şah İsmail'in etkisi altındaki Bektaşî ve Alevilere bu kırmızı başlığı kullanmalarından dolayı Kızılbaş⁶⁹ diye hitap ediliyordu.⁷⁰ Bu ismin buradan geldiği belirtilir.⁷¹ Dolayısıyla bu durum bizim kızıl başlık motifinin Anadolu'ya buradan geçtiği ve Hurremiyye etkisiyle olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir.

2-Tenasüh

Babek'in başını çektiği Babekiyye fırkasının Tenasüh inancını daha önce uzunca izah etmiştik. Bu inancı göre peygamberlik ruhu insandan insana geçip⁷² ulu kişilerde⁷³ kendini gösteriyordu.⁷⁴ Babek'e de bu şekilde geçtiğini belirtiyorlardı.⁷⁵

⁶⁵ Ahmed Turan, *İslam Mezhepler Tarihi*, Samsun, 2000, 187.

⁶⁶ İbn Havkal, 342.

⁶⁷ *Azerbeycan tarihi*, 239, 259.

⁶⁸ İsmail Kaygusuz, *Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail, Yol Dergisi*, Ankara, trz, sayı, 19, s.23.

⁶⁹ Hammadi, 32.

⁷⁰ Walter Hinz, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyt* trc; Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992; Ayrıca Bkz. Ahmed Taşgün, *Ereğli Ve Çevresindeki Alevilerde Sosyal Ve Dini Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Kızılbaşlık bölümü) Konya 1997

⁷¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Kızılbaş, İA*, İstanbul, 1979, VI, 791.

⁷² Makdisî, III, 77.

⁷³ Bağdadî, 270.

⁷⁴ Makdisî, VI, 97.

⁷⁵ Gerlof, 60.

Onlara göre tenasüh düşüncesinde isim ve ceset değişse de ruhun değişmediğini belirtirler.⁷⁶ Öldükten sonra insan ruhunun başka bir bedene geçmesi anlamında kullanılan Tenasüh inancı Anadolu Aleviliğinde geniş şekilde yer alır. Bir çok Alevi menkıbe-namesinde bu inanca kolaylıkla rastlanabilir.⁷⁷ Aynı şekilde Safevi hükümdarlarına Ali'nin ruhunun geçtiğine inanılmaktadır.⁷⁸

Anadolu'daki Bektaşî ve Alevilerde görülen Tenasüh inancı Bizans topraklarına göçen Babek taraftarlarından gelse gerektir.⁷⁹ İki düşünce arasındaki bu benzerlikler büyük ihtimalle Babekiyye'nin Abbasiler döneminde dağıtılmasından sonra Anadolu'ya göçen Babek taraftarlarından gelebileceği kanaatindeyiz.

3-Çerağ (Mum) Söndürme Ayini

Klasik İslam tarihçilerinin aktardıklarına göre Hurremiyye'nin en çok söz konusu edilen davranışlarından birisi kadınlar hakkındaki görüşleridir ki onlara göre Babekiyye taraftarları bu düşüncüyü Mazdekizm'den almışlardır ve kadınların rızası olduktan sonra⁸⁰ kimseye zarar vermediği sürece, her türlü zevki yapmak mübah addedilmiştir. Bunun dışında senede bir gün bir gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp⁸¹ (mum söndü) karanlıkta topluca gayri meşru cinsel ilişkiye girdikleri belirtilmektedir.⁸² Gerlof'a göre onların temel felsefesi sınır tanımaz bir zevktir.⁸³

Bizim bu konudaki kanaatimiz, Mazdekizm de böyle bir olay olsa da hatta Mazdek ideolojinin temelini oluştursa da, Hurremiyyede ki bu uygulamalar abartılmıştır. Bu abartma da etken amilin, yarım milyon insana mal olan savaş sonrası yıllarda yazılan klasik İslam tarihçilerinin Babek düşmanlığı etkili olmuştur.

Belki Mazdek takipçilerinin arasında bireysel uygulamalar olabilir. Fakat insan fıtratında bulunan kıskançlığın bu uygulamanın yaygınlaştırılmasına imkan vereceği şüphelidir. Mazdekizm de dahi yaygınlaştırılamayan bu uygulamanın, Hurremiyye'de yaygın olduğu

⁷⁶ Makdisî, IV, 30.

⁷⁷ Geniş bilgi için Bkz.Ocak, age, 184.

⁷⁸ İrene, Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, trc; Turan Alptekin İstanbul, 1993, 54.

⁷⁹ Nevzat Odyakmaz, *Bektaşilik Mevlevilik* İstanbul, 1985, 37; Kemal Samancıgil *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945, 126.

⁸⁰ Makdisî, IV, 31.

⁸¹ Bağdadî, 269.

⁸² Sem'ânî I, 243; İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.

⁸³ Gerlof, 61

şeklinde bir düşünce ihtiyatla kabul edilmelidir. Bu mum söndü olayı da bu anlamda yaygın değildir, abartılmıştır.⁸⁴

Ancak, bunun senede bir kere de olsa olduğu şeklindeki düşünce, bizi bir ibahat düşüncesine götürebilir. Fakat bunun yaygın bir şekilde olduğu şeklinde bir anlamaya engeldir. Belki biraz da onlardaki kadının statüsünün daha özgür olduğundan kaynaklanmaktadır. Kanaatimize göre Hurremiyyedeki kadınların daha özgür olmaları, erkeklerin toplantılarına ve eğlencelerine katılmaları böyle bir algılanmaya sebep olmuştur denilebilir.⁸⁵

Mum söndü konusunda Hurremîler için bahsedilen şeylerin benzeri Anadolu da Aleviler için özellikle kış aylarında senede bir kere muhakkak gerçekleştirilen (çerağ söndürme) bahsedilmektedir.⁸⁶ Bunlar hakkındaki sözlü aktarımların da genelde Sünnilerden tarafından yapıldığını düşünerek mübalağa ve abartmanın katıldığını hesaba katmak gerekir. Fakat Mum söndü tabirinin bile aynı şekilde kullanılması bu etkinin Anadolu'ya nasıl yansıdığını göstermesi açısından önemlidir.⁸⁷

Tarihte bazı Anadolu bölgelerindeki yörelerde, mum söndü olaylarından dolayı idam edilen insanlara bu etki bu yolla Babek'in bir uzantısı olarak aktarılsa gerektir.⁸⁸ Hurremîler hakkındaki aktarılan bu "mum söndü" olayının⁸⁹ Anadolu'da da bazı uygulamalarından bahsedilmesi,⁹⁰ her ne kadar rakipleri tarafından abartılsa da, bu söylemin benzer bir düşünce ile Babek taraftarlarının Anadolu'ya etkisi yoluyla bölgeye kaydığı düşünülebilir.⁹¹ En azından Babek taraftarları hakkındaki söylentilerin

⁸⁴ Hüseyin Kasım, 140.

⁸⁵ Nizamülmülk, 316.

⁸⁶ Şapolyo, 283.

⁸⁷ İlginç bir benzerlik de Sabetayistler de bulunmaktadır. Senede bir gün kadınlı-erkekli, yalnız evlilerin katıldığı ve adını "**Büyük mumların sönmesi**" olarak isimlendirdikleri bir toplantı yaptıkları, burada evlilerin eş değişiminde bulundukları ve bu toplantıdaki olayları sır gibi sakladıkları belirtilir. Bunlara bu düşüncenin Balkanlarda yoğun olarak yaşayan Bektaşilerden geçip geçmediği konusu ayrı bir araştırmanın konusudur. Bkz. Soner Yalçın, *Efendi*, İstanbul, 2003, 313.

⁸⁸ Bkz. Ahmed Refik, *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (54 adet ferman içeriyor), İstanbul, 1994, 84, 112.

⁸⁹ İbn Kesîr, XI, 101.

⁹⁰ Yusuf Ziya Yörükhan, *Anadoluda Aleviler ve Tahtacılar*, Ankara, 1998, 99.

⁹¹ Bkz. Ocak, Babailer İsyanı, 46; Ayrıca Anadolu Aleviliğinde bu tip hareketler hakkında (Turgut Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999.) adlı eserin cinsel

Aleviler için de çıkarılması, benzer olaylara benzer tepkilerin verilmesi de bu etki konusunda bir ip ucudur denilebilir. Alevilikteki kadınlı erkekli içki meclisleri de denilen Cem ayinlerinin biraz da diğer kesimler tarafından böyle algılanabileceği⁹² söylenebilir.⁹³

Sonuç olarak üç maddeyle incelemeye çalıştığımız Babekiyye'nin Anadolu Aleviliği üzerindeki etkisi yukarıda saydığımız bazı benzerlikler ile görülebilmektedir. Bunların dışında buna benzer düşünsel yapılar, Mazdekizm'in inanç unsurlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Bu benzerlik ancak Hurremîler yoluyla aktarılmış olabilir.⁹⁴

Sonraki yıllarda Anadolu'da ortaya çıkan Alevi-Türkmen isyanlarında Babek'in Abbasi saltanatına karşı isyanı ilham kaynağı olmuştur. Onun fikirleri ve savaş yöntemleri, tarih boyunca ortaya çıkan bu tip hareketlerin ilham kaynağı olmuştur. Nesilden nesile süzülen tarihsel bir muhalefet mirası olarak etkisini devam ettirmiştir.⁹⁵

Yıllar sonra bile Anadolu'daki Alevi Türkmenler aynı ırktan, aynı dili konuşan Sünni bir yapıya tam adapte olamamış ve nitekim Osmanlı'ya bayrak açan Şahkulu arkasında sürüklediği kitleleriyle Hurremiyye'nin ortaya çıktığı Tebriz-Erdebil bölgesine sığınarak kendisini Azeri-Fars bölgesinde ifade etmeye çalışmıştır.⁹⁶

Kısacası Osmanlı döneminde ortaya çıkan Celali, Bektaşî, Şahkulu, Babai⁹⁷ gibi isyanlarda ve isyan edenlerde Hurremiyye'nin etkisini bulunmaktadır. Bu durum Hurremiyye hareketinin dağılmasından sonra yoğun bir şekilde daha güvenli buldukları Anadolu topraklarına sığınmalarından kaynaklansa gerektir. Bu hareket Yavuz dönemine kadarki süreçte Anadolu'da mayalanmıştır denilebilir. Kendini bulduktan sonra ise değişik adlar altında Sünni dünyanın lideri olan Osmanlıya karşı isyanlara başlamıştır.⁹⁸

konukseverlik s. 112-122 bölümüne bakılabilir. Anadolu Aleviliğinde bu tip olayların olması konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır

⁹² Şapolyo, 267.

⁹³ Ayhan Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Ankara, 1996, 21.

⁹⁴ Kaygusuz, s.39.

⁹⁵ Ocak, 154.

⁹⁶ İsmet Miroğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Osmanlılar*, İstanbul, trz.,X 292.

⁹⁷ Cuzî, 175.

⁹⁸ Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA*, İstanbul, 2003, VII, 253.

Sonuç olarak Babekiyye isyanı Anadolu Türkmenleri arasında derin etki bırakmıştır.⁹⁹ Babekiyye'nin günümüzde bile Anadolu'daki hareketler üzerindeki etkisi devam ettiği söylenebilir. Günümüzde Anadolu da ki Alevi tandaslı kimi sol yapılanmaların,¹⁰⁰ Babek ayaklanmasını örnek alması, ondan övgüyle bahsetmeleri bunu gösterir.¹⁰¹ Babekiyye'yi aynı şekilde sol tandaslı Kürtçü hareketler de söylemlerinde kullanmaktadırlar.¹⁰²

⁹⁹ Ocak, 155.

¹⁰⁰ Kaygusuz, 42.

¹⁰¹ Bkz. Faik Bulut, *Hasan Sabah Gerçeği*, 262; Halil Derviş, *Alevi Halkların Toplumsal Mücadele Tarihinden: Mazdekizm Kaynaklı Babek-Hurremi Alevi Hareketi*, [www. tkp. org](http://www.tkp.org), işçinin sesi.

¹⁰² www.serxEbun.com; Ayrıca Burkey, s.132.

BİZANS'IN ORTADOĞU'DAKİ MEZHEP POLİTİKASININ İSLÂM FETİHLERİNDEKİ KOLAYLAŞTIRICI ROLÜ

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK*

Başta Ortaçağ tarihçileri olmak üzere, tarih ilmiyle uğraşan akademisyenlerin dikkatini çeken konuların başında, ilk İslam fetihlerinin özel bir yeri vardır. İslam öncesi tarihî süreç içerisinde devlet kurma ve yönetme tecrübesi olmayan, çağın gereği modern anlamda askerî bir yapıdan haberi bile olmayan Araplar'ın, 10 yıllık Medine Site Devleti tecrübesinin ardından 3 – 5 yıl içinde dünyanın iki büyük imparatorluğundan birini tarihten silen, diğerini silinme sürecine sokan askerî ve diplomatik başarılarının sebepleri hâlâ tam olarak ortaya konamamıştır.

İslam orduları altı yıl içerisinde(636 – 642) tüm Suriye'yi, Irak'ı, İran'ı ve Mısır'ı ele geçirmişlerdir. Klasik İslam kaynakları kadar Bizans kaynakları da sadece bu tarihler arasında cereyan eden savaşlardan ve neticelerinden bahsetmektedirler. Ancak tarihteki fetih hareketlerine baktığımız zaman, galip ordular ilerleyebildikleri kadar geçici bir sınıra kadar ilerler, buralarda istila, yağma ve tahribat hareketine girer, sonra gerisin geriye uygun bir sınıra kadar geri çekilir ve geleceğe yönelik tahkimatlarını yaparlar. Mağlup olan ordular da geçici istilaya uğrayan yerleri tekrar imar eder ve makul bir sınırdan yeni tahkimatlara girerler. Örneğin yüzyıllarca süren Pers – Roma mücadelelerinde zaman zaman Roma Orduları Ctesiphone(Medayin) kadar gitseler de, sonunda Urfa – Dara – Nusaybin hattına, yeni müstahkem sınırına çekilirlerdi. Pers orduları zaman zaman Antakya – İzmir ve İstanbul sınırlarına kadar gelseler de, sonunda müstahkem sınır olan Urfa – Dara – Nusaybin hattının doğusuna çekilirlerdi.

Hâlbuki Sasaniler kaybettikleri iki savaş sonunda(Kadisiye ve Nihavend) tarihten tamamen silinmiş, Romalılar ise Yermük ve Hums savaşları sonunda tüm Biladü's – Şam'ı ebediyyen terketmiş, yüzyıllarca Roma'nın tahıl ambarı olan Mısır'ı ise doğru dürüst savunmadan Müslümanlara teslim etmişlerdir. Altı yıl gibi kısa bir sürede üç büyük coğrafya parçasının İslam ordularınca bu kadar hızlı ve kolay ele geçirilmesi,

* Celal Bayar Üniversitesi, Manisa/TÜRKİYE.

yeni dinin getirdiği heyecan ve cihad aşkıyla tatmin edici derecede izah edilemez.

Bu konu birçok tarihçinin dikkatini çekmiş ve bazı açıklamalar getirilmeye çalışılmışsa da, bu izahlar oldukça yetersiz ve müşahhas bilgilere dayanmayan, yüzeysel izahlardır.

1982 yılında Londra'da yayınlanan el-Muarrihü'l-Arabî dergisindeki¹ “el-Alakatu Beyne Nasârâ el-Arab ve Hareketi'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Cezireti'l-Arabiyye ve'l-Irak” adlı oldukça hacimli makalesinde konuyu irdeleyen Dr. Muhammed Dayfallah el-Betâniye, daha ziyade Hristiyan Arap kabilelerinin yer yer İslâm ordusuna yardım ettiklerinden bahseder. Klasik İslâm tarihi kitaplarında yer alan şifahî rivayetleri uzun uzun aktarır; zaman zaman bunlar arasındaki çelişkilere dikkat çeker, analizler yapar... Yer yer konuyu şahıslar bazında ele alır; onların İslâm'ı kabul edip etmedikleri veya ne zaman ettikleri, yine şifahî rivayetlere dayanarak tartışmaya açar... Bununla da yetinmez, bu şahısların bazılarının zaman zaman irtidat ettiklerini konu edinir ve yine farklı farklı rivayetleri sıralayarak, analizler yapmaya çalışırlar. Ama bir türlü yukarıda sorduğumuz sorunun ilgi alanına girmez. Roma ve Sasaniler'in bu coğrafyaları bu kadar kısa sürede ebediyyen terketmelerine sebep olan sâiklere değinmez.²

İşte biz bu tebliğimizde, bu soruya cevap aramaya çalışacağız. Ancak hemen şunu belirtelim ki bu soruyu bütün yönleriyle aydınlatmak, bir tebliğin sınırlarını aşar. Bu, müstakil bir doktora konusu olabilir. Bu nedenle biz Roma'dan farklı olarak, kendince birçok değişik sebepleri olan Sasani coğrafyasını bir yana bırakıp, Batı Ortadoğu(Bilad – ı Şam ve Mısır)dan Roma'nın altı yıl içerisinde bölgeyi ebediyyen terketmesinin ve İslâm ordularının bu kadar hızlı ve de kolay bölgeyi ele geçirmesinin talî birçok sebebini de bir yana bırakarak, ana sebebi üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere Miladî I. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyanlık önce Kudüs ve civarında, ardından da sahil kesimlerini takip ederek Antakya'ya kadar sesini cılız da olsa duyurmayı başarmıştı. Devlet önceleri, Hristiyanlığı Yahudiliğin bir mezhebi olarak algılamış, diğer dinlere gösterdiği toleransı ona da göstermişti. Ancak Hristiyanlık, sıradan bir Yahudi mezhebi karakterinden sıyrılarak evrensel bir mahiyet almaya; taraftarları da artık imparatorun ve beşerî sistemin otoritesini değil, İsa – Mesih'in yeryüzündeki

¹ Sayı 22, s. 37 -112. Prof.Dr. Abdülhalık Bakır aynı makaleyi “Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslâm Fetihleri ile Olan İlişkileri” adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Bkz. Belleten, Cilt: LXIII, Sayı: 238, Ankara – 2000, s. 869 – 934.

² Geniş bilgi için A. Bakır'ın tercümesine bakınız.

otoritesinin yakın olduğunu yüksek sesle terennüm etmeye başlayınca, hele hele her tarafta Mesih'in ansızın geleceğini ve inananların dışında herkesin mahvolacağını ilan edince, devletin sosyal yapısı sarsıntıya uğradı. Öyle ki, bu mesajların etkileri devletin her kademesinde, hatta ordu içinde dahi kendisini hissettirmeye başladı.

Bu gelişmeler, Devlet'le Kilise'nin karşı karşıya gelmesine ve yaklaşık iki asır süren korkunç bir mücadele sürecine sebep oldu. İmparator Neron'dan itibaren, Vespasianus, Titus ve Domitianus dönemlerindeki mahalli takibatlar, Traianus döneminde katliamlara dönüştü. Hadrianus, Marcus Aurelius, Decius ve Diocletianus dönemlerinde bu katliamlar Hristiyanlığı yoketme noktasına getirmişken, kader karşılıklarına Büyük Konstantinus'u çıkardı. 313'deki Milano Fermanı'yla Hristiyanlık yeniden hayata döndü. Konstantinus, devletin başkentini Doğu'ya naklettikten sonra, bu yeni dinden ve O'nun kitlelere bahsettiği heyecandan faydalanmamanın devletin geleceği ve çıkarları açısından ne kadar büyük bir kayıp olacağını farkına varmıştı. Bu nedenle, öncelikle Kilise'ye büyük malî ve hukukî imtiyazlar bahsetti. Ardından, 325 yılında topladığı İznik Konsili'nde Hristiyan dünyasını üç büyük Ekümenik Patrikhane(Antakya, İskenderiye, Roma) altında koordine ederek, Devlet'in siyasal istemiyle entegre etti.

379 yılında tahta geçen Theodosius, Hristiyanlığı resmî devlet dini ilan etti. Arkasından Başkent Episkoposluğu'nu da Patriklik statüsüne(381 İstanbul Konsili ile) kavuşturdu. Bu durum Roma, Antakya ve İskenderiye Patrikhaneleri'nce hoş karşılanmadı. Üç Ekümenik Patrikhane ile Başkent Patrikhanesinin arasında çekişmeler başladı. Bu çekişmeler Kristolojik münakaşalar üzerinden devam ettirildi. Bu gelişmeler, Efes'te 431 ve 449 yıllarında iki ekümenik konsilin toplanmasına sebep oldu. Bu iki konsilde de Başkent'in patrikleri aforoz edilerek, Kilise'den uzaklaştırıldı. Başkent ve İmparator'un otoritesi sarsıldı. 450 yılında tahta geçen Marcianus, başkent ve imparatorluğun zedelenen manevî otoritesini yeniden ve hatta daha güçlü bir şekilde tesis etmek, Antakya ile İskenderiye patrikhanelerini de zapt u rapt altına almak için, 451 yılında Kadıköy'de yeni bir konsil toplamaya karar verdi. Konsilde, başta İskenderiye Patriği Dioscorus olmak üzere çok sayıda Doğulu; Suriye, Filistin ve Mısırlı ruhban aforoz edilerek Kilise'den uzaklaştırıldı. Başkent Patrikhanesi'ne de Ekümenik statü verildi.

Kadıköy Konsili'nde Dioscorus'un yanı sıra Doğuda etkin olan birçok piskoposun aforoz edilerek, sürgüne gönderilmeleri beklenenin çok üzerinde

bir infiale neden oldu. Her tarafta nümayişler başladı. Sokak hareketlerinin kontrol altına alınabilmesi için tüm ülkede olağanüstü hal ilan edildi. Mahalli idarecilere ve askeri birliklere geniş yetkiler tanındı. Gerekli güvenlik önlemleri alındıktan sonra ancak Dioscurus'un yerine patrik olarak atanan Proterius, askeri birlikler nezaretinde İskenderiye'ye gelip, görevine başlayabildi. Şehir merkezinde zahiren bir sükûnet görünüyorduysa da, bu fırtına öncesi sessizliği andırıyordu. Nitekim kısa bir süre sonra kiliselerin işgaliyle başlayan kıpırdanmalar, sokak nümayişlerine dönüştü. Güvenliği sağlamakla görevli askerler işe karışınca, gösteriler çatışmalara dönüştü. Günlerce sokak aralarında devam eden çatışmalarda sel gibi kan aktı. Sükûnet rivayetlere göre ancak 24.000 kişinin katledilmesiyle sağlanabildi.

Aynı durum Suriye ve Filistin'de de yaşandı. Kudüs Patriği Juvenal, Filistin topraklarına dahi giremeden başkente dönmek zorunda kaldı. Kudüs ruhanileri topladıkları bir sinodla Juvenal'ı aforoz ederek, kendilerine Theodosius adlı bir piskopos patrik seçtiler. Ancak İmparator Marcianus, bu gelişmeyi ülke bütünlüğü ve başka kiliselerin de örnek alabileceklerinden korktuğu için büyük bir tehlike olarak gördü. Juvenal'ı ikinci kez, büyük bir askeri birlikle Kudüs'e gönderdi. Halk ile askeri birlikler arasında çok kanlı çatışmalardan ve binlerce kişinin hayatını kaybetmesinden sonra, Juvenal ancak makamına oturabildi.

Ülkede çok kan akması neticesinde alınan sıkı askeri önlemler hadiseleri durdurdu. Ancak problem çözülmedi. Halk, bir türlü neticeyi kabullenmediği gibi, yapılan katliamlarla devletten de iyice soğumaya başladı. Devletin bu politikası Doğu'da "milliyetçilik" duygularının uyanmasına neden oldu. Nitekim 457 yılında Marcianus'un ölümüyle hadiseler tekrar başladı. İskenderiye'deki devletin patriği halk tarafından linç edilmek suretiyle katledildi. Ayaklanmalar yine çok kanlı bir şekilde bastırılabilirdi.

Devletin bu politikası, 482 yılında tahta geçen Zenon dönemine kadar aynen devam etti. Ancak bu politika bir noktada, Doğu'nun Devlet'ten soğumasına ve Sasani – İran nüfuz sahasına adım adım girmesine sebep oldu.

Yeni imparatorun dini sahada yaptığı ilk icraatı, bölge halkları tarafından tasvip edilmeyen, Kadıköy Konsili taraftarı Antakya ve İskenderiye patriklerini azlederek, sürgüne göndermek oldu. Yıllardan beri doğuda akan kan ve gözyaşını dindirmek için 482 yılında bir "Birlik Fermanı"(Henetikon) yayınlandı. Bu fermanı manastırlardan tutun kiliselere kadar tüm dinî kurumlara gönderdi. Daha önce Doğu Hristiyanlığının teolojik düşüncelerini bildiği ve metni çok hassas dengeleri gözeterek

hazırlattığı için Henetikon genel bir kabul gördü. Bu Henetikon'un amacı, hem ülkede din'i birliği sağlamak, hem de doğuda İran nüfuzuna giren Doğu Hristiyanlarını tekrar kazanmaktı. Ancak Henetikon doğuda büyük kitlelerce genel bir kabul görmesine rağmen, Urfa civarındaki Diyofizit Nasturiler tarafından tasvip edilmedi. Zenon, mutlak surette dinî birliği sağlamak amacındaydı. Urfa civarındaki Diyofizitleri kazanma çabası Suriye ve Mısır Hristiyanlarını rahatsız edilebilirdi. Bu yüzden Zenon, bunları gözden çıkardı. Zaten İran nüfuz sahasına entegre olmuşlardı. İmparator, bunlardan kurtulduğu takdirde, ülkede dinî birliğin büyük ölçüde sağlanacağını düşünerek, Diyofizit Nasturileri İran içlerine sürdü.

Zenon'un yeni dinî politikası, Doğu'da rahatlık meydana getirdi. Kan ve gözyaşı dindi. Denebilir ki, Zenon'un 491 yılında ölümüne kadar, ülkede çok ciddi manada dinî bir sorun çıkmadı.

Zenon'dan sonra tahta geçen Anastasius döneminde Suriye ve Mısır'da sükûnet hüküm sürdü. Devletin dinî politikası bölge halklarınca tasvip edildi. Ancak Anastasius'n ölümü(518) ile tahta geçen Justin ile Doğuya tekrar kan ve gözyaşı geldi. Yeni imparatorun ilk icraatı, Antakya'da Magister Militum per Orientem olan Irenaus'a yazılı bir ferman göndererek, Antakya Patriği Severios'un tutuklanmasını emretmek oldu. Ancak imparatorun resmi ve yazılı emri Antakya'da İrenaus'a kavuşmadan, Severios gizlice Antakya'yı terk ederek İskenderiye'ye kaçtı.

Yeni imparator ve en büyük yardımcısı Justinianus'un temel dinî politikaları Roma Kilisesi ile uyularak ülkede dinî birliği sağlamak ve neye mal olursa olsun Ekümenik iki Doğu Kilisenin etkinliğini kırmaktı. Bunun için de hemen papa Hormidas ile temasa geçtiler, Severios'un yerine din görevlisi dahi olmayan bir devlet memurunu atadılar.

Pavlos din görevlisi olmadığı için patriklik makamına atanmasını halk tedirginlikle karşıladı. Zaten, O da esas görevinin ne olduğunun bilincindeydi. Göreve başlar başlamaz, askeri güçler denetiminde Antakya'da bir sinod topladı. İstanbul Patrikliğinin dinî politikasına ters düşen, eski Patrik Severios'la yakınlıkları bilinen ne kadar ruhban varsa, hepsi kiliselerden temizlenerek sürgüne gönderildiler. Pavlos'un bu icraatları halkta büyük infial uyandırdı. Bu infial kısa zamanda bir iç isyana dönüştü. Hadiselerin bir türlü önü alınamadı. Askeri birliklerle halk, Mavilerle, Yeşiller Partisi taraftarları korkunç bir savaşa tutuştular. Binlerce kişinin ölümüne sebep olan bu iç savaş, askeri birliklerce zorla bastırıldı. Pavlos,

başladığı işi yarım bırakmak istemiyordu. O tarihe kadar görülmemiş bir tenkil(sürgün) hareketine girişti. Binlerce aile, hem de parçalanarak, sürgüne gönderildi. Bu kıyım ve sürgün hareketi tüm ülkede öylesine bir yankı yaptı ki, İmparator'un isteğiyle Pavlos görevinden istifa etmek mecburiyetinde kaldı.

Ruhban olmayan birinin patriklik makamına atanmasının tepkilerini göz önüne alan İmparator Justin, Pavlos'un istifasıyla yerine Kudüs'lü Euphrasius'u atadı. 521 yılında bu göreve gelen Euphrasius döneminde de, devletin Suriye ve Mısır Hristiyanları hakkındaki dini politikası değişmedi. Bu dönemde de zulümler ve baskılar aynen devam etti. Ancak, bu sırada Doğu sınırlarında baş gösteren İran tehlikesi, Doğu Hristiyanlarına biraz rahat nefes almak imkânı sağladı. 527 yılının Ağustos ayında Justin öldü, yerine Justinianus imparator oldu.

Yeni imparator takip edeceği dini politikasını bir fermanla tüm ülkeye ilan etti. Bu fermanın ilkeleri, devlet görevlileri tarafından çok sıkı bir şekilde uygulandı. İskenderiye'ye ekonomik nedenlerle karışılmazken; Suriye, Filistin ve Anadolu'da devletin yeni dini politikasına ters düşen ruhbanlar takibata alındı. Roma ile anlaşılan imparator, kendi başkentinin de patriğini pasif duruma düşürdükten sonra, Monofizit Antakya Patrikliği'ni kökten yok etmeyi hedefledi. Anadolu, Suriye ve Filistin'deki Monofizit ruhbanlar, kilise ve manastırlarda dayanamayacaklarını anlayınca canlarını kurtarmak için mağaralara sığındılar. Suriye ve Filistin'de din adamlarına karşı yürütülen bu baskı ve zulüm politikası, Antakya'da halkın ayaklanmasına ve bir iç isyanın çıkmasına sebep oldu. Bu isyan çok kanlı bir şekilde bastırılabilirdi.

Justinianus 532 yılında kendi iktidarına karşı girişilen Hipodrom'daki isyanı kanlı bir şekilde bastırdıktan sonra, beş yıldır devam eden Sasani – Bizans savaşını çok ağır vergiler karşılığında da olsa sona erdirdi. Artık tek hedefi olan, Cayseropapizm diye adlandırılan “Tek Devlet, Tek Kanun ve Tek Kilise” politikasını hayata geçirmek için kolları sıvadı.

538 yılında sürgündeki Antakya Patriği Severios ölünce, imparator kafasındaki planın uygulanması için uygun zeminin doğduğunu gördü. Artık doğuda tek Monofizit Patrik kalmıştı. O da İskenderiye Patriği Theodosius idi. İmparator onu tevkif ettirerek İstanbul'a getirtti. Arkasından verdiği emirle, Anadolu, Filistin, Suriye ve Mısır'da ne kadar Monofizit din adamı varsa, kimini katlettirdi, kimini tutuklattı. Bu son baskı ve zulüm hareketiyle, Monofizitizm tamamen çökmüş oldu.

Justinianus'un "Tek Kilise" ideali için Suriye, Filistin ve Mısır'da takip ettiği politikalar, bu sefer de başka bir problemin su yüzüne çıkmasına sebep oldu. İmparator, İran sınırı yakınlarında Ma'rib ile Şam arasında uzanan ticaret yolunun, kuzey ucu üzerinde yerleşen Gassanileri, el altından Sasanilere karşı destekliyordu. 529 yılında Gassani Prensi Haris b. Cebele, rakiplerini bertaraf ederek bölgelerindeki Arap kabilelerini denetimi altına alınca, İmparator Justinianus Haris'e, Patricius ve Phylarch unvanlarını verdi. Gassani Arapları bu bölgeye yerleştirdikten sonra, kendi ana dilleri olan Arapçanın yanı sıra, bölgenin dili olan Aramcayı da kullanmaya başladılar. Zamanla, atalarının eski dinlerini de bırakıp Hristiyanlaşmışlardı. Onları Sasaniler'e değil de, Bizans'a yaklaştıran zaten Hristiyanlıktı.

Ancak, İmparator Justinianus'un "Tek Kilise" ideali uğruna Doğu Kiliseleri'ni yok etme politikası, Gassani Arapları ve müttefik Hristiyan Arap kabileleri üstünde olumsuz etki yaptı. Sasanilere karşı Bizans lehine çok önemli bir tampon devlet görevi gören Gassaniler, bir çıkmazın içine girdiler. Haris, kendisine bağlı kabilelerin desteğini kaybetmeye başladı. Bu problemi çözmek için öncelikle İmparatoriçe Theodora ile temasa geçti.

Doğunun içinde bulunduğu durumu, kendisine bağlı Hristiyan kabileleri İran'a karşı dini yönden güçlendirilmesi gerektiğini İmparatoriçeye arz etti. Nihayet Justinianus'un tensibiyle Antakya Kilisesi, Yakup Burdeono adlı rahip liderliğinde yeniden teşkilatlandırıldı. Ölen Kilise adeta yeniden diriltildi. Devletin dini politikası Monofizitizm lehine değişti. Doğuya huzur geldi. Ancak atılan hiçbir adım maziye unutturamadı. Yeni yetişen genç ruhbanlar, eski katliamların ninnileriyle büyüdü. Yakub'un Devlet'le Kilise'yi barıştırma çabaları başarısızlıkla neticelendi. Ölen kilise diriltilmişti. Fakat dirilttiği kilise bu sefer kendisine karşı cephe almış ve eskinin intikamına önderlik etmesini kendisinden talep ediyordu. Yeniden canlanan kilise, artık kan dökülmemesine rağmen, ülkedeki istikrarı bir kez daha tehdit edecek duruma gelmişti. Devletin asırlardan beri uyguladığı yanlış dini politika, geride bir kan gölü bırakmıştı.

Münzir b. Celebe ve Yakub Burdeono'un devletle Doğu Hristiyanlığını barıştırma çabaları devam ederken, 582 yılında Mauricus tahta geçti. Doğu Hristiyanlık akidesine karşı taassup içinde olan yeni imparator 590 yılında devletin dini politikasını değiştirdi. İlk önce Başkent Kilisesini güçlendirdi ve Monofizitlere karşı tedbirler almaya başladı. Hatta İran'a karşı kendi güvenliklerini sağlamak için Monnofizit görüşü desteklediği gerekçesiyle,

İmparator, Gassani Prensi Münzir'i yakalatıp İstanbul'a getirtti. Burada mahkemede yargıladıktan sonra Sicilya Adası'nda sürgüne mahkûm etti.

İmparator Mauricus, dini düşünceleri konusunda o kadar katıydı ki Münzir'in oğlu Numan'ın, babasının serbest bırakılması karşılığında, Bizans'a sadık kalarak birçok taahhütler ileri sürmesini bile reddetti. Bu mezhep taassubu yüzünden doğuda yine kan akmaya başladı. Bu da başta Gassani Arapları olmak üzere, tüm bölge Hristiyanlarının devletten soğumasına neden oldu. 620 yılında bir darbeye başa gelen Phokas da Doğuda maalesef aynı politikayı devam ettirdi. Demetrios Efsanesi'nde o günler şöyle tasvir edilir: "...hepiniz, Mauricus'un halefi zamanında Şeytan'ın, sevgi duygularını boğup bütün doğuda: Kilikya, Suriye, Filistin ve civar yerlerde, hatta imparator şehrine kadar nefret etmek suretiyle nasıl toz bulutları savurduğunu çok iyi bilirsiniz..."

Nihayet Phokas da sebep olduğu bu kan gölü içinde boğuldu gitti. 5 Ekim 610 tarihinde Başkent patriğinin elinden taç giyen Herakliyus, devletten artık nefret eden büyük bir coğrafyanın idrakı içinde Bizans tahtına oturdu. Özellikle altı yıl süren Doğu seferi sırasında bölgeyi ve bölge halkını yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Devletle Doğu Kiliselerini barıştırmayı, neye mal olursa olsun amaç haline getirmişti. Doğu Kiliseleri ile Başkent Kilisesi arasındaki yetki mücadelesi, Kristolojik tezler üzerinden yapıyordu. Kadıköy Konsili'nden beri devam eden bu ihtilafları ortadan kaldırmak için Başkent Patriği Sergius ile çalışmalara başladı. Ana problem Kadıköy Konsili'nde kabul edilen "İsa'da iki tabiat" doktrini bir türlü Doğu Hristiyanlarınca kabul edilmiyordu. Bu görüşten vazgeçmek ise İstanbul ve Roma Kiliselerini ayağa kaldırdı. Nihayet uzun çalışmalardan sonra Patrik Sergius tarafından "Monoenerji" doktrini ortaya atıldı. İsa – Mesih'te "Tek İrade" olduğunu ileri süren bu düşünce Monothlisme diye adlandırılırdı. İmparator bu yeni formüle sıkı sıkıya sarıldı. Ancak hayalleri çok kısa sürede yıkıldı. İskenderiye asıllı Kudüs Patriği Sofronisus tarafından şiddetle eleştirildi. Sofronisus tarafından kaleme alınan reddiye, tüm Doğu Hristiyan Kiliselerinde lehte büyük yankılara sebep oldu. Doğu Hristiyanlığı Monothlisme'nin karşısında yekvücut bir hal aldılar.

İmparator sukût-ı hayale uğramasına rağmen bu düşüncesinden vazgeçmedi. Monothlisme'nin Doğu Hristiyanları'nca reddedilen ve tenkit edilen noktalarını tek tespit ettirerek, yeni bir girişimde bulundu. İsa – Mesih'te "İki Tabiat ve Bir İrade" formülü üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdı. Yeniden hazırlattığı itikadnameye "Ektesis" adını verdi. Bir fermanla neşrettiği Ektesis'i hem Kadıköy Konsili taraftarlarının hem de Monofizit Doğu Kiliseleri'nin kabul edeceklerini umuyordu. Fakat ümitleri

boşa çıktı. Ektesis, Doğu Hristiyanlarını tatmin edemediği gibi, Roma Kilisesi'nin de şiddetli muhalefetine maruz kaldı. İmparatorun tüm çabaları boşa çıkmış, Monothlism bir işe yaramamıştı.

Mısır, Suriye ve Filistin tekrar karıştı. İmparator bu muhalif sesleri tamamen kesmek için Mısır'da Monofizit Patrik Bünyamini görevden alıp, yerine Cyros'u tayin etti. Cyros'un ve askeri güçlerin baskısıyla Mısır'da sukûnet sağlansa da, Suriye içten içe kaynamaya devam ediyordu. İmparator sukûneti sağlamak için 635 yılında kardeşi Theodor komutasında bir orduyu bölgeye göndererek halkı sindirmeyi başardı. Ancak yeni bir ruhla Arap-İslam orduları Suriye kapılarına dayanmıştı. Şam ve arkasından da Hıms(Humus) düşünce ve Yermük'te de Bizans Ordusu büyük darbeyi yiyince, Heraklius'a düşen "Elveda Suriye, sana ebediyen elveda; seni daha önce koynunda misafir olarak selamlıyordum. Bundan sonra bir araya gelmeye ve bunların geri dönmelerine imkân yoktur. Dönenler de korkakça döneceklerdir. Bu ne acı bedbahtlıktır!" sözleriyle, gözyaşları içinde Suriye'yi ebediyen terk etmekte.

Heraklius, gözyaşları arasında Suriye'yi terk ederken, Suriye halkı, Halid b. Velid'in Şamlılara verdiği şu ahidnameyi yeni bir gelecek inşa etmek üzere kiliselerine asmışlardı:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla;

Bu(antlaşma) Halid b. Velid şehre girdiği takdirde, Dımaşk ahalisi için teminat altına aldığı hususlardır. Onların hayatları, malları ve kiliseleri emniyet altındadırlar. Şehir surları yıkılmayacaktır, hiçbir Müslüman, onların evlerine ikamet etmek üzere yerleştirilmeyecektir. Allah'ın Resulü'nün ve halifelerinin ve müminlerinin zimmeti(himayesi) onlara verilmiştir. Onlar cizye vergisini ödedikleri müddetçe, üzerlerine iyilikten başka bir şey gelmeyecektir."

SONUÇ

"Bizans'ın Ortadoğu'daki Mezhep Politikası'nın İslam Fetihlerindeki Kolaylaştırıcı Rolü" adlı tebliğimizde, Suriye ve Mısır'ın altı yıl gibi kısa bir zaman sürecinde Bizans'ın elinden nasıl çıktığı sorusuna cevap aradık.

Gerek Bizans ve gerek İslam tarihi kaynaklarında bu soru bugüne kadar ne gündeme getirildi, ne de herhangi bir cevap arandı. Batı'da ve Doğu'da yapılan modern araştırmalarda da bu konu her nedense hiç gündeme getirilmedi. Bazı araştırmalarda son derece yüzeysel "yeni dinin getirdiği

heyecan ve cihad aşkı” bağlamında üç-beş cümleyle geçirilmeye çalışıldı. Konu, ilk defa Süryani Kilisesi’ni çalışırken dikkatimizi çekmişti; arkasından Bizans’ta Din – Devlet İlişkileri adlı çalışmamızı hazırlarken ana sebebin ne olduğu bariz şekilde kafamızda netleşmişti. Elbette bu konuyu bütün sebep ve detaylarıyla bir sempozyum bildirinde ortaya koyamazdık. Bu, ciddi bir doktora konusudur. Ancak bu bildirinin genç ve meraklı akademisyenlerin ufkunu açacağını ve onları bu konuda derin araştırmalar yapmak üzere kilise kaynaklarına yönlendireceğini ümit ediyoruz.

Bu bildiride şu gerçek net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bizans, yüzyıllarca bölgede takip ettiği mezhep politikaları ile uyguladığı şiddet ile bir yandan bölge halkında milliyetçilik duygularını uyandırırken, diğer yandan da bölge halkının desteğini kaybetmiştir. Bizans orduları kaybettikleri savaş sonrası, mahalli lojistik destekten mahrum kaldıkları için bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

Not: 30 yılı aşkın akademik hayatımda bilimsel ahlâka sahip olmayan akademisyen ve tarihçilerin referans kaynaklarımla beraber yazdıklarını intihal yoluyla kendilerine malederek yazıp yayınlamalarından bıktığım için, artık çalışmalarımın referanslarında dipnotlarında kaynak göstermiyorum. Meraklı okuyucular, bu konunun detayları için aşağıdaki eserlerime müracaat edebilirler.

Mehmet Çelik; **Süryani Kilisesi Tarihi I**, İstanbul – 1987;

Mehmet Çelik; **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu’nda Din – Devlet İlişkileri I**, İzmir – 1999;

Mehmet Çelik; **Ortadoğu Mozaïği: Süryaniler – Nasturiler**, Elazığ – 1996;

Mehmet Çelik; **Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları(IV. – VII. Yüzyıllar)**, Antakya – 1994;

Mehmet Çelik; **Türkiye’nin Fener Patrikhanesi Meselesi**, İzmir – 1998;

Mehmet Çelik; **Fener Patrikhanesi’nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri(325 – 1453)**, İzmir – 2000;

Mehmet Çelik; **Edessa’dan Urfa’ya I – II**, Ankara 2007.

أحمد بن طولون الجهاد الإسلامي في العصر العباسي الثاني 254-292هـ/868-905م

أ.د. محمد زيود

أحد رموز

هذا البحث يلقي الضوء على أحد القادة الأتراك البغدادي المولد، والذي نشأ في سامراء وكبر في طرسوس، وكان نموذجاً للمجاهد المسلم الذي امتاز عن أقرانه الأتراك بالسمعة الحسنة والأخلاق الطيبة، فمن هو هذا الشاب التركي ابن طولون.

المولد والنشأة (220-270هـ/835-883م)

ينسب أحمد بن طولون⁽¹⁾، مؤسس الدولة الطولونية في مصر والشام التي حكمت حوالي ثمانية وثلاثين سنة، إلى طولون والد أحمد. وطولون هذا من الأتراك الذين كانوا يقيمون في بلاد التركستان، ومن أسرة نشأت في "بخارى"، وحيء أسيراً إلى واليها العباسي نوح بن أسد الساماني، أثناء الحروب بين أهالي تلك المنطقة وبين القوات العباسية، وقد أرسله هذا الوالي إلى الخليفة العباسي المأمون سنة 200هـ/815م هدية مع من أرسل من المماليك الأتراك، وقيل أرسل إلى الرشيد⁽²⁾ سنة 190هـ/810م.

أعجب الخليفة العباسي المأمون بهذا المملوك التركي، وحظي عنده كغيره من الأتراك الذين زاد عددهم، بعد أن فقدت الخلافة العباسية ثقتها بالعرب

والفرس، وبدأت تبحث عن عنصر جديد يحفظ التوازن بين القوى المتصارعة على النفوذ والسلطة في بغداد⁽³⁾.

زادت مكانة طولون لدى الخليفة العباسي، وأسند إليه الوظائف المتعددة، وترقى إلى أن أصبح أميراً للستر⁽⁴⁾، (رئيساً للحرس الخلفي)، واستمر طولون مدة عشرين عاماً يتمتع بهذا المنصب الهام في عهدي المأمون والمعتصم، ولهذا دلالة قاطعة على ثقة المأمون بأمانة طولون وأخلاقه.

أنجب طولون عدداً من الأولاد من بينهم أحمد⁽⁵⁾، والذي يرجع إليه الفضل في تأسيس أول دولة مستقلة بعد الفتح العربي الإسلامي في مصر والشام. ولد أحمد بن طولون في رمضان من 220هـ/835م في بغداد⁽⁶⁾، ونشأ في كنف والده ورعايته، وظهرت عليه منذ صغره علامات الذكاء والرزانة، وأكثر من الدرس فحفظ القرآن والحديث، وطلب العلم، وتعلم الفقه، وتعمق فيه على مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة⁽⁷⁾.

حرص ابن طولون منذ نشأته الأولى أن يبتعد عن الأتراك القادة العسكريين الآثمين، كما كان يصفهم بقوله⁽⁸⁾ "كم نقيم على هذا الإثم مع هؤلاء الموالى الأتراك، لا يطئون موطئاً إلا كتب الخطأ والإثم، والصواب أن نسأل الوزير أن يكتب أرزاقنا إلى الثغر"، فتم له ما أراد وخرج إلى ثغر طرسوس وأعجبه المقام فيه، لما رأى ما عليه الناس من الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وفرح بذلك، وهناك أخذ العلم والحديث عن كبار المحدثين، وظهر فضله، وعرف عند الأولياء، وتميز عن أقرانه من الأتراك. وأصبح موثقاً عند الجميع على الأموال والأسرار والفروج⁽⁹⁾... وخطب إلى يارجوخ (القائد التركي) ابنته خاتون فزوجه منها⁽¹⁰⁾، وقدر لهذا الزواج أن يكون ذا أثر واضح على حياة ابن

طولون السياسية، وأهم شيء أفاد منه ابن طولون من إقامته بثغر طرسوس إضافة لتلقيه العلم والأدب ابتعاده عن مجتمع الأتراك في بغداد وسامراء وعن جوهم القاتم الحافل بالمؤمرات والدسائس، فعاد من طرسوس فارساً مكتمل الأدوات، كما شارك وهو في طرسوس يشارك في الجهاد ومقارعة العدو البيزنطي، وتطلع إلى السلطة والحكم، وتعرف عن قرب على بلاد الشام وأهمية موقعها وثغورها ودورها، وما اتصفت به من المكانة⁽¹¹⁾، وربما كان هذا موقظاً ومناراً لتطلعاته، وطموحاته وتحقيق مشروعه الكبير في إقامة دولته في مصر والشام، والقائم على تبني مشروعه الكبير المستند على الجهاد ومقارعة الأعداء، وحماية المسلمين، والدفاع عن مصالحهم التي بانّت له بكل وضوح وهو يكبر في هذا الثغر لما له من أهمية عسكرية واستراتيجية تعود لتاريخ طويل⁽¹²⁾. فطرسوس أهم الثغور الإسلامية، وهي تقع على الحدود بين آسيا الصغرى وبلاد الشام واتسمت بصفات قل أن توفرت لمدينة ثغرية أخرى، وفيها انتعشت المدنية الهلنستية، وتعايشت مع الحضارة العربية الإسلامية، ونتج عن هذا الامتزاج نشاط كبير في الحركة العلمية، فكانت محط الوافدين من طلبة البحث والتأليف، وملأها كبراً للفارين من الاضطهاد بشتى أشكاله الديني وغيره⁽¹³⁾، فزاد كل هذا أهمية في موقعها الحربي الفريد والهام، ولذلك يمكن أن نقول بأن أحمد بن طولون أفاد من إقامته في أهم منطقة من مناطق الجهاد في الدولة العربية الإسلامية فوائد هامة وكبيرة، الأدبية منها والدينية والحربية، ولاسيما أن أهمية طرسوس العسكرية كانت ذا أثر فعال في تكوينه تكويناً حربياً ممتازاً⁽¹⁴⁾ وجهادياً من الطراز الأول، يعلم قيمة الجهاد ويقدر أهله، ويعرف أهمية هذه الثغور المجابهة للعدو والمتلقية لضربات المستمرة، فتشكلت عنده

قناعة هادفة لتقوية هذه الثغور والعمل على منعها وقوتها، ولاشك بأن ذلك كله كان وراء تصرفاته حيال هذه الثغور وأهلها عندما سمحت له الظروف وغدا الحاكم الأقوى في مصر والشام وثغورهما فيما بعد.

ابن طولون يحقق ولايته واستقلاله بولاية مصر

نشأ ابن طولون نشأة حسنة، وتمسك بأصول الدين وولع بالجهاد، وكل هذا مهد له سبل النجاح والتقدم السريع⁽¹⁵⁾، واحترام الجميع، كما حظي بثقة البلاط العباسي وتقديره، وتوطدت علاقته بكل من الخليفة المتوكل (232-247هـ/846-861م) والمستعين (248-252هـ/862-866م) واختاره هذا ليكون رفيقه⁽¹⁶⁾ وحارسه في منفاه، ولقد أثبت ابن طولون أنه جدير بهذه الثقة فعامل الخليفة بالحسنى، ولم يقبل أن يدنس يده بقتله، ورفض عرض قبيحة أم الخليفة الجديد المعتز (252-255هـ/866-868م) عندما طلبت منه شراء رأس الخليفة المستعين بولاية واسط، فكان جوابه⁽¹⁷⁾ "لا أرى الله وأنا قد قتلت خليفة بايعته أبداً، أو لا يراني الله عز وجل أقتل خليفة له في رقبتى بيعة وإيمان مغلظة أبداً"، فأرسلت القوى المسيطرة على الخلافة العباسية جلال بني هاشم سعيد بن صالح فقام باستلام الخليفة وقطع رأسه⁽¹⁸⁾.

وكان لهذا الموقف الجليل الذي وقفه أحمد بن طولون من الخليفة العباسي الأثر العظيم عند الأتراك وغيرهم، وكبر في نظر الجميع في زمن لم تراعى فيه حرمة الخلافة العباسية ولا غيرها من معظم القادة العسكريين.

لذلك ما إن انتهت الفتنة التي قتل فيها المستعين، واستخلف القادة الأتراك المعتز سنة 252هـ/866م وظهر "بايكباك أو باكباك" في مقدمة قواد الأتراك مع بغا ووصيف، وسيما الطويل وتقاسم هؤلاء أعمال الولايات والنواحي فاقطع

المعتز باكبك أعمال مصر ونواحيها، وكما هي العادة أثر باكبك البقاء في بغداد قريباً من مركز السلطة خوفاً من العزل والتشريد وطلباً لما تجود به العاصمة من النعيم، واستشار باكبك أصحابه فيمن ينييه أمر مصر، وسرعان ما تم اختيار أحمد بن طولون لما عرف عنه من حسن السيرة ولقربته من هذا القائد التركي باكبك فهو "زوج أمه"⁽¹⁹⁾.

سار ابن طولون على رأس جيش إلى مصر ودخلها في (23 رمضان 254هـ/سبتمبر 868م) متقلداً على حاضرتها الفسطاط دون غيرها⁽²⁰⁾، وكانت الزعامة فيها موزعة على قوى مختلفة فعامل الخراج ابن المدر وكانت سيرته فيها سيئة ويعامل الناس بالقسوة. وعامل البريد شقير الخادم غلام قبيحة ام المعتز يراقب التصرفات ويعلم الخلافة بكل كبيرة وصغيرة، ويعمل للدس بين القوى التي تحكم مصر حتى لا يقع الوفاق فيما بينها وتجتمع ضد الخلافة⁽²¹⁾.

وكان على القضاء بكار بن قتيبة، وعلى الإسكندرية اسحاق ابن دينار وعلى برقه أحمد بن عيسى الصعيدي.

كان أمر طبيعي أن يصطدم أحمد بن طولون بهذه القوى، وظهر ذلك منذ لحظة وصوله إلى مصر حيث قدم له ابن المدبر عامل الخراج هدية نقدية تقدر بعشرة آلاف دينار بقصد استمالته، غير أنه رد الهدية، طالباً منه كوكبة من الرجال كانت ترافقه ليستعين بها على إخافة النفوس، فتنبه ابن المدبر لاتساع آمال أحمد ابن طولون، وكتب إلى العاصمة أن هذا الرجل واسع الطموح ومثله لا يؤتمن على ولاية مصر⁽²²⁾، ولا على طرف من الأطراف متهما إياه بالعمل على الاستقلال.

وبدأت حلقة طويلة من الصراع بينه وبين ابن المدبر، وأدرك ابن طولون أن استمراره في مصر مرهون برضى القوى النافذة في بغداد وسامراء، لهذا عمل منذ لحظة وصوله إلى مصر بالعمل الجاد على إيجاد قوة له في العاصمة تساعدته لتحقيق تطلعاته، واعتمد سياسة تقوم على الاتفاق مع مجموعة من التجار في كل من العراق ومصر⁽²³⁾ وأناط إليها مساعدته، وتمكنت هذه القوى بفضل قوتها الاقتصادية بالوقوف بجانبه، فكانت أكبر مساعد له لتحقيق تطلعه الكبير في الاستقلال بمصر ومن ثم التطلع إلى الشام، وتمكن ابن طولون من الوصول إلى الوزير الحسن بن مخلد⁽²⁴⁾ بدعم أنصاره وبعطايهم، وكان هذا الوزير يرسل إليه صوراً عن الكتب التي كان ابن المدبر وشقيق الخادم يرسلانها ضده⁽²⁵⁾، وتعرف ابن طولون على أعدائه، واعتمد على مجموعة من الجواسيس⁽²⁶⁾ كانوا يوافونه بكل ما يهمه، ومهدت هذه السياسة لابن طولون من القضاء على أكبر القوى النافذة في مصر والمعادية له ولسياساته في مصر.

احتدم الصراع بعهد المعتمد (256-279هـ/869-892م)، وقتل القائد باكباك وظهر القائد يارجوخ⁽²⁷⁾ على مسرح الأحداث في سامراء وهو ختن أحمد بن طولون فكتب⁽²⁸⁾ له "تسلم من نفسك بنفسك" وبهذا إشارة له لتسليم أمر مصر كلها، فقصده الإسكندرية 257هـ/872م فاستقبله عاملها "اسحق" فأقره عليها، كما استلم برقعة من "أحمد بن عيسى الصعيدي"، وفي 259هـ/872م مات يارجوخ صاحب إقطاع مصر الذي كان ابن طولون يحكمها نيابة عنه، فتوطدت سلطته عليها وصار يحكمها من قبل الخليفة مباشرة⁽²⁹⁾.

وفي سنة 263هـ/876م وصله كتاب المعتمد بتقليده أمر خراج مصر وتوليه أمر الثغور الشامية على أثر الاضطرابات فيها وسوء إدارتها⁽³⁰⁾. وهكذا أصبح ابن طولون سيد البلاد بلا منازع في مصر، فبدأ بأعماله العمرانية وغيرها من الأعمال التي تؤكد استقلاليته التامة عليها. ومعلوم أنه بدأ يعمل للاستقلال بهذا الإقليم ويتخذ مركز انطلاق لمشروعه الكبير، فقام في سنة 257هـ/870م وأشاد مدينة القطائع⁽³¹⁾ قرب دار امارته واقطعها لجنده، وتضمنت المدينة منازل وأسواق وحمامات ودواوين حكومية. وفي سنة 264هـ/877م أتم ابن طولون مسجده⁽³²⁾ المعروف بالمأذنة الدائرية (الحلزونية) وأنفق عليه مائة وعشرين ألف دينار وأقام إلى جواره دار الإمارة، وفي سنة 259هـ/872م أمر ابن طولون ببناء⁽³³⁾ المشفى الخاص بالمرضى من عامة الناس، وأمر أن لا يطيب فيه أي جندي أو مملوك كي يظل خالصاً لعامة الشعب، وعد هذا المشفى أول مشفى عام في مصر الإسلامية، وكانت الأدوية والأغذية وأنواع العلاجات تصرف مجاناً، ويحتوي الأقسام المختلفة والأطباء والممرضون. وأشاد قصره الجديد تحت قبة الهواء القديمة، وأقام له حديقة غناء وميداناً فسيحاً، وأنشأ هذا القصر على غرار القصور الخلافية في بغداد⁽³⁴⁾.

وهكذا مهد ابن طولون لعمله الاستقلالي بهذه الأعمال العمرانية والعسكرية ثم سك الدينار⁽³⁵⁾ الأحمدي على عيار كامل كرمز لهذا الاستقلال التام، وغدا السيد المطاع، والمؤتمن على الصلات والخراج والشرطة والقضاء والإمارة، وعلى الأقاليم وأخذ على عاتقه نشر الأمن والاستقرار وضرب حركات التمرد⁽³⁶⁾، وهو من أجل ذلك أكثر من الشرطة لإقامة العدل. كما أقدم على

تشكيل قوة عسكرية مدربة وجيش قوي⁽³⁷⁾ اهتم به ابن طولون واختار أفراداً من مختلف الأقوام والطوائف، واعتنى بأفراد هذا الجيش، ولم يترك فرصة إلا واستغلها للإكثار من تعدادة وعدته حتى زاد عن مائة ألف مقاتل من عناصر مختلفة من العرب والترك والسودان والاغريق وغيرهم، وغدا أكبر قوة وعدداً لاسيما في عهد خلفه وابنه⁽³⁸⁾ خمارويه حيث قدر بـ (400.000) مقاتل، وزادت نفقاته وبلغت سنوياً بتسعمائة ألف دينار.

هذا الجيش ساعد ابن طولون على فرض وجوده على المسرح السياسي، وقاده للبحث عن مجال حيوي لهذه القوة⁽³⁹⁾، وتأمين رغباتها، ولم يكن في مقدوره إلا أن يتطلع إلى الشام، ويحقق القاعدة التاريخية القائلة بأن أمن مصر من أمن الشام فما من حاكم تولى أمر مصر إلا وتطلع إلى الشام وبالعكس، وهكذا توجه ابن طولون إلى المجال الحيوي الطبيعي له فاتجه صوب الشام، وربط هذا التوجه بفكرة دعمت هذا التوجه وأعطته صفة الشرعية، فأعلن مبدأ الجهاد ضد⁽⁴⁰⁾ العدو البيزنطي واتخذ من توسعه في الشام شعاراً يقول أنه في طريقه إلى حماية الثغور ودعى الناس للجهاد، فانضمت إلى قواته المتطوعة⁽⁴¹⁾ والمقاتلين، ولاقت هذه الفكرة قبولاً واسعاً مكنته من سهولة السيطرة على الشام، وتوحيد البلدين مصر والشام وجهد ما بوسعه دفاعاً عن هذا الهدف الكبير، واستفاد منه، ومن إمكانات البلدين الاقتصادية والاستراتيجية والاجتماعية وهذا ما يفسر سر قوة وعظمة هذه التجربة الطولونية التي غدت رائدة لقوى كثيرة جاءت بعدها.

تطلع ابن طولون إلى الشام والعوامل التي ساعدته

عرف ابن طولون الشام عن كسب وتطلع إليها منذ شبابه عندما كان في ثغر طرسوس، وامتزجت الرغبات الدينية بالمصالح والآمال ونمت الأحلام والتطلع إلى المجد والسلطة، وأدرك ابن طولون أهمية الشام العسكرية والاستراتيجية، فعمل لتحقيق حلمه وإيجاد أول دولة في تاريخ العرب والإسلام في أهم إقليمين من أقاليم الدولة العربية الإسلامية.

ما إن وصل ابن طولون إلى مصر سنة 254هـ/868م حتى جاءته الفرصة المواتية للتدخل في أمور بلاد الشام أثر ثورة ابن الشيخ⁽⁴²⁾ في فلسطين والأردن على الخلافة العباسية، التي لم تجد بداً من الطلب من ابن طولون للتصدي لهذا الخارج الطامع في الشام ومصر، وهيأت له هذه الثورة الإسراع في تشكيل وتدعيم قواته العسكرية المقاتلة، وقد استغل ابن طولون هذه الثورة أبعد استغلال⁽⁴³⁾ مما جعلت أعداء يرتابون منه ويهابونه.

هكذا مهدت الظروف لابن طولون التوجه نحو الشام، فاتبع سياسة هادفة لتحقيق تطلعاته، وأهدافه التي تقاطعت مع معطيات متعددة مهدت له سرعة تحقيق مشروعه الكبير، ومن هذه المعطيات⁽⁴⁴⁾:

1 - الضرورات العسكرية والاستراتيجية، والدفاع عن أمن دولته في مصر.

2 - أهمية بلاد الشام الاقتصادية بالنسبة لمصر وحاجتها لخيراتها.

3 - ضرورة وجوده بالقرب من الأحداث في بغداد حفاظاً على دولته ونفوذه.

4 - إدراك ابن طولون أن الخطر على دولته لا بد أن يأتي من الشرق سواء من الشام أو من الروم البيزنطيين أو غيرهم وهذا ما حدث فعلاً.

مشروع ابن طولون السياسي المرتبط بالجهاد

دولة ابن طولون في مصر ثم في الشام كأى دولة في التاريخ لا بد لها من مقومات وأهداف تستند عليها، ولقد حقق لها ابن طولون أدواتها في مصر⁽⁴⁵⁾ وكوّن قوة عسكرية قوية مهابة الجانب، وسار ضمن خطة وطيدة لتحقيق حلمه الكبير في مصر والشام وصولاً إلى الثغور والاقتراب من مصدر القرار في بغداد، وقد أعطى الجهاد اهتمامه المباشر وكسب بإعلانه التأييد الشعبي الكبير، وكان موفقاً به وغدا قدوة لكل من أتى بعده على مسرح الأحداث في مصر والشام من الاخشديين والحمدانيين ثم الفاطميين فيما بعد⁽⁴⁶⁾.

شكل هذا المطلب الجهادي هاجس ابن طولون، ولاشك أنه كان متأثراً بذكريات شبابه الأولى في هذا الثغر⁽⁴⁷⁾، وتحققت أمله عندما اسند إليه الخليفة العباسي المعتمد في سنة 263هـ/876م أمر خراج الثغور⁽⁴⁸⁾ ومن ثم أمر الثغور والدفاع عنها وحمايتها، وأصبح يشكل أهم العاملين في رسم السياسة في كل من مصر والشام والثغور، وأدرك الخطر الآتي على دولته من الشام وثغورها⁽⁴⁹⁾.

ولقد تشكلت قوة الطولونيين في عهده ومن أتى بعده من قوة البلدين وإمكاناتهما، ومن تسخير هذه القوة لصالح مشروعه السياسي، ومكنته من ضرب كل القوى الخارجة على سلطته في كلا البلدين، ومهدت له هذه القوة الصمود أمام تحديات القوى المسيطرة على الخلافة العباسية ومناوراتها الممثلة في الموفق أحمد⁽⁵⁰⁾ أخو الخليفة والمتحكم في أمره، وصاحب المشروع الكبير

القاضي بفرض سلطته وجبروته على كافة القوى السائرة في ركب الخلافة العباسية، والأفضل والأهم أن هذه القوة التي التّأمت بوحدة البلدين مصر والشام، وإيجاد قوة مكنته من الوقوف بقوة ضد البيزنطيين⁽⁵¹⁾ المتربصين والمتطلعين إلى الثغور الإسلامية والاعتداء عليها. وأرغمتهم على طلب الهدنة والصلح⁽⁵²⁾ وإيقاف القتال خوفاً من الطولونيين وبأسهم في وقت كانت القوة العباسية تلقى الضربات الموجعة على يد صاحب الزنج⁽⁵³⁾ وحركته وعجزها عن التصدي لهذا الاعتداء البيزنطي المستمر.

وهكذا نجح أحمد بن طولون في تحقيق مشروعه الكبير المتطلع للسيطرة التامة على الشام وثغورها، والدخول في الصراعات السياسية المباشرة في العراق، والاستفادة منها لتحقيق مصالحه.

وتضافرت عوامل كثيرة ساعدت ابن طولون لتحقيق مشروعه الكبير والمهم لعل أهمها:

1 - كانت الخلافة العباسية في هذه الحقبة تمر في بداية محنة كبيرة تسيطر عليها روح تمرد الأقاليم وبروز الظواهر الاستقلالية وقيام ما سمي بالدويلات المستقلة في مشرق العامل الإسلامي ومغربه⁽⁵⁴⁾.

2 - كما لا يفوتنا أن نتذكر أن بلاد الشام كانت في عدااء دائم مع العباسيين⁽⁵⁵⁾، وكانت تتطلع باستمرار لعودة الأمويين إلى الحكم، أو على الأقل الانفصال عن العراق لاسيما بعد أن عجز العباسيين من إقامة الوفاق بين القبائل العربية في الشام⁽⁵⁶⁾، واستمرت الحركات في الشام والتي خدمت

المشروع الطولوني، ولم يتعرض لمقاومة كبيرة أثناء سيطرت أحمد بن طولون على أمهات المدن الشامية إلا من بعض الطامعين أمثال سيما الطويل في انطاكية⁽⁵⁷⁾.

3 - كما أن ثورة الزنج⁽⁵⁸⁾ وغيرها من الحركات ساعدت أحمد بن طولون لتحقيق حلمه في حكم الشام، ولا ننسى أيضاً التحركات البيزنطية، وهجومها المتكرر على الثغور عند الشعور بأي عجز أو ضعف لحمايتها وكل هذا أجبر الخلافة على أن توكل أمر حماية الثغور إلى أحمد بن طولون وقوته الجديدة. وهكذا تحقق لابن طولون حلمه الكبير وأرسل نائبه طخشي بن يلبرد⁽⁵⁹⁾ إلى الثغور، وأوصاه بحسن معاملة الأهالي والتلطف بهذه المنطقة العزيزة عليه لأهميتها الكبيرة.

استفاد أحمد بن طولون من طرح هذا الشعار الجهادي وربط حملته على بلاد الشام بأقدس شعار عند المسلمين وقابله شعوب المنطقة بالترحاب، وكثر المتطوعة في جنده⁽⁶⁰⁾، واقتنع الكثرة بأنه ساع من أجل العمل للصالح العام، وبذلك كسب ود الناس فاستقبلته العامة راجية منه تنفيذ مطالبها وإصلاح أحوالها. كما أنه بهذه السياسة أخرج أعداءه ومعارضيه، ووضعهم في صف العدو فيما إذا فكروا بالتصدي له، لاسيما أنه لم يتحرك إلا بعد أن حصل من الخليفة المعتمد على أمر تقليد الشام⁽⁶¹⁾ وثغورها في غمرة صراعه مع الموفق أحمد، وحرص ابن طولون على تمسكه بالشرعية، فنال رضا الناس، وظهر وكأنه سياسي كبير وتمتع بسعة اطلاع، وساعده كل ذلك لتحقيق أهدافه وتأمين مصالحه. وأضعف كل القوى في الشام وعجزت عن الوقوف في وجهه بعد

إعلانه أنه سائر إلى الثغور ومعلنًا الجهاد ضد العدو البيزنطي، مستغلًا ثورة الزنج وآثارها السيئة على خصمه الموفق أحمد⁽⁶²⁾.

وفي دمشق استقبل بالترحاب من القادة هناك أمثال علي ابن اماجور، وأحمد بن دوغباش، وأحمد بن وصيف وجميع أنصارهم وانضم الجميع لمساعدته⁽⁶³⁾، وترك ابن طولون دمشق بعد أن نظم أمورها وعين عليها أحمد بن دوغباش⁽⁶⁴⁾، وما إن وصل حمص حتى استقبله واليها عيسى الكرخي ورغب ابن طولون في توليته أمرها، غير أن سياسته اتسمت بعدم القبول من الأهالي لذلك استجاب ابن طولون لطلبهم وعزله عنها، وعين يمن التركي⁽⁶⁵⁾. وأثبت نواياه الطيبة تجاه الأهالي، فكسب ودهم فوققوا لجانبه، واتجه بعدها إلى حلب ولم يلق مقاومة فيها، وفيها بدأ يضع الخطط للسيطرة الفعلية على الثغور، وكان عليها نائبه طخشي بن يلبرد وقام فيها بعدة إصلاحات، وتصدى للبيزنطيين ووجه لهم الضربات القاسية التي أجبرتهم على طلب الصلح والمهادنة⁽⁶⁶⁾.

غير أن سياسة ابن طولون تعرضت على أبواب إنطاكية لنكسة أولى جاءت من واليها سيما الطويل الطامع في السلطة، فكاتبه أحمد يدعوهُ إلى الطاعة على أن يقره عليها، فامتنع هذا وعاد ابن طولون وكاتبه ملاطفاً. وأصرَّ سيما على امتناعه⁽⁶⁷⁾، فانتظره بعض الوقت عله يتمكن من إعادته إلى جادة الصواب، واتبع معه الكياسة والصبر، وأوضح له أنه راغب في السلام، وعدم التصدي لأية قوة في بلاد الشام لاسيما في مناطق الثغور، وأن لا يعتمد

العنف وليست داخلية في حساباته، وبهذه السياسة ظهر بأنه بعيد النظر، وسياسي محنك، وعرف كيف يستغل الأمور ويقود الرجال ويسوس الرعية.

ولما لم يجد ابن طولون طريقاً مفتوحاً أمامه مع سيما، فقد اضطر إلى مهاجمة إنطاكية⁽⁶⁸⁾، ولم يكن سيما محبباً إلى شعبها بل كان صاحب سمعة سيئة وظالم لأهلها وأخذ الأموال بغير حق، ولهذا لم يقف شعب إنطاكية معه، وقدموا درساً لكل قيادة متجبرة لا ترعى مصالح رعاياه. فما كان منهم إلا أن اتصلوا بابن طولون ومهدوا له السبل لدخول المدينة⁽⁶⁹⁾ وحصنها المنيع الذي عرف أنه لم يفتح عنوة قط⁽⁷⁰⁾، وخذل شعب إنطاكية واليهيم الظالم، وانتهى الأمر بقتله على يد أحدهم، لأن أوامر أحمد بن طولون كانت الإبقاء على حياته، وجاء قتله على يد امرأة إنطاكية⁽⁷¹⁾.

وأثبت شعب إنطاكية أن إرادة الشعوب لا تقيد أوامر الحكام، وعندما رأى أحمد رأس خصمه قال⁽⁷²⁾: " قد علم الله جل اسمه أنني كنت أحب لك غير هذا فأبيت فأنا بريء من ذلك والله ما أمرت بقتلك ولقد نهيت عنه"، وكان ذلك في المحرم في سنة 265هـ/878م.

وهكذا دلل ابن طولون على حسن سياسته، واتباع سلوكاً معيناً أفاده في حكم هذا البلد المشتت الأطراف وتمكن من فرض سلطته عليه، وقيادة حكامه المختلفي الأهواء والنزعات، ولم يترك إنطاكية إلا بعد أن نظم أمورها، وصادر أموال سيما وما كان له من عتاد⁽⁷³⁾.

اتجه بعد ذلك إلى بقية الثغور فأتى المصيصة⁽⁷⁴⁾ ودخلها وكذلك "اذنه" ومنها سار إلى طرسوس، عاصمة الثغور، والمدينة المحببة إلى قلبه، وكان عليها يازمان الخادم وامتنع هذا عن استقباله وتسليمها بتحريض من عدوه

اللُدود الموفق أحمد، ولم يجد بدأً من فتحها بالقوة على أن بعض المصادر تشير إلى دخولها سلماً ولم يمانع يازمان أو يقف ضده⁽⁷⁵⁾.

استخدم ابن طولون الكياسة في التعامل مع الشعوب والرفق بالأهالي واعتماد مطالبهم، واعتمد على الحكام ولم يطلب منهم إلا الدعوة له وثبتهم في حكم مدنهم، وكان لزام عليهم أن يساعدوه في مشروعه الجهادي وحماية الثغور، ولاقت سياسته القبول من كافة القوى الحاكمة وشعوب المنطقة.

بقي ابن طولون في ثغر طرسوس فترة من الزمن ينظم أمورها وشعر بالراحة والمسؤولية في هذا الثغر الذي بدأت فيه أحلامه، واعتمد في هذا الثغر منتهى الحكمة والأناة⁽⁷⁶⁾ ورسم سياسة، كم نتمنى لو يأخذ بها حكامنا الآن لكنا لتمكنا من النصر المؤكد.؟

اقتضت حكمة ابن طولون التي فاقت رجال عصره، فأدرك بحسه السليم مدى أهمية القوة العسكرية لهذه الثغور وتصديها لضربات العدو البيزنطية المستمرة، وإجبارهم على التراجع إلى ثكناتهم والابتعاد عن المزارع والقرى والحقول الثغرية وحمايتها من هجماتهم وإحراقها وتدميرها أثر كل فرصة سانحة لهم، لذلك كانت أولى واجباته أن يجعل من هذه الثغور قوة مهابة يحسب لها العدو ألف حساب قبل أن يفكر بالاعتداء عليها⁽⁷⁷⁾.

شكل بقاء ابن طولون في ثغر طرسوس مع قواته الكبيرة عامل إرهاب لشعب هذا الثغر، وتضايق الناس من وطأة هذه القوات التي تحتاج إلى الغذاء والماء والإقامة، وأنقلت العيش على كاهل الأهالي، فتضايقوا وضجوا، وتكلموا

بصراحة مع أحمد ابن طولون، لا بل أشعروه بالثورة⁽⁷⁸⁾ على هؤلاء العساكر وما يعانونه من جراء هذه الجيوش التي لا تدخل بلداً إلا تأذيه وتنتشر فيه الاضطراب.

هنا أدرك ابن طولون مسؤوليته، وأمر قواده وجنوده بضرورة التراجع والإسراع وترك طرسوس⁽⁷⁹⁾، والتظاهر بأنه تركها مرغماً لا برضى منه، وقد تضايق قاداته ومروسيه وعساكره من هذا التصرف، وطلبوا منه تحريك سيوفهم ضد هؤلاء الذين خاطبوه بلغة الثورة والتمرد⁽⁸⁰⁾، فما كان منه إلا أن بادر لإقناعهم بأنه يجب أن يعرف الناس والعدو بخاصة إلى أن ابن طولون على كبر صيته، وكثرة عساكره وقوته لم يتمكن من هذا الثغر المقاوم، وانهزم عنهم ليكون ذلك أهيب لهم في قلب عدو متربص لحركاتهم جميعاً⁽⁸¹⁾.

وأعلن ابن طولون مغادرة هذا الثغر بعد أن اطمأن لوضعه وقدم له كل المساعدات، وبذل الأموال لكل محتاج، وتصدق على الفقراء فخرجوا جميعاً مشيعين يدعون له بالنصر⁽⁸²⁾. وترك طخشي بن يلبرد نائبه عليهم، وزوده بنصائحه وتعليماته الواضحة التي تستند على اليقظة التامة والاهتمام الكبير بهذه الثغور، وشحذها بالمقاتلين وتحصينها وحمايتها، وقال له بأن العدو لم يطلب الهدنة إلا لظروفه الخاصة، وهو يستعد للانقضاض، وإذا ما أمرتك بقبول الهدنة فاعلم أنها فرصة لك لكي تنتهي للقتال وتستعد لملاقاة الأعداء المتوقعة بكل لحظة، وهي سياسة قلما وجدنا لها مثيلاً في تاريخنا الوسيط والحديث.

ولقد وصلت الأخبار إلى ملك الروم وما جرى من أهل طرسوس مع ابن طولون، وخروج الجيش الطولوني مجبراً عنها فإزداد تخوفاً، وعظمت هيبة هذا الثغر في قلبه والمتربح لتحركاته.

ولم ينس لحظة ابن طولون الهدف النبيل الذي تذرعه به وتحرك بمقتضاه معلناً الجهاد ضد العدو، فأعلن أنه يستعد لغزو الروم قبل أن يترك هذا الثغر⁽⁸³⁾، غير أن أحداثاً مزعجة في مصر⁽⁸⁴⁾ أرغمته على تأجيل هذا الغزو ولم يترك الشام وحدود مصر الشرقية يتلاعب بها الطامعين، فصمم على القضاء عليهم جميعاً خشية منه على إثارتهم الاضطرابات بعد خروجه من الشام، واتخذ قراره السليم بإخماد تحركات هؤلاء لاسيما في مناطق الرقة⁽⁸⁵⁾ وجهاز لهم القوات وتمكن من القضاء عليهم جميعاً وضم كافة نواحيها إلى سلطته، وغدت مناطق نفوذه ملاصقة لحدود العراق، وجعل من مدينة الرقة مركزاً لحكمه الجديد⁽⁸⁶⁾. كما عمل أحمد بن طولون على تحصين المدن الساحلية في الشام والثغور، وفي سبيل ذلك قام بتحسين مدينة عكا وجعل منها أكبر قاعدة بحرية اتخذها كقاعدة انطلاق لقواته البرية والبحرية، وأولاهها هذا الأمير جانباً كبيراً من عنايته⁽⁸⁷⁾، كما اتجه اهتمامه بعد ذلك إلى يافا، وقام ببناء أول قلعة بها لعبت دوراً هاماً في تحصين هذه المدينة خلال مراحل تاريخها العسكري والبحري، كما أهتم ببقية الموانئ الشامية وغدت هذه الموانئ قواعد انطلاق بحرية لقوات ابن طولون⁽⁸⁸⁾، وشغلت دوراً بارزاً في النشاط البحري في حوض البحر المتوسط، وساهمت في التصدي للقوى البيزنطية⁽⁸⁹⁾.

وفي حملته الثانية على الثغور الشامية في 267هـ/880م، عمل أحمد بن طولون للنهوض بالمقاومة وحماية الثغور الإسلامية لاسيما في طرسوس، ورفع من مكانتها وجهد للنهوض بهيبتها أمام العدو، واستخدم كافة السبل لإظهارها بمظهر القوة والمنعة ومدها بكل الوسائل اللازمة لتصديها للغزو البيزنطي المستمر، كل ذلك على حساب قوته ومنعة جيشه وظهر ذلك في تقاعسه في الهجوم على "يازمان الخادم"⁽⁹⁰⁾ المتربص في هذا الثغر، ولم يرضخ لنصح قادته بمهاجمة عدوه وفضّل الانتظار والتريث عليه علّه يعيده إلى جادة الصواب، لكن دون جدوى، فطال انتظاره وعرض نفسه لبرد الشتاء القاسي⁽⁹¹⁾ ومياه نهر البردان الذي أطلقه عليه عدوه يازمان، وكل هذا أثر في نفسه وجسده ومرض مرضه الأخير الذي تسبب في موته⁽⁹²⁾، لذلك قيل أن أحمد ابن طولون مات شهيد الثغور⁽⁹³⁾ رغم ما عرف عنه من جلد وقوة، وبطش بالأعداء.

كم نحن بحاجة إلى مثل هذا القائد الذي ضحى بكبريائه، وتظاهر بضعف قوته أمام عدوه المتمرّد في طرسوس ليرفع من الجهاد والمجاهدين، وليدرك الأعداء أن أحمد بن طولون وعظمة قواته تحطمت على صخرة المقاتلين في هذا الثغر المواجه للعدو، ولم يأبه لقادته العسكريين وتحريضه له على عدوه، وفي وقت كان هذا الأمر سمة العصر وقانونه، وأثبت أنه مؤمن بالجهاد والمجاهدين، ومقدماً لهم ومعتزاً بقوتهم التي لا تقاوم.

أ.د. محمد زيود

هوامش البحث

- 1 - ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، ط دار الكتاب، القاهرة، ج3، ص1.
- حسن إبراهيم حسن: تاريخ الإسلام السياسي والثقافي والاجتماعي، مكتبة النهضة المصرية، 1973، ج3، ص126.
- مصطفى طه بدر: مصر الإسلامية، مكتبة النهضة المصرية، 1959، ص114.
- محمد أحمد زيود: العلاقات بين الشام ومصر في العصرين الطولوني والأخشيدي (254-358هـ)، دار حسان، دمشق، 1989، ص17.
- 2 - المصادر والمراجع السابقة.
- 3 - زيود: المرجع السابق، ص17.
- 4 - أمير الستر هو الشخص الذي يكلف بالقيام في الحفاظ على حياة الخليفة.
- انظر علي إبراهيم حسن، مصر في العصر الوسطي، مكتبة النهضة المصرية، ط5، سنة 1964، ص66. زيود: المرجع السابق ص 17.
- 5 - المقرئزي: الخطط، صورة عن طبعة بولاق 1270هـ ، ص589. زيود : المرجع السابق، ص 7.
- 6 - قيل أنه ولد في سامراء من جاريه تسمى هاشم أو قاسم وقيل ولد سنة 214هـ والأرجح أنه ولد سنة 220هـ. انظر زيود: المرجع السابق، ص 18.
- 7 - أبو المحاسن: النجوم ، ج3، ص4.
- 8 - أبو المحاسن: النجوم ، ج3 ، ص4. البلوي: سيرة أحمد بن طولون، المكتبة العربية، دمشق، مطبعة الترقى، 1358هـ، ص35.

- 9 - البلوي: سيرة، ص 35. المقرئزي: الخطط، ص 589 وما بعدها. أحمد أمين: ظهر الإسلام، دار الكتاب العربي، بيروت، ط5، 1969.
- 10- البلوي: سيرة، ص 35. أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص5. ابن خلكان: وفيات الأعيان، مكتبة النهضة العربية، مصر، 1948، ج1، ص156. حسن أحمد محمود: حضارة مصر في العصر الطولوني، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1960، ص18. محمد زيود: المرجع السابق، ص 18/19.
- 11 - علي إبراهيم حسن: المرجع السابق، ص67. زيود: المرجع السابق، ص 19.
- 12 - علي إبراهيم حسن: المرجع السابق، ص 67. زيود: المرجع السابق، ص19.
- 13 - ابن سعيد الاندلسي: المغرب في حل المقرب، تحقيق زكي محمد حسن، ج1، القسم الخاص بمصر، مطبعة جامعة فؤاد الأول، 1953. علي إبراهيم حسن: المرجع السابق، ص 67. زيود: المرجع السابق، ص19.
- 14 - حسين مؤنس: تاريخ الحضارة المصرية، دائرة المعارف الإسلامية، ج4، ص359.
- 15 - البلوي: سيرة ص 25/34. حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص13.
- 16 - ابن سعيد: المغرب، ص74. البلوي: سيرة، ص 36.
- حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص14.
- 17 - البلوي: سيرة، ص40. ابن سعيد: المصدر السابق، ص75. أبي الفداء: تاريخ الملك المطرود، ج2، ص46. أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص6. حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص 15. علي إبراهيم حسن: المرجع السابق، ص18.
- 18 - أبو المحاسن: المصدر السابق، ص6. البلوي: سيرة، ص 40. حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص16. زيود: المرجع السابق، ص 21.
- 19 - ابن الأثير: الكامل في التاريخ، بيروت، 1967، ج5، ص339.

- اليعقوبي: تاريخه، دار صادر، بيروت، 1960، ج2، ص 501.
- ابن سعيد: المغرب، ص 76. عبد المنعم ماجد: ظهور الخلافة الفاطمية وسقوطها في مصر، القاهرة، 1968، ص.68
- 20 - البلوي: سيرة، ص42.
- 21 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص77. البلوي: المصدر السابق، ص44. حسن ابراهيم حسن: المرجع السابق، ص 127.
- 22 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص77/78. البلوي: المصدر السابق، ص 45/44. اليعقوبي: المصدر السابق، ج2، ص502. علي ابراهيم حسن: المرجع السابق، ص70.
- 23 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص78. البلوي: المصدر السابق، ص60. ابن الدايه: سيرة احمد بن طولون، ص11. طه بدر: مصر الإسلامية، ج1، ص116.
- 24 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص 79. البلوي: سيرة، ص58. طه بدر: مصر الإسلامية، ص117.
- 25 - المصادر والمراجع السابقة. زيود: المرجع السابق، ص24.
- 26 - زيود: المرجع السابق، ص 25/24 وما بعدها.
- 27 - ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج6، ص66. الكندي: الولاة، ص216. حسن محمود: العالم الإسلامي، ص 428.
- 28 - الكندي: الولاة والقضاة، ص216. ابن خلدون: العبر، ج3، ص295. الختن: الصهر زوج الابنة. زيود: المرجع السابق، ص 25/24.
- 29 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص 80. الكندي: الولاة، ص216. حسن ابراهيم حسن: تاريخ الإسلام السياسي، ج3، ص128. زيود: المرجع السابق، ص25.

- 30 - الكندي: الولاة، ص217. أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص7.
- أبي العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، تحقيق سامي الدهان، نشر المعهد الفرنسي بدمشق للدراسات العربية، ص 74 (حيث يورد أن الخليفة ولاة الشام مع انطاكية وطرسوس وغيرها من البلاد).
- 31 - الكندي: الولاة، ص217. لينبول: سيرة القاهرة، ترجمة حسن ابراهيم حسن، طبعة 1950، ص82.
- 32 - الكندي: الولاة، ص 216. اتربي ابوالعز: الدر المنتخب في تاريخ المصريين والعرب، ص134. أحمد حسين، موسوعة تاريخ مصر، ص 482.
- 33 - الكندي: الولاة، ص216. اتربي أبو العز: المصدر السابق، ص134. حسين مؤنس: تاريخ الحضارة المصرية، ص 397. أحمد حسين: موسوعة تاريخ مصر، ص483.
- 34 - ستانلي ينبول: سيرة القاهرة، ص 83. زيود: المرجع السابق، ص26.
- 35 - الكندي: المصدر السابق، ص 217. حسن ابراهيم حسن: المرجع السابق، ج3، ص128.
- 36 - أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص6. الكندي: الولاة، ص 214. البلوي: سيرة، ص62. حسن محمود: حضارة مصر، ص35. زيود: المرجع السابق، ص27.
- 37 - الكندي: الولاة، ص223. ابن الدايه: المكافأة، ص17. حسن ابراهيم حسن: المرجع السابق، ج3، ص128. زيود: المرجع السابق، ص28.
- 38 - ابن سعيد: المغرب، ص94. أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص59. المقرئزي: الخطط، ج1، ص150. طه بدر: المرجع السابق، ص 150/151.
- 39 - زيود: المرجع السابق، ص28.
- 40 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص129. حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص88. زيود: المرجع السابق، ص28/29.

- 41 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص116. البلوي: سيرة، ص92. المسعودي: مروج الذهب، ج4، ص123. زيود: المرجع السابق، ص37/36/35.
- 42 - ابن الاثير: الكامل، ج5، ص395. البلوي: سيرة، ص51/50.
- سيده كاشف: احمد بن طولون، المؤسسة المصرية العامة للتأليف، 1965، ص65./64.
- 43 - ابن الاثير: المصدر السابق والصفحة. البلوي: المصدر السابق والصفحة. سيده كاشف: المرجع السابق، ص65/64. زيود: المرجع السابق، ص30.
- 44 - ابراهيم أحمد العدوي: الاساطيل العربية في البحر المتوسط، مكتبة نهضة مصر بالفجالة، ص108. الرافعي وعاشور: مصر في العصور الوسطى، ص118.
- حسن ابراهيم حسن: تاريخ الدولة الفاطمية في المغرب وصر والشام وبلاد العرب، مكتبة النهضة المصرية، ط2، 1958، ص151. زيود: المرجع السابق، ص31/30.
- 45 - ابن سعيد: المغرب، ص94. حسين مؤنس: تاريخ الحضارة المصرية، ص390.
- زيود: المرجع السابق، ص32/31.
- 46 - حسن ابراهيم حسن: الدولة الفاطمية، ص152.
- 47 - البلوي: المصدر السابق، ص47. حسين مؤنس: المرجع السابق، ص394.
- 48 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص15. ابن سعيد: المغرب، ص92. البلوي: المصدر السابق، ص72.
- 49 - اتريبي أبو العز: الدر المنتخب، ص133. حسن احمد محمود: المرجع السابق، ص47.

- زيود: المرجع السابق، ص31/32.
- 50 - الرافعي وعاشور: مصر في العصور الوسطى، ص111.
- زيود: المرجع السابق، ص32/33.
- 51 - ابن سعيد: المغرب، ص118. البلوي: المصدر السابق، ص109.
- 52 - المصادر السابقة. زيود: المرجع السابق، ص33.
- 53 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص98. البلوي: المصدر السابق، ص109.
- 54 - حامد غنيم: عصر الدول الاقليمية، ص16 وما بعدها.
- حسن احمد محمود: حضارة مصر في العصر الطولوني، ص3.
- 55 - حتى: مختصر تاريخ لبنان، دار الثقافة، بيروت، 1968، ص124.
- 56 - حتى: تاريخ سورية، ص124/125. زيود: المرجع السابق، ص34.
- 57 - ابن خلدون: المصدر السابق، ج3، ص317. الكندي: الولاة، ص119.
- 58 - ابن خلدون: المصدر السابق، ج3، ص301/328 وما بعدها.
- زيود: المرجع السابق، ص34.
- 59 - أبو المحاسن: النجوم، ج3، ص7. ابن سعيد: المغرب، ص92.
- 60 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص116. البلوي: المصدر السابق، ص92.
- المسعودي: مروج، ج4، ص123.
- 61 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص18. ابن خلدون: العبر، ج3، ص317.
- اترابي أبو العز: المصدر السابق، ص137. زيود: المرجع السابق، ص36.
- 62 - زيود: المرجع السابق، ص36/37.
- 63 - ابن سعيد: المغرب، ص116. الكندي: الولاة، ص223.

- زيود: المرجع السابق، ص39/38.
- 64 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص116. المسعودي: مروج، ج4، ص123.
- 65 - البلوي: المصدر السابق، ص93.
- ابن سعيد: المغرب، ص116 (يذكر الكندي أنه سلمها إليه يعني عيسى الكرخي). انظر الكندي، الولاة، ص220.
- 66 - ابن خلدون: العبر، ج3، ص310. زيود: المرجع السابق، ص38.
- 67 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص18. البلوي: المصدر السابق، ص94.
- 68 - المسعودي: المصدر السابق، ج4، ص123.
- 69 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص18. البلوي: المصدر السابق، ص94.
- 70 - المسعودي: مروج الذهب، ج4، ص125. البلوي: المصدر السابق، ص94.
- 71 - المسعودي: مروج الذهب، ج4، ص125. ابن العديم: زبدة الحلب، ج1، ص75.
- البلوي: المصدر السابق، ص96.
- 72 - البلوي: المصدر السابق، ص96.
- 73 - البلوي: المصدر السابق، ص97/96.
- 74 - المصدر السابق والصفحة.
- 75 - المسعودي: المصدر السابق، ج4، ص125. البلوي: المصدر السابق، ص97.
- 76 - زيود: المرجع السابق، ص40.
- 77 - زيود: المرجع السابق، ص40.

- 78 - البلوي: المصدر السابق، ص98.
- 79 - الكندي: الولاة، ص220. اتربي أبو العز: المصدر السابق، ص137.
- يوسف الدبس: تايخ سورية، ج3، المجلد الخامس، بيروت، ص319.
- 80 - المصادر والمراجع السابقة.
- 81 - المصادر السابقة. البلوي: المصدر السابق، ص98.
- 82 - البلوي: المصدر السابق، ص98. الكندي: المصدر السابق، ص220.
- 83 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص118. البلوي: المصدر السابق، ص98.
- 84 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص118.
- 85 - اتربي أبو العز: المصدر السابق، ص138/128. ابن الاثير: الكامل، ج6، ص18.
- ابن خلدون: العبر، ج3، ص318.
- 86 - حسن أحمد محمود: المرجع السابق، ص49/48.
- زيود: المرجع السابق، ص42./41.
- 87 - السيد عبد العزيز سالم: المرجع السابق، ص49. زيود: المرجع السابق، ص53./52.
- 88 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص55. اتربي أبو العز: الدر المنتخب، ص14.
- عبد العزيز سالم: دراسات في تاريخ صيدا في العصر الإسلامي، بيروت، 1970، ص66/65. العدوي: الأساطيل العربية في البحر المتوسط، ص109.
- 89 - العدوي: المرجع السابق، ص109. زيود: المرجع السابق، ص53.
- 90 - الكندي: المصدر السابق، ص225. البلوي: المصدر السابق، ص310.

- ابن الاثير: الكامل، ج6، ص50.
- 91 - الكندي: الولاة، ص.229
- 92 - ابن الاثير: الكامل، ج6، ص55 " يشير ابن الاثير أن ابن طولون ارسل ليازمان كتاباً يقول فيه أني لم أرحل إلا خوفاً أن تخترق حرمة هذا الثغر فيطمع فيه العدو".
- البلوي: سيرة، ص.311
- 93 - ابن سعيد: المصدر السابق، ص129. البلوي: المصدر السابق، ص311.
- ابن العديم: زبدة الحلب، ج1، ص8. زيود: المرجع السابق، ص58/59.

İSLAM FETİHLERİNİN KÜRESEL EKONOMİYE ETKİLERİ

Arş. Gör. Murat ÖZTÜRK*

Özet

Bugüne kadar dünyadaki bütün gelişmelerin, medeniyetin temellerinin Avrupa olduğu görüşü hakim olmuştur. Halbuki Avrupa'dan çok önce Doğu'da yüksek bir medeniyet kurulmuştur. Hatta, bugüne kadar gelen süreçte gelişen Avrupa medeniyetinin kaynakları Doğu medeniyetidir.

Bu, iktisadî bakımdan da böyledir. Konumuz olan İslamiyet'in geliştiği dönemlerde, iktisadî faaliyetler gelişmiş, ticaret hacmi artmıştır. İslamiyet'in büyük bir güç halinde geliştiği 7-13. yüzyıllarda Fas'tan İspanya'dan bütün Akdeniz havzasını geçerek, Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu, Karadeniz, Irak, İran, Kafkaslar ve Türkistan, Horasan, Maverâü'n-Nehr, Çin ve Hindistan'a kadar muazzam bir ticaret ağı vardı. Tabii ki bu ticaret ağı, beraberinde yüksek bir refah ve medeniyeti de getiriyordu. Her ırk ve dinden tüccar doğudan batıya, kuzeyden güneye, güneyden kuzeye mal götürüyorlardı. Ticaret rakamları bugün dahi aklı zorlayacak boyutlardaydı.

İşte bu döneme belki de ilk iktisadî küreselleşme diyebiliriz. Çünkü bilinen dünya bu eski kıtalardı. İktisadî faaliyetler bu derece gelişince elbette, iktisadî müesseseler de gelişecektir. Dönemin şehirlerinde her türlü malın bolca bulunduğu geniş, hareketli ve güvenli çarşılar, pazarlar, hanlar, yollarda kervanların emniyetlerini sağlamak için kervansaraylar, ribatlar, yollar, bugüne kadar varlığını korumuş ve dönemin refahına şahitlik etmektedir.

Ticaret ortaklıkları, çek, senet, havale, ciro gibi günümüzün ödeme araçları daha o zamanda kullanılan ödeme araçlarıydı. Belki de doğunun bu zenginliği, o dönemlerde kara Avrupasına sıkışmış bulunan fakir u zaruret içinde bulunan Avrupa'nın Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak için Haçlı Seferleri başlatmıştır.

1. FETİH HAREKETLERİ VE KAYNAKLARIN ARAP YARIMADASINA TAŞINMASI

Amerikalı antropolog Ruth Benedict'in belirttiği gibi tarih tek gruba ya da insana aitmiş gibi yazılamaz. Hiç bir uygarlık, doğuştan gelen olağanüstü erdemlere sahip değildir. Bu gerçek, Batı için de geçerlidir. Son evrelerini yaşayan Avrupa merkezci pozitivist görüş, medeniyetin doğduğu yerin, ekonomik gelişmişliğin beşiğinin Avrupa olduğunu insanlığa kabul

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü - ELAZIĞ

ettirmekte ısrarcı. Ancak çok uzun detaylı araştırmalara bile gerek duymadan, bu durumun böyle olmadığı herkesçe görülmektedir ancak Batılı bilim çevrelerinde önemli bir kesimi bu gerçeği kabullenmekte zorlanmaktadır. Özellikle İslamiyetin yayılmaya başladığı ilk yıllardan 17-18. yüzyıllara kadar dünyayı sarsan İslam fetihlerinin neticesinde Doğu medeniyeti Batı'yı çok ciddi şekilde etkilemiştir. Bu fetihler neticesinde kurumlardan tutun da, bilimde, felsefede ve ekonomide dünyada ciddi değişiklikler ve gelişmeler görülmeye başlanmıştır. Biz bu çalışmamızda Türklerin İslamiyetin bayraktarlığını üstlenmesine kadar olan dönemde yapılan fetihlerin, o zaman bilinen Dünya'daki etkilerini kısaca incelemeye çalışacağız.

Hız. Muhammed'e peygamberliğin gelmesiyle beraber İslam Devleti'nin fetih hareketleri de hızla başlamıştır. İslamiyette dinin tebliğinin, yayılmasının farz olması bu hareketlerin hızla başlamasındaki en önemli etkindir. Arap yarımadasında birliğin yavaş yavaş sağlanmasından sonra uzak bölgelere yönelen bu askeri hareket sonucu elde edilen zaferler neticesinde, İslam Devleti haliyle zenginleşmiştir. Sasani ve Bizans topraklarında (Irak, İran, Suriye, Mısır) yapılan İslam fetihlerinin bir sonucu olarak İran sarayları ve Bizans kiliselerinde biriktirilen büyük miktardaki altınlar, Müslüman Arapların eline geçti ve uzun zaman iktisadi faaliyetler dışında kalmışken, tekrar para şeklinde tedavüle sokulmuş oldu¹. Yakın ve Ortadoğu'daki bu muazzam miktardaki altının tekrar tedavüle girmesi erken Orta Çağ iktisat tarihinin en önemli değişimidir. Ayrıca kazanılan Bizans ve Sasani toprakları, uzun müddet dünya iktisadi hegemonyasının İslam Devleti'nin elinde bulunmasını sağlayan iktisadi bir birlik meydana getirdi. Avrupa ve Hint Okyanusu'nun İslam Devleti döneminde bağlanması Helenistik devirdeki gibi kısa ömürlü olmamıştır. Bilindiği gibi bu ilk bağlanma uzun ömürlü olamamış ve Roma İmparatorluğu ile Pers İmparatorluğu arasındaki düşmanlık ve uzun süren savaşlar yüzünden kıtalararası ticaret kesintiye uğramıştır². Kıtalararası birliğin sağlanmasıyla bölge ticareti, İslam Devleti' nin gözetiminde kolaylaştı.

Tüm bu gelişmelerin yanında Asya ve Afrika'daki maden ocaklarının da ele geçirilmesi İslam Devleti'nin altın rezervlerini arttırdı. Bugün bile küresel güçlerin ilgisini çeken Sudan altını, o dönemde kervanlarla

¹ Faysal es-Samir *İslam Ortaçağında Arap Ticaretinin Yükselişi, (Nahzatü't-Ticareti'l-Arabiyye fi-Usuri'l-Vüsta el-İslamiyye)*, Müerrihu'l Arabi, London 1981, sayı 14, (çev. Abdulhalik BAKIR), Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler Cilt I, Ankara 2008, s.663-679

² Murat ÇİZAKÇA, *Demokrasi Arayışında Türkiye*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, s.39

Mekke'ye getiriliyordu. İlginç olan bir nokta ise bu altın karşılığında çoğunluklu Sudan'a Arap yarımadasından tuz gitmesiydi. Zira tuz, Sudan'da sadece çok zenginlerin sofralarında bulunmaktaydı.

Fethedilen bölgelerden gelen ve maden ocaklarının yeniden çalıştırılmasıyla elde edilen altın, altın dinarlar şeklindeki İslam sikkesinin yükselmesi için zemin hazırlamıştır. Böylece elde edilen zenginlik, Bizans parasından daha geniş bir sahayı etkileyen, ondan daha güçlü bir para biriminin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Bunun yanında Sasani İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Sasani gümüş dirheminin yerine tekrar gümüş para basılması olağanüstü bir değişiklik değildir. Fakat Bizans parasını küresel arenada ikinci plana iten altın İslam sikkesinin ortaya çıkışı, Ortaçağ iktisat tarihinde önemli bir olaydır. Burada yeni bir İslam dinarı basılmaya karar verildiğinde, çok akıllıca bir kararla, yeni sikkenin tedavüldeki Bizans sikkelerinden biraz daha hafif olmasına dikkat edilmişti. Böylelikle kötü paranın iyi parayı piyasadan kovacağı gerçeğini; yani Gresham Kanunu'nu, Müslümanların yüzyıllar öncesinden kavramış olduklarını anlıyoruz³. Böylece askeri olarak Bizans egemenliğinin kırılmasından sonra, İslam ekonomisi ticaret yollarını kontrol ederek, ticareti bizzat faal olarak yaparak ve güçlü parası ile beraber ekonomik alanda da küresel bir güç haline gelmiştir. Öyle ki hem Avrupa hem de Hindistan İslam dinarının hegemonyası altına girmiştir. İslam dinarının Kuzey Avrupa'da çokça bulunması, İslam Dünyası ile Avrupa arasındaki ticaretin devamlı açık vermesi ile açıklanmaktadır. Bu dönemde Avrupa, İslam dünyasına hammadde, hatta kaçırılarak esir edilen Doğu Avrupalıları ihraç ediyor, İslam dünyası da bunları para gücüyle satın alıyordu⁴. Bu ekonomik gelişmeler zamanla beraberinde uygarlığın yükselişini ve iktisadi olgunlaşmayı da getirmiştir.

2. EKONOMİK ATILIMIN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Çok kısaca özetlediğimiz bu ekonomik atılımın nedenleri de haliyle çok önemlidir. En önemli neden tabii ki altın rezervlerinin hemen hemen tamamının İslam Devleti'nin kontrolüne geçmesidir. Bu konuya zaten değindik. Bize göre bundan sonraki en önemli neden, İslamiyetin ticareti ve rasyonel kapitalist faaliyetleri teşvik etmesidir. Bu durumu Avrupa merkezci

³ Sabri ORMAN, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yay., İstanbul 2001, s.28

⁴ Van Der WEE H. *A History Of European Banking*, Antwerp 1994, s. 74-75, (Nakleden M. ÇİZAKÇA), *Demokrasi Arayışında Türkiye*, s. 42

görüşe göre İslam'ın kapitalist faaliyet olasılığını engelleyen baskıcı bir din olduğu yolundaki yaklaşımla çelişmektedir⁵. Batı merkezli görüş bilerek ya da bilmeyerek Hz. Muhammed'in ticaretle uğraştığını unutmuş görünmektedir. Mekke halkı, Weber'ın rasyonel dediği şekilde ticaret ve faiz karşılığı borç verme yoluyla sermayelerini büyütmişti. İslam Devleti'nin tacirleri, Weber'ın kapitalist etkinlik kriterlerine kusursuz bir şekilde uyuyordu. Kar elde etmek için tüm fırsatları yakalayıp, giderlerini, gelirlerini ve eldeki kârlarını para olarak hesaplamışlardır⁶. Peki bu ticaret yapma hevesinin sebebi neydi? İslamiyetten evvel de ticaretin yoğun olduğu Arap Yarımadası, İslamiyet ile beraber birliğini sağlamış ve İslamiyet'in getirdiği faiz, borçlar hukuku, miras hukuku gibi düzenlemelerle aynı geleneği devam ettirmiştir. Bu düzenlemelerle ekonomideki çarpıklıklar yerini düzene bırakmıştır. Bununla beraber insanların ticarete yönelmesinin en önemli sebebi İslam dininin kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'in ve hadislerin ticareti, meşru yollardan zenginleşmeyi teşvik etmesidir. Örneğin; Nisa Suresi 32. ayette "Allah'ın kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri haset ederek arzu edip durmayın. Erkeklere kazandıklarından bir pay vardır. Kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır. Allah'tan O'nun lütfunu isteyin. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir."⁷ buyrulmaktadır. Yine Tevbe Suresi 105. ayette "De ki çalışın yapın. Yaptıklarınızı Allah da, Resulü de, mü'minler de görecektir. Sonra gaybı da, görülen alemini de bilen Allah'ın huzuruna döndürüleceksiniz. O da size yapmakta olduğunuz şeyleri haber verecektir"⁸ yine Nisa Suresi 29. ayette Ey iman edenler: Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaret olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir"⁹. buyrulmaktadır. Bu örneklerimiz gibi ticareti teşvik eden pek çok ayet mevcuttur. Burada özellikle örnek olarak verdiğimiz Nisa Suresi'nin 29. ayeti dikkat çekmektedir. Ticaret batıl olmayan, normal kazancı sağlamanın yolu olarak gösterilmiştir. Bu ayette ticaret kelimesi yerine helal mal ya da helal kazanç da denebilirdi. Ancak batıl kazancı tersi yani meşru kazanç olarak ticaret yol olarak gösterilmiştir. Buradan, İslam dinine göre helal kazancın en önemli yolunun ticaret yapmak olduğu sonucuna varılabilir.

⁵ John M. HOBSON, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (çev. Esra ERMERT), Yapı Kredi Yay., 2. Baskı İstanbul 2008, s. 50

⁶ Maxime RODINSON, *Islam and Capitalism*, London 1974, s. 14

⁷ Kuran-ı Kerim Nisa Suresi, Ayet 32

⁸ Kuran-ı Kerim Tevbe Suresi, Ayet 105

⁹ Kuran-ı Kerim Nisa Suresi, Ayet 29

Bununla beraber İslam dininde kazanç, toplumsal sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. Bilindiği zekat vermek farzdır. En'am Suresi 165 ve Al-i İmran Suresi 186. ayetler sadaka ve zekat konularına eğilmekle beraber, insanlara malları konusunda hesaba çekileceklerini hatırlatmaktadır. Kutsal kitapta borç ve miras hukuku ile alakalı, boşluk bırakmayan, net düzenlemeler mevcuttur. Örneğin Bakara Suresi'nin oldukça uzun 282. ayeti borç hukuku ile alakalıdır. Bu ayet sadece bir örnektir. Bunun gibi onlarca ayet Kuran-ı Kerim'de mevcuttur.

Faizin yasaklanması da ekonomik hayatla ilgili bir diğer düzenlemedir. Faiz ile ilgili pek çok görüş vardır ancak bize göre en önemli nokta, özellikle cahiliye devrinde aşırıya kaçan faiz uygulamaları toplum düzenini alt üst etmiştir. Faizin yasaklanması ile bu düzensizliğin ortadan kaldırılması hedeflenmiş olabilir. Bunun yanında faiz yasağı ile ilgili İmam Gazali'nin görüşleri bize göre çok önemlidir. Gazali'ye göre faiz yasağının en önemli nedenlerinden biri ekonomide paranın rahatça dolaşabilmesinin sağlanmasıdır ve faiz, parayı tedavül dışı bıraktığı için yasaktır. Konuya bu şekilde bakıldığında aslında takas yasağının da faiz yasağının da ekonominin parasallaşmasını sağlamayı hedeflemiş oldukları anlaşılmaktadır¹⁰.

Kuran-ı Kerim'in ticareti bu şekilde teşvik etmesinin ve bütün detayları ile düzenlemesinin ardında, İslam dininin gelişmiş, refah düzeyi yüksek ve gelirin adil dağıldığı bir toplum hedeflediğini düşünmekteyiz. Hepimizin bildiği gibi bir devletin gücünün temeli güçlü ekonomidir. İbn-i Haldun'un belirttiği gibi, "bir devletin durumu oranında yönetilenlerin refahı, yönetilenlerin refahı ve çokluğu oranında da bir devletin malı meydana gelir. Onun bütün temeli ise, bayındırlıktır ve onun çokluğudur"¹¹. Bu gerçek tarihin hiç bir döneminde değişmemiştir. Kuran-ı Kerim Müslümanların dünyada söz sahibi olmaları için devletlerin ve dolayısıyla bireylerin refahının yüksek tutulmasını adeta farz kılmıştır. Kazancın büyük bölümü de ticaretle elde edilebileceği için, usule uygun ticareti hep teşvik etmiştir.

Tabiidir ki tarihin hiç bir döneminde bir olayın tek başına, sadece bir sebebi olamaz. İslam Devleti'nin ekonomisinin gelişmesinde etkili olan bir diğer nokta da, İslam Devleti'nin güçlendiği dönemlerde dünyada huzurlu ve güvenli karayolu ve deniz yolu taşımacılığına olanak sağlayan birbirine bağlı imparatorlukların ortaya çıkışıdır. Bunlar T'ang Hanedanı'nın (618-907)

¹⁰ Sabri ORMAN, *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul 1984, s. 174-175

¹¹ İbn-i HALDUN, *Mukaddime*, c. III, s. 1009

yönettiği Çin ve Kuzey Afrika'daki Fatımi Devleti'dir (909-1171). Çin, devlet teşekkülü ile ortaya çıktığı M.Ö. 1450'li yıllardan beri ilk kez T'ang hanedanı zamanında, büyük miktarlarda uluslararası ticarete başlamıştır. Bu dönem nispeten daha huzurlu ve güvenli bir ortamın olduğu, İpek Yolu'nun tam anlamıyla işlediği, Çin'in etkili bir ekonomik güç olarak ortaya çıktığı dönemdir. Çin'in bu dönemi Wolfram Eberhard'dan dinleyelim: Batı ve Orta Asya'dan Çin'e ticaret kervanları akın ederek çok miktarda lüks eşya getiriyorlardı. Bu suretle hükümet merkezinde büyük ticaret evleri açılıyor ve bazı mahallelerde yabancılar, kendi memleketlerinde olduğu gibi yaşıyorlardı. İlk Yahudiler kumaş tüccarı olarak buraya göç ettiler. İlk Müslümanlara da bu zamanlarda tesadüf edilir. Bunlar, Çin'den ipekli kumaş topluyorlardı. Bu devirde yabancıların kolonileri yalnız hükümet merkezinde değil; bütün büyük mübadele limanlarında ve iç ticaret merkezlerinde bulunuyordu¹². Bu ciddi hareketliliğin bir diğer aktörü de Çin'de bulunan Türklerdi. Eberhard bunların ciddi şekilde piyasayı kontrol ettiklerini ve bir çok Çinlinin Türklere borçlu olduğunu aktarmaktadır. Fatımi Devleti de önemli limanları elinde bulundurduğundan bu ticari hareketliliğin bir diğer önemli parçasıydı. Biz bu muazzam ticaret hacmine ve ticaret ilişkilere Oryantal küreselleşme diyebiliriz. İşte bu küresel hareketlilik İslam Devleti'nin ticari yönünü daha da geliştirmiştir.

Uluslararası ticaretteki bu gelişmeler beraberinde bankacılık ve finans sektörünün doğmasına da neden olmuştur. Türölü zorluklara rağmen şehirlerde ve önemli limanlarda şubeleri bulunan bankalar kurulmuştur. Gelişmiş ticaret ortamı, yazışmalar, hesap işleri, çekler, poliçeler ve banknotlar alanında büyük bir ilerleme kaydedilmesini sağladı. Hatta o dönemin tüccarları şifre ve gizli mektup yazma sanatını da biliyorlardı. Büyük ticari işlemler, kaybolmama garantisi bulunan, taşıması kolay ve hırsızların elinden uzak olan ödeme vasıtalarını gerektirmekteydi. Dolayısıyla uzak bir ülkeye yolculuk yapmak isteyen bir tacir, diğer şehirdeki temsilciye nakit para yerine tahvil taşıyor ve karşılığında ondan, gönderenin hesabına kaydedilmesi için bir senet teslim alıyordu. Çek ise o dönemlerde ticari işlemlerin alışılmış araçlarından biriydi¹³.

¹² Wolfram EBERHARD, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı, Ankara 1995, s. 205-206

¹³ Faysal es-Samir *İslam Ortaçağında Arap Ticaretinin Yükselişi*, (çev. Abdulhalik BAKIR), *Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 679

3. SONUÇ

İslam fetihlerinin yarattığı küresel değişiklikler ve İslam Devleti'nin sahip olduğu güçlü sistem haliyle tüm dünyayı etkilemiştir. Çalışmamızın başında da değindiğimiz Avrupa merkezci görüş her ne kadar aksini iddia etse de Avrupa, kurumların birçoğu İslam Devletleri'nden ve Doğu'dan almıştır. Bir devlet kendisinden önceki veya çağdaşı olan devletlerden etkilenir; bu normaldir. Ancak bunu inkâr etmek, bütün kurumları, bilimi, felsefeyi biz ürettik gibi bir hezeyana saplanmak, kendini diğer toplumlardan üstün olarak görmeye sonuçarınır. Bu üstün görmenin dünyada yarattığı felaketlerin acı sonuçlarını tarih dün olduğu gibi bugün de yazmaktadır.

Tarih insana geçmişle övünmeyi ve geçmişteki hatalarla yüzleşmeyi öğretir. Bizler atalarımızın gelişmiş sistemleri ile övünürken kendimize de bakmayı öğrenmeliyiz. Biz bugün dünya ekonomisinin neresindeyiz? Dünya ekonomisinde ne kadar söz sahibiyiz. Atalarımızın paraları uzak diyarlarda kullanılırken biz bugün ekonomimizle ne kadar övünebiliriz? Büyük başarılarımızla övünürken kendimize bunu sormadan geçmemek gerekir..

KAYNAKLAR

ÇİZAKÇA Murat: *Demokrasi Arayışında Türkiye*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

EBERHARD Wolfram: *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995

ES-SAMİR Faysal: *İslam Ortaçağında Arap Ticaretinin Yükselişi*, (Nahzatu't-Ticareti'l-Arabiyye fi-Usuri'l-Vüsta el-İslamiyye), Mürrihu'l Arabi, London 1981, sayı 14, Çev. Abdulhalik BAKIR, *Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler Cilt I*, Bizim Büro Basın Yayınevi Ankara 2008

HOBSON John M: *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev. Esra ERMERT, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2008

İBN-İ Haldun: *Mukaddime*, MEB Yayınları

KURAN-I KERİM: (MEAL) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006

ORMAN Sabri: *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul 2001

ORMAN Sabri: *Gazali'nin İktisat Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1984

RODINSON Maxime: *Islam and Capitalism*, London 1974

İLHANLI-MEMLÛK MÜCADELESİ VE SURİYE: EKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

سورية و النضال بين إخوانيين والماليك: بيانات على البيئة

Mustafa UYAR*

حصان مغولي (حوالي 272 كغ)

المسافة (يوميا)	25 كم
استهلاك السعرات الحرارية (يوميا)	مليون السعرات 10,9 الحرارية
مقدار الحاجة إلى العشب الطازج لتحصيل الطاقة (يوميا)	14 كغ
مقدار الحاجة إلى القش أو الشعير لتحصيل الطاقة (يوميا)	4,5 كغ
مقدار العشب الطازج يؤكل في ساعة	1,32 كغ
الوقت اللازم للرعي (يوميا)	10,5 ساعات
استهلاك المياه (يوميا)	19 لتر

خلال الحرب

استهلاك العشب الطازج (يوميا)	4,25 كغ
استهلاك المياه (يوميا)	19 لتر

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı (جامعة أنقرة / تركيا).

استهلاك العشب الطازج (يومية، ل300.000 حصان)	1.275 طن
استهلاك المياه (يومية، ل300.000 حصان)	5.700 متر مكعب

المعلومات الإيكولوجية عن سوريا

خصب المراعي (وسطيا)	84 كم/فدان
مقدار المرعي لتشبيع (يومية، ل300.000 حصان)	15.178 فدان
نهر قويق (يومية)	632.163 متر مكعب
نهر العاصي (يومية)	336.901 متر مكعب
نهر الأعوج و بردى (يومية)	33.690 متر مكعب
نهر قويق (يومية، في فصل الصيف)	6.813 متر مكعب
نهر العاصي (يومية، في فصل الصيف)	26.876 متر مكعب
نهر الأعوج و بردى (يومية، في فصل الصيف)	8.327 متر مكعب

تحت ضوء هذه البيانات والحسابات في الجدول جون سميت¹ قد افاد هذا:
 ان الموغول لم يقدر على جلب الجنود الكثيرة من الاسباب اللوجستية في
 الحروب ضد المماليك و لهذا لم يحقق التفوق اللازمة على المماليك عددا .
 و يفيد أيضا حتى لو كانوا ناجحين في الغارات، لم يتمكنوا في سورية
 بسبب ميزات الاكولوجية و اضطروا بالانسحاب والتراجع عنها. (قد اعطى

¹ John Mason Smith, Jr., "Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLIV, 2 (1984), pp. 307-345

سميت مثالا لهذا ، انسحاب غازان خان من الاراضي السورية بعد محاربة وادي الخازندار التي قد انتصر فيها سنة 1299-22-23 كانون الاول)

القول ان سورية لم تكن كافية من الناحية الاكولوجية آنذاك لا يري حقيقة سبب هزيمة المغول في حروبه ضد المماليك :

اولا الجيش المغولي ما كان متشكلا من المغول والأتراك فقط بل كان فيه عدد كبير من الارمن والجورجيين والاييرانيين. ولم تكن معهم اربعة خيول كالمغول بل كان عند كل منهم حصان واحد وكان بعضهم الماشين.

ثانيا لم يحتج المغول الى المراعي لتشييع خيولهم فقط، بل نعرف انهم قد اغتصبوا عددا كبيرا من مستودعات الحبوب خلال احتلالهم على سورية.

كما أنهم لم يمتنعوا لتعليق خيولهم من المراعي كانوا راعون خيولهم في الاراضي الزراعية جميعا.

و سميت يعترف هذا بانه كان في سورية 8 ملايين غنما و 80.000 اسرة اصحاب هذا الغنم في سنة 1949,

وخلال الصراع بين المغول والمماليك كان يتجول التركمان و القبائل الاخرى في سورية . ونعرف ايضا ان سورية قد امتلأت بتلك المجتمعات التركمانية بعد استيلاء المغول وكانت لهم المراعي الخصبة الخاصة . وربما كان المغول يطلبون ان يسيطروا على هذه المراعي.

عندما نظرنا الى كفاية المصادر المياهي نرى ان المغول قد شنوا الغارات على سورية حينما وصلت الانهار الى المستوى الاعلى.

والخلاصة ان المغول قد ارادوا ان يحتلوا سورية قطعا و آنذاك لم تكن الامكانيات الاكولوجية سيئة و غير كافية كما يقال.

1320 yılına kadar 60 yıl süreyle devam eden İlhanlı-Memlûk mücadelesi, 1260 yılı Eylül'ünde gerçekleşen 'Ayn-ı Câlût Savaşı ile başlamıştır. 'Ayn-ı Câlût Savaşı Moğol ilerleyişini kesintiye uğratmış, Moğollar hakkında oluşan *durdurulamaz* imajı Memlûklar tarafından yok edilmişti. Bu hadise, yerli ve yabancı akademisyenlerce sebepleri, seyri, her

iki tarafın ordu sistemleri, taktikleri, stratejileri, savaşın coğrafyası, insan kaynakları ve sonuçları bakımlarından ele alınmıştır.

İlhanlılar, Vâdî el-Hazindâr Savaşı'na¹ (22/23 Aralık 1299) kadar Memlûklar karşısında herhangi bir üstünlük sağlayamamışlardı. Moğollar bu savaşta galip olmalarına rağmen zaferleri kalıcı olmamış, Memlûk ordusu kısa sürede kaybedilen toprakları geri almıştı. Moğolların Suriye üzerinden gerçekleştirdikleri sonraki askerî girişimler de başarısız olmuştu².

Moğol, yani İlhanlı ordularının, Suriye (*Bilâd el-Şâm*) topraklarında gerçekleştirdikleri muharebelerde neden sürekli şekilde başarısız olduklarına dair bilim âleminde değişik fikirler bulunmaktadır. Bunlar haricinde, Moğolların başarısızlıklarını, Suriye'nin ekolojik karakteri bağlamında ele alan önemli bir çalışma da bulunmaktadır. Bu çalışma, 1984 yılında John Masson Smith, Jr. tarafından kaleme alınan "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?" isimli makaledir³. İncelememizin hareket noktasını bu makale oluşturmaktadır. Şimdi Smith'in tezine göre konuyu ele alalım:

Bilindiği üzere Moğol-Memlûk mücadelesinin ilk aşaması, 'Ayn-ı Câlût Muharebesi'dir. Bu savaş öncesinde, Möngke Han'ın ölümü ve yeni han seçimi nedeniyle Hülegü, Suriye seferini yarım bırakarak Moğolistan'a gitmek zorunda kalmıştı. Hülegü Suriye seferine çıktığında, yanında altı *tümen* asker bulunmaktaydı. Yanındaki askerî kuvvetin bir *tümenini* Kedbuka'nın ve bir *tümenini* de Baydar'ın emrinde bırakarak, dört tümen asker ile Karakorum'a gitmek üzere Suriye topraklarından ayrıldı. Böylece 'Ayn-ı Câlût Muharebesi'nde Memlûk askeri ile karşılaşacak Moğol asker sayısı, yaklaşık 20.000 nefer idi. 'Ayn-ı Câlût'ta Moğollar ile karşılaşan Memlûk ordusunun asker sayısının ise 14.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Görüldüğü üzere, Moğol askerinin büyük kısmı Hülegü ile birlikte Moğol İmparatorluğu payitahtına gittiği halde, Moğol ordusu hâlâ Memlûk ordusundan sayısal olarak üstün vaziyette idi. Ancak, Moğolların

¹ Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı", *International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS)*, Ankara, 14 Eylül 2007: http://acikarsiv.ankara.edu.tr/mitos_au/public/uploads/fulltext/2308.pdf

² Moğol-Memlûk mücadelesinin safhaları ve seyri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhānīd War, 1260-1281*, Cambridge 1995; Amitai, Reuven, "Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 2 (1987), 236-255; Ekrem Hasan 'Alebi, *Me'ârik el-Moğul el-Kübrâ fî Bilâd el-Şâm*, Beyrut 1988

³ John Masson Smith, Jr., "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XLIV, 2 (1984), pp. 307-345

sayısal üstünlüğüne karşın, Memlûkların eğitim ve donanım bakımından üstünlükleri, savaşın sonucunu belirlemiştir⁴.

Moğol orduları, silah kullanma erginliğine ulaşmış, *ulusun* erkek bireylerinden oluşmaktaydı. İlhanlı askerî sisteminde, Memlûklarda⁵ olduğu gibi, profesyonel bir asker yetiştirme kurumu bulunmamaktaydı⁶. Bu yüzden, savaş sanatları, birebir mücadele ve savaş teçhizatı bakımlarından, İlhanlı ordusu⁷ ile Memlûk ordusu arasında ciddi farklar bulunmaktaydı. İlhanlılar, Memlûkların bu üstünlüklerinin idrakinde olduklarından Suriye üzerine olan sonraki seferlerinde, sayı üstünlüğü sağlayarak bu farkı kapatmaya çalışmışlardı.

Moğol ordusunda, askerler haricinde kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hayvan sürüleri de geriden gelmekteydi. *Ağruk* adı verilen bu kısım, ordunun lojistik rezervini oluşturmaktaydı. Bilindiği üzere bir *tümen*, genelde 10.000 askerden müteşekkil idi. Ancak, her asker ailesinin ortalama 5 kişiden oluştuğu hesap edilirse, bir *tümen*, beraberinde 50.000 kişiyi getirmekteydi. Her bir askerin söz konusu bu *ağrukta*, ortalama 10 atı ve ailesinin ise ortalama 50 koyunu bulunmaktaydı. Bu da bir *tümen* asker için 600.000 baş hayvan anlamına gelmektedir. Elbette *tümen* sayısı arttığında, *ağrukta* yer alan insan ve hayvan sayısı artacağından Moğollar, kritik seferlerde *ağruklarını* güvenli bir yere bırakarak hareket ederlerdi⁸.

Smith'in ileri sürdüğü teze göre Moğollar, Memlûklara karşı sayısal üstünlüklerini kullandıklarında ve buna bir de çok sayıdaki hayvan sayısı eklendiğinde, İlhanlı ordusu lojistik bakımdan sıkıntıya düşmekteydi.

Smith, söz konusu tezini örneklemek üzere, Moğolların Memlûklar karşısında başarı elde ettikleri Vâdi el-Hazindâr Muharebesi'ni mercek altına almaktadır: 22 veya 23 Aralık 1299 tarihinde gerçekleşen Vâdi el-Hazindâr

⁴ Smith, "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 311-313

⁵ Memlûk Devleti'nin askerî teşkilatı çini bkz. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007

⁶ Moğol askerî teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Timothy May, *The Mongol Art of War*, South Yorkshire 2007.

⁷ İlhanlı Devleti'nin askerî teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, (Anakara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007

⁸ Bu veriler hakkında ayrıca bkz. D. O. Morgan, "Mongol Armies in Persia", *Der Islam*, VI/1, (1979), s. 81-96

Savaşı, sonucu bakımından açık ve kesin bir savaştır. İlhanlı hükümdarı Gazan Han ve Memlûk sultanı Melik el-Nâsır Muhammed, bu savaşta karşı karşıya gelmişlerdir. Moğol ordusu başarı sağlayarak Memlûk ordusunu bozmuş; fakat kazanılan topraklar, *Gazan Han'ın Suriye'den ayrılması üzerine*, Memlûk ordusu tarafından kısa bir sürede geri alınmıştır. Savaş sonucunda Moğollar toprak değil, çeşitli silah ve zırhı ele geçirmiştir⁹.

Vâdi el-Hazindâr Savaşı'nda İlhanlı ordusunun altı *tümen* askeri bulunmaktaydı ve Gazan Han, her Moğol askerinin beraberinde en az 5 at getirmesini emretmişti. Yani, İlhanlı ordusunun bu savaşta en az 300.000 atı mevcuttu. Ordunun lojistik gereklerinden olmak üzere, bu atların yem ve su ihtiyacı, savaşın seyrini belirlemekteydi. Moğollar, atlarının yem ihtiyacını karşılamak için daha önce Orta Asya ve Ortadoğu'nun geniş otlaklarını kullandıklarından, seferler sırasında yanlarında kuru yem (saman ve arpa) taşımak gibi bir alışkanlıkları bulunmamaktaydı. Bunları yanlarında taşımaya kalktıklarında ise, bir at için günlük en az 2,5 kg, bir *tümen* askerin atı için, her bir askerin *ağrukunda* en az 10 atı olduğu düşünülürse, 250 ton ve 6 *tümen* askerin atı için ise 1,5 milyon ton kuru yem taşımaları gerekmektedir. Her geçen gün için bir bu kadar daha yeme ihtiyaç olduğundan, taşınacak yem miktarı büyük bir miktara ulaşmakta, münâkale işini neredeyse imkânsız hale getirmekteydi. O yüzden Moğollar, bineklerinin yem ihtiyacını devasa otlaklardan karşılamak zorundaydılar¹⁰.

Çağdaş araştırmalara dayanan Smith'in tezine göre, ortalama 272 kg olan bir Asyatik Moğol atının, yolculuk sırasında alması gereken kalori miktarının 10.9 milyon kaloridir. Bu kalori miktarı ise, yaklaşık 4,5 kg kuru ottan ve 14 kg taze ottan elde edilebilmektedir (Zira, taze otun %67,5'i sudur). Bu tip bir at, saatte ortalama 1.320 gr ot yiyebilmekte ve kendisine gerekli olan kaloriyi depolayabilmek için de günde en az 10,5 saat otlaması gerekmektedir. Bu da Moğol atlarının yavaş yol almasına sebep olmaktadır. Bir Moğol süvari birliği, yolculuk sırasında bineklerini otlatmak için en az iki defa durmak zorunda olduğundan, günde ortalama 25 km yol alabilmekteydi. Ancak Moğollar, sefer sırasında daha hızlı yol alabilmek amacıyla atlarının günlük otlama sürelerini azaltmak zorundaydılar. Bu yüzden bir Moğol atının otlayabildiği miktar, süre ile doğru orantılı olarak,

⁹ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 225–229; Smith, “Ayn Jālūt: Mamlûk Success or Mongol Failure?”, s. 307–345; A. P. Martinez, “Some Notes on the Il-Xānīd Army”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, V (1986), 129–242, s. 68, Morgan, “Mongol Armies in Persia”, s. 81–96

¹⁰ Smith, “Ayn Jālūt: Mamlûk Success or Mongol Failure?”, s. 332

4.25 kg.a düşmekteydi. Bu yüzden, harekât süresinin uzaması durumunda, yetersiz beslenmeden ötürü atların telef oldukları vâkidir¹¹.

Bir Moğol atı, günde yaklaşık 19 litre suya ihtiyaç duymaktadır; bu da 300.000 at, günde 5.700 ton suya ihtiyaç duyuyor demektir. Suriye coğrafyasında yol alan Moğol atları için yağışlı günlerde su ihtiyacı pek sorun olmamaktaydı; yeterli düzeyde otlayan bir at 14 kg taze ottan 9,5 litre kadar suyu elde edebilmekteydi¹².

Peki bu teze göre, Suriye'deki mevcut akarsular, en azından ordunun kullandığı atların su ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahip miydi?

Smith'in hesaplamalarına göre, Suriye'de bulunan nehirlerin ortalama su taşıma kapasiteleri, günlük bazda şu şekildedir: Haleb'den geçen Kuveyd/Kuveyk Nehri'nin günlük kapasitesi 632.163 metreküp, Yukarı Asi ve kollarının 336.901 metreküp ve Berada ve A'vec Nehirleri'nin ise 33.690 metreküptür. Ancak bu oranlar yaz aylarında oldukça azalmaktadır. Kuveyd Nehri'nin günlük kapasitesi 6.813 metreküpe, Yukarı Asi ve kollarının 26.876 metreküpe ve Berada ve A'vec Nehirleri'nin ise 8.327 metreküpe düşmektedir¹³.

Bu hesaplara göre yaz aylarında, ırmakların su kapasiteleri bu atların minimum su ihtiyacını neredeyse karşılayamamaktadır. Yine bu veriler, Moğolların Suriye'ye yerleşmesi durumunda, ülkeye sonradan gelecek çok sayıdaki diğer at ve küçükbaş hayvan sürüleri için bu su kaynaklarının yeterli olmayacağını ifade etmektedir.

Tüm bu veriler ve hesaplar ışığında Smith:

1) Moğolların, Memlûklar karşısında gerçekleştirdikleri muharebelerde, lojistik etmenlerden dolayı çok sayıda asker getiremediklerini ve Memlûklara karşı gerekli sayısal üstünlüğü sağlayamayarak yenildiklerini;

2) Gerçekleştirdikleri seferlerde başarılı olsalar dahi, ekolojik karakterinden ötürü Suriye'de tutunamayacaklarını, Suriye'de yeterli asker

¹¹ Smith, "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 336-338

¹² Smith, "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 339

¹³ Smith, "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 340

bulunduramayacaklarını ve lojistik sebepler yüzünden sonunda geri çekilmek zorunda kalacaklarını söylemektedir.

Zira Smith'in tezine göre İlhanlı ordusu, Gazan Han'ın muzaffer olduğu bu Vâdi el-Hazindâr muharebesinden hemen sonra, Suriye topraklarından çekilmek zorunda kalmıştı.

Anacak biz, Moğolların Memlûklar karşısındaki yenilgisinde, Suriye'nin ekolojik bakımdan yetersiz olduğu yönündeki bu teze katılmamaktayız:

Öncelikle Moğol ordusunun sadece Moğollar veya konar-göçer Türklerden oluşmadığını hatırlamamız gerekir. Yardımcı kuvvetler şeklinde Moğol ordusu içinde Ermeni, Gürcü ve İranlı (*Tacik*) unsurlar da yer almaktaydı. Bunların yanlarında, Moğol askerlerden farklı olarak, tek at bulunmaktaydı ve hatta bu birliklerin bir kısmı da piyadelerden müteşekkil idi¹⁴. Örneğin bu yardımcı birliklerin sayısı, 1281'deki Suriye seferinde, Moğol ordusunun üçte birine tekabül etmekteydi¹⁵.

İkinci olarak, Moğol ordusu bineklerini beslemek için sadece otlaklara bağlı kalmamaktaydı. Onların, Suriye'yi işgal ettiklerinde birçok tahıl ambarını ve deposunu ele geçirdiklerini biliyoruz. Ayrıca Moğollar, atlarını sadece otlaklarda değil, tarım arazilerinde de otlatmaktan çekinmemektedirler. Bu arada Memlûkların, düşmanın lojistik imkânlarını yok etmek amacıyla otlakları ateşe vermesi de pek etkili olmamaktaydı: Zira Memlûklar, genelde hudut kısımlarındaki ve Moğollar tarafında kalan otlakları ateşe vermektedirler¹⁶. Başka bir açıdan bakıldığında Smith, 1949 yılında, Suriye'de 8 milyon koyun ve bu koyunların sahibi 80.000 konar-göçer ailenin yaşadığını kendisi itiraf etmektedir¹⁷. Sözünü ettiğimiz dönemde de Suriye'de Türkmen ve başka konar-göçer yahut bedevi kabileler sürüleriyle dolaşmaktaydılar. En azından Moğol istilasası ile birlikte Suriye'nin bu Türkmen kitleleri ile dolduğunu bilmekteyiz. Bunların sürülerini otlattıkları, kendilerine ait verimli otlakları vardı. Moğolların gözü, muhtemelen bu otlaklardaydı ve onların bu otlakları ele geçirme niyetini anlayan konar-göçerler, Moğol-Memlûk mücadelesinde, hemen Memlûk tarafına geçmişlerdir¹⁸.

¹⁴ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 226-227

¹⁵ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 146 vd.

¹⁶ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 227

¹⁷ Simith, "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 309, dnt, 3

¹⁸ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 228

Su kaynaklarının yeterliliği konusuna baktığımızda ise Moğollar, akarsuların kapasite bakımından en yüksek değerleri taşıdığı dönemlerde Suriye'ye seferler düzenlemişlerdi. İlke olarak, sıcak aylarda sefere çıkmıyorlardı. Böylece, hayvanların su ihtiyacı hem taze ottan ve hem de ırmaklardan rahatça karşılanabilmekteydi¹⁹.

Ayrıca, burada sorulması gereken önemli bir soru bulunmaktadır: Suriye toprakları, ekolojik bakımdan Moğol orduları için yetersiz idiyse, neden İlhanlılar sürekli olarak Suriye'yi elde etmek istediler ve mükerreren buraya geldiler? Suriye'nin ekolojik olarak kendilerine yetmeyeceğinden habersiz mi idiler? Bu soruya verilecek cevap, Moğolların Suriye'yi kesin olarak ele geçirmek istedikleri ve ekolojik imkanların iddia edildiği gibi kötü ve yetersiz olmadığıdır.

¹⁹ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 228

ANADOLU SELÇUKLU SULTANI SÜLEYMAN ŞAH'IN KUZEY SURİYE'DEKİ FAALİYETLERİ VE SONUÇLARI

Doç. Dr. Nuri YAVUZ*

فاعلية سليمان شاه في شمال سوريا

ن بذة مختصرة

كان سليمان شاه بن قطلمش بن أرسلان يابغو واحدا من السلاطين السلاجقة الروم المؤسسين ، كان سليمان شاه مجبرا على غزو الروم لتأسيس الأميرية الأرمينية في شرق الأناضول.

أيد ملك شاه قوات سليمان في هذه المسير، ووقع سليمان العهد مع البيزنطيين

وبعدها اتجه الى حدود قليقيا و استولي علي طرسوس و ادانا و ماسيس وعين ظربة في سنة 1083 ميلاديا ، لكن بعد ذلك فتح سليمان أنطاكية في سنة 1084 و هكذا أنقذ سليمان هذه المدينة من أيدي الأرمن و البيزنطيين.

وقتذاك كان السلاطين السلاجقة الأناضوليين حكاما على سوريا والأناضول ، وبسبب هذا الوضع أصبحت هناك منافسة لا مفر منها مع الدولة السلجوقية الكبرى.

بعد فتح أنطاكية تغلب السلطان سليمان شاه علي شرف الدولة مسلم ، أمير الموصل ، في المعركة التي وقعت بضواحي حلب.

وهكذا انتهت إمارة مسلم و حكم سليمان سوريا المركزية. فأسس مجددا حكم سليمان و الأتراك في سوريا.

في سنة 1085 بعد معركة قرظهيل هجم سليمان شاه علي حلب. وبذلك التقى عسكر تتش و سليمان علي شاطئ عين سيلم في 5 شهر يونيو سنة 1086. تغلب تاج الدولة تتش علي سليمان بن قطلمش و حكم أرض حلب.

بعد ذلك حكم الملك تتش كل مناطق سوريا. لكن بعد فترة جاء ملكشاه بن الب أرسلان إلي سوريا و حلب و أنطاكية واستولى على كل منطقة تتش. لذا منع تتش من حكم سوريا.

XI. yy.'da Bizans hakimiyetindeki Anadolu topraklarına yapılan Selçuklu istila hareketine paralel olarak, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren adı geçen ülkede gazalarda bulunan çeşitli Türkmen teşekkülleri, çeşitli sebeplerle Suriye'ye de geçmeye başlamışlardır. Bu sıralarda Suriye'nin Antakya bölgesinde Bizans, Halep bölgesinde Arap Mirdasoğulları emirliği, merkezi ve güney kesimlerinde ise Mısır-Fatimi devleti hükümran bulunuyordu.

Anadolu'da Bizans hakimiyeti çökünce Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında bir takım Ermeni prenslikleri kurulmaya başlamıştı. Bunların başında **Filaretos**¹ geniş bir bölgeyi idaresine almış ve Malatya'ya hakim olan Ermeni **Gabriel** de onun hakimiyetini tanımıştı. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin Doğu ve Güneyle münasebetlerini tehlikeye sokan bir engel hasıl olmuştu. Bu sebeple Bizanslılarla barış yapan **Süleyman Şah** 1082 yılında Kilikya'ya inerek, 1083'te Adana, Tarsus, Misis, Anazarba şehirleri ile birlikte bütün bu bölgeyi fethetti. Tehlikeyi gören **Filaretos**, **Melikşah**'a müracaat ederek İslamiyet'i kabul etti ve ondan hakimiyeti için de ferman aldı. Urfa'ya döndüğü zaman onun din değiştirmesinden ve zulmünden şikayetçi olan Antakya Hristiyanları ve hatta bir rivayete göre bizzat **Filaretos**'un oğlu da dahil olmak üzere **Süleyman Şah**'ı Antakya'ya davet edip şehrin alınmasına yardım ettiler, **Süleyman Şah** 15 Şubat 1084'te Antakya'yı fetih ile meşgul iken **Arap Emiri Şerefüd-Devle Müslim** ile ihtilafa düştü. **Melikşah** bu sırada Musul'a gelmiş, **Müslim**'i itaat altına almış fakat **Tekiş (Töküş)**'in isyan etmesi üzerine Horasan'a dönmek zorunda kalmış bulunduğundan **Süleyman Şah**'ın bu ilerlemesi karşısında ses çıkarmamış ve hatta resmen onu kendisine karşı itaatkar davranmasını memnuniyetle karşılamıştır. Meydana gelen savaşta **Müslim** mağlup ve maktul oldu. Bu genişleme siyaseti Anadolu Selçuklu Sultanı **Süleyman Şah** ile **Melikşah**'ın kardeşi **Şam Meliki Tutuş** ile arasının açılmasına yol açtı².

¹ Filaretos: Bu ad, Arap kaynaklarında genellikle Filardusu'r Rumi veya el-Firdusu'r Rumi şeklinde geçmektedir. (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII, S.377)

² Osman Turan; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980 ss. 287-288

Tutuş'un Suriye Selçuklu Devleti'ni kurma yolundaki faaliyetleri (1077-1078), Suriye'deki Türk unsuruna karşı, Musul emiri **Müslim**'in idare ettiği Arap birliğini tesis hareketi sebebiyle, uzun bir süre başarıya ulaşamamıştır. Ancak Müslim'in Kuzey Suriye'ye yönelen **Süleyman Şah** tarafından ortadan kaldırılmasından (1086) sonradır ki **Tutuş**, Suriye'de hakimiyetini daha da kuvvetlendirmiştir³.

Merkezi ve Güney Suriye bölgelerini hakimiyeti altında bulunduran Tutuş ile, başkenti Musul olmak üzere Orta-Fırat toprakları ile Halep bölgesini içine alarak genişletmekte olan **Arap Ukayiloğulları Emirliği Hükümdarı Şerefüddeve Müslim** arasındaki siyasi rekabet ve mücadelenin bütün şiddetiyle devam ettiği 1084 yılında, Bizans hakimiyetindeki Anadolu'da başarılı fetih hareketlerinde bulunmuş olan **Süleyman Şah**'ın Antakya bölgesine yöneldiğini görüyoruz. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra kalabalık Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya girip burasını yurt edinmeye başlamaları üzerine, Güney-Doğu Anadolu bölgesi gibi Antakya bölgesinin de Bizans hakimiyeti ile ilişkisi kesilmiş bir duruma geldiği sıralarda, söz konusu bölge **Filaretos** adlı bir Ermeni'nin elinde bulunuyordu.

Ermeni asilzadelerinden biri olan **Filaretos, Roman Diogenes** devrinde Bizans'a birçok hizmetlerde bulunmuştur. O, Malazgirt Savaşı sırasında Palu'da ki Bizans kuvvetleri komutanı olarak görev yapmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'in fetih hareketlerine paralel olarak çöküşü esnasında, özellikle Malazgirt Zaferinden sonra, etrafına topladığı kuvvetlerle Maraş bölgesine yerleşmiş ve Bizans devletine bağlı kalmayarak Maraş-Urfa arasındaki toprakları ele geçirmiş, daha sonra Malatya ve Sümeyyat şehir ve kalelerini de hakimiyeti altına almıştı. 1077-1078 yılında Bizans Devleti adına Antakya'da valilik yapmakta olan **Ermeni Vasak Pahlavun'un** şehirdeki Bizans kuvvetlerine mensup iki asker tarafından öldürülmesi üzerine, Zadehan taburu, **Filaretos'u** çağırıp şehri ona teslim ettiler. **Filaretos** 1078-1079 tarihinden itibaren Bizans Devleti vassalı olarak Antakya Valiliği'ni elinde bulunduruyordu.

³ Ali Sevim; *Suriye Selçukluları I*, AÜ. DTCF. Ankara 1965, s. 2

Süleyman Şah'ın Antakya Seferi

Filaretos, 1084 yılında Antakya'da şahne olarak **İsmail** adında Müslüman birisini bıraktıktan sonra, yine kendi hakimiyetinde bulunan Urfa'ya gitmek üzere buradan ayrıldı. Babası ile bozuşması üzerine hapse atılmış bulunan **Filaretos'un oğlu Barsah**, Antakya şahnesi **İsmail** ile anlaşıp şehri **Süleyman Şah'a** teslim etmeye karar verdiler. Zaten Antakya halkı da kendilerine zulüm ve kötülük yapmış olan **Filaretos'tan** pek memnun değildi. Bir yolunu bulup hapisten kurtulan **Barsah**, bu esnada İzmit'te bulunan **Süleyman Şah'ın** yanına giderek durumu anlatmış ve onu Antakya'ya davet etmiştir⁴. **Barsah ve Şahne İsmail'in** teklifini kabul eden **Süleyman Şah**, İznik'te kendi yerine **Emir Ebu'l Kasım'ı** bırakarak az bir kuvvetle Antakya'ya gitmek üzere yola çıktı⁵.

Süleyman Şah, şehre hakim olmak isteyen Tutuş ile şehirden her yıl haraç almakta olan Müslim'i kendisini engellemeye çalışacakları ihtimalini düşünerek geceleri sürekli bir şekilde yürümek, gündüzleri de dinlenmek suretiyle Antakya'ya ulaşmıştır. **Süleyman Şah, Şahne İsmail** ile işbirliği yaparak gecenin sessizliğinde Antakya'nın faris kapısını içeriden açtırdıktan sonra bütün Türk askerleri şehre girmişlerdir(1084)⁶. Kısa sürede şehre yayılan Türk askerleri, Antakya'ya hakim olmuşlardır. İç-kale hariç şehri fetheden Süleyman Şah halka hiç dokunmamış, onlara 'aman' vermiş, tutsak alınanları da serbest bırakmış fakat, Türk askerlerinin, Hristiyan evlerine girmelerini ve onların kızları ile evlenmelerini yasak etmiştir. Daha sonra **Mar Cassianus'un** büyük kilisesini⁷ tadil edip içinde bulunan altın, gümüş vs. değerli eşyaları almış ve burasını camiye çevirdikten sonra 17 Aralık 1085'te okunan ezanı müteakip Cuma namazı kılınmıştır⁸.

Fakat diğer taraftan **Filaretos'un** bir kısım askerleri teslim olmayıp direnmeye çalıştılar ise de, bütün bu direnmelere rağmen **Süleyman Şah'ın** şiddetli baskısı karşısında dayanamayarak 'aman' ile teslim olmak zorunda kaldılar(11 Ocak 1085)⁹.

⁴ Sıbt b.el-Cevzi ; *Miratu'z Zaman*, s. 229

⁵ İbnu'l-adim; *Zubdetu'l Haleb II*, s. 87-280 , Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 81

⁶ *Anna Kommene II*, S.64, Mükrimin Halil Yınanç ; *a.g.e.*, s. 22

⁷ Mar Cassianus; Bu kilisenin adı Arap kaynaklarında, el-Kusyan veya Biaül-Küsyen olarak geçmektedir. (İbnu'l-Adim; *Zubdetu'l Haleb II*, s. 78), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII*, s. 379

⁸ Ali Sevim; *a.g.e.*, s. 83

⁹ İbnu'l-Adim; *Zubdetu'l Haleb II*, s. 86-88 , Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 71

Süleyman Şah, askerleri tarafından gerek şehirden ve gerekse iç-kaleden çok sayıda ele geçirilmiş olan eşyanın ucuz fiyatla da olsa, yine şehiriçinde satılmasını emretmiştir. Ayrıca **Süleyman Şah**, bu ganimetlerden iyi ve değerli olanlarını hediye olarak **Müslim**'e de göndermiştir. Antakya halkı, Süleyman Şah'ın kendilerine yapmış olduğu bu iyi ve adilane davranışlarından dolayı çok memnun olmuş ve onun idaresini **Filaretos**'un idaresinden daha iyi bulmuşlardır. Bundan başka şehir halkı büyük kiliseleri Cassia'nın camiye çevrilmesine karşılık Süleyman Şah'ın izniyle Meryem Ana ve Aziz Cerciz kiliselerini¹⁰ yaptırmışlardır. Süleyman Şah, hemen şehrin imarına başlamış ve şehrin en büyük kilisesi olan **Cassia Kilisesini** camiye çevirerek ilk Cuma namazını da burada eda etmiştir. Buranın öneminden dolayı Suriye'den birçok insan gelerek bu ilk Cuma namazına katılmıştır. Önce Bizanslılar'ın, sonra da **Filaretos'un** zulümlerinden şikayetçi olan şehrin bilhassa Ermeni ve Süryani halkı yeni yönetimden çok memnun olmuştur. Süleyman Şah Hristiyan alemi için kutsal sayılan Antakya şehrinin fethini Sultan **Melikşah**'a bildirmiş, bu sevinçle haberi alan Sultan derhal beşaret davulları çalınmasını emretmiştir.¹¹

Süleyman Şah-Müslim Mücadelesi

Süleyman Şah'ın Antakya ve çevresini fethettikten sonra, Sultan Melikşah'ın emriyle Büyük Selçuklu ordusu, Diyarbekir bölgesini hakimiyeti altında tutan Mervanoğulları ailesine son vermek ve bölgeyi topraklarına katmak amacıyla harekete geçip söz konusu bölgeyi sıkıştırmaya başlamıştı. Bu olay karşısında **Mervani Emiri Mansur, Müslim**'i ikna ederek, kendisiyle işbirliği yapmaya razı etti. Görünüşte daima Sultan **Melikşah**'a bağlılığını bildiren, fakat gerçekte ise topraklarını Büyük Selçuklu Devleti aleyhine genişletmek amacıyla olan Müslim askerleriyle birlikte Mervanoğlu'nun yardımına gelerek tabi olduğu devlete karşı silah kullanmaya cür'et etmiştir. Amid şehri dışında karargah kuran **Müslim**, bir gece yarısı **Artuk Bey** kumandasındaki kuvvetlerin baskınına uğraması üzerine bir kısım kuvvetler ile Diyarbekir'e güçlkle sığınabilmiştir. Fakat neticede şehrin çıkış yollarının savunmasını üstlenmiş olan **Artuk Bey** ile anlaşarak, sağ-salim kurtulmuş ve Rakka'ya dönmüştür¹². Müslim'in ordusu, Artuk Bey kuvvetleri tarafından bu baskın

¹⁰ Abu'l Farac; *Abu'l-Farac Tarihi I*, s. 331. Sibt b.el-Cevzi; *Miratu'z Zaman*, s. 229

¹¹ Osman Turan; *a.g.e.*, s.72. Mükrimin Halil Yınanç; *a.g.e.*, ss. 121-124

¹² Ali Sevim; *a.g.e.*, s. 86

sırasında tamamen yağma edilmiştir. Büyük Selçuklu kumandanı **Fahrüddeve** bu bölgede olup bitenleri detaylı bir şekilde Sultan **Melikşah**'a bildirmiştir. Bu olaylara çok kızan **Melikşah**, çok geçmeden bizzat ordusu ile birlikte Müslim'e karşı harekete geçmiştir. Bu esnada vezir **Nizamülmülk**, **Müslim**'e bir mektup yazarak, kendisine dokunulmayacağı hususunda teminat vermiştir. Bunun üzerine Müslim, birçok büyük hediyelerle Sultan **Melikşah**'ın katına çıkmıştır. Sultan kendisine izzet ve ikramda bulunduktan sonra, onun bütün isteklerinin yerine getirilmesi hususunda emirler vermiştir. Bununla birlikte Suriye, Cezire ve Musul'da bulunan bütün iktalarının kendisine iadesi hususunda yeniden tevkiler yazılmıştır¹³. Böylece **Müslim**, **Melikşah**'ın affına mazhar olduktan sonra, eskiden sahip olduğu toprakları tekrar elde tutmayı başarmıştır.

Sultan'ın katından sevinçle ayrılan **Müslim**, Kadisiye'ye döndüğü sıralarda şiddetli bir yiyecek sıkıntısı çekmekte olan askerlerinden büyük bir kısmı onu terk ederek Süleyman Şah'ın hizmetine girdikten sonra, **Mirdasi Emiri Şebib** ile **Mansur** ve bir kısım **Benü Kilab kabilesi** kuvvetlenip Antakya'ya gelip Süleyman Şah'la 'birbirlerine karşı düşmanlık yapmayacakları' hususunda anlaşmışlardır.

Müslim, Anadolu ve Suriye'yi birbirine bağlayan ve her yıl vergi almakta olduğu Antakya şehir, kale ve yörelerini sessiz-sedasız işgal edivermiş bulunan ve elinde tuttuğu Halep bölgesine dayanarak, kendisinin hakimiyet sahası ile hem-hudut bir hale gelen Süleyman Şah'a yalnız başına karşı koyamayacağını anlayarak bir müttefik aramaya başladı. Bu amaçla daha önce kendisini kurtarmış olan eski dostu Artuk Bey'e başvurdu. Bu sıralarda **Artuk Bey**, Amid kuşatması sırasındaki olaylardan dolayı Sultan **Melikşah**'la aralarının açık ve gergin bir duruma gelmesinden dolayı, bir daha onun teveccühünü kazanamayacağına kanaat getirmiş ve bu yüzden onun hizmetinden ayrılmayı uygun bularak, beraberindeki kuvvetlerle Suriye meliki **Tutuş**'un hizmetine girmişti(1085 başları). Gerek Sultan **Melikşah**'a olan kırgınlığı ve gerekse kendisinin başarılı fetihlerde bulunduğu Anadolu'da alınmasında başlıca rol oynamış olan **Süleyman Şah**'a karşı aşırı öç alma duygusunun tesiri altında, **Artuk Bey**, Müslim'in teklifini kabul etmiş ve onunla ittifak yapmaya karar vermiştir. Bu ittifak neticesinde ikisi arasında şöyle bir anlaşma yapılmıştır:

¹³ Ali Sevim; *a.g.e.* , s. 86

- 1- **Müslim, Artuk Bey** gibi **Sultan Melikşah**'ın hizmetinden ayrılacak.
- 2- **Tutuş** 'Büyük Sultan' olarak tanınacak.
- 3- **Sünni-Bağdat** halifeliklerinden ilgi kesilerek **Şii-Mısır** halifelikğine bağlı olunacak.

Müslim, bu kararları hayata geçirebilmek için, bir yandan Dimaşk'da bulunan Tutuş'a durumu bildirirken, diğer yandan da amcası **Mukbil b. Bedranı** Mısır'a göndererek kendilerine gerekli asker ve para yardımı yapmalarını halife **Mustansır**'a bildirdi. **Müslim**'in bu teklifi halife veziri **Bedru'l- Cemali**¹⁴ tarafından sevinçle karşılandı. Fakat kurnaz Fatimi veziri hemen askeri yardıma geçmeden önce durumu daha iyi tetkik ettirmek ve etraflı müzakerelerde bulunmak üzere oğlunun başkanlığındaki bir heyeti Dimaşk'a **Tutuş**'un yanına göndermeyi kendi siyasetine daha uygun buldu.

Müslim diğer yandan da, Antakya ve çevresine hakim olan **Süleyman Şah**'a, bizzat müracaat ederek daha önce almakta olduğu vergiyi bu defa şehre hakim olduğu için, kendisinin ödemesi gerektiğini bildirmiş ve ayrıca Antakya'yı zaptetmiş olmasından dolayı da onu 'Sultan'a isyan etmekle' suçlamıştır. **Süleyman Şah**, **Müslim**'e vermiş olduğu cevapta ' *Sultan'a itaat etmek benim biricik şiarımdır. Ben bu Antakya bölgesiyle öteki kûfar memleketlerini ancak onun saadeti yüzünden tanrı'nın benim elimle fethettirmiş olduğunu kendisine yazmıştım. Benden istenen paraya gelince, daha önceki Antakya hakimi kafır idi. O kendisi ve adamları için, kendilerine saldırılmaması karşılığında baş vergisi veriyordu. Halbuki ben elhamdülillah Müslüman'ım , şehir artık Müslümanlar'ın eline geçmiş bulunuyor. Bu durumda ben, sana nasıl olur da cizye yollayabilirim*'¹⁵ demiştir.

Bundan sonra da her ikisi arasında düşmanlık başgöstermiştir. Süleyman Şah'ın kendisine gönderdiği bu red cevabından sonra Müslim, Antakya ve çevresini yağmalamaya başladı. Müslim'in bu hareketi karşısında **Süleyman Şah**'da misillemede bulunarak, Halep ve yörelerini askerlerine yağma ettirdi. Böylece karşılıklı akınlar bir müddet devam etmiştir. **Müslim**, Halep ve çevresinin, Süleyman Şah'ın askerleri tarafından devamlı olarak yağmalanması ve bunlara engel olmamasından dolayı, **Halep'de ki naibi Ebu'l izz b. Sadaka**'yı azil ve hapis ile bütün servetini müsadere etmiş ve Halep'e Musul'da kendi yanında bulunan **İbnü'l Hulzum'u** idareyi ele

¹⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII, s. 377

¹⁵ Ali Sevim; a.g.e. , s. 87-88

almak üzere Halep'e göndermiştir. Yeni Halep naibi yağma hareketlerine son vermek için, Süleyman Şah'a haber göndererek barış teklifinde bulunmuştur.

Fakat diğer yandan askeri hazırlıklarını tamamlamış olan Müslim beraberindeki Türkmen kuvvetleri ile kendisine katılan **Harput ve yöreleri hakimi Çubuk Bey** ile birlikte Antakya'yı kuşatmak üzere, Halep'in kuzeybatısındaki A'zaz yörelerine gelmişti (Haziran 1085). Burada kendi yakın arkadaş ve akrabaları, Antakya üzerine gidilmeyip, Süleyman Şah ile barış yapılmasını kendisine tavsiye ve telkin etmelerine rağmen, o bunları dinlememiş, maiyetindeki emirlerle birlikte, Benü Kilab, Benü Nümeyr kabileleri atlı kuvvetleri ve ayrıca Halep yerli muhafızlarının yardımını sağladıktan sonra, ordusunun başında olduğu halde, Azaz'dan hareket ederek, Afrin Çayı'nın Amik Ovası yörelerinde bulunan Kurzahil mevkiinde karargahını kurmuştur. Diğer yandan **Müslim**'in, Antakya üzerine gelmekte olduğunu haber alan **Süleyman Şah** ordusu ile Antakya'dan çıkarak, Müslim'in karargah kurmuş olduğu Kurzahil'e kadar gelmiştir. Her iki taraf burada 20 Haziran 1085'te şiddetli bir savaşa tutuştu. Bu kritik çarpışma esnasında Harput hakimi **Çubuk Bey**'in emrindeki askerlerle birlikte **Süleyman Şah** tarafına geçmesi üzerine, **Müslim**'in ordusu bozguna uğrayıp geri çekilmiştir. Bu durum karşısında, çarpışmayı terk edip çekilmekte olan **Müslim**, kendisini yakından şiddetle takip eden Türk askerlerinin mızrak darbeleri altında can vermiştir¹⁶.

Süleyman Şah, kazandığı bu önemli başarı ile **Müslim**'in, Mezopotamya ve kuzey-Suriye bölgelerini içine alan hakimiyetine son vermiş ve dolayısıyla Suriye'de Türk hakimiyetinin kesin olarak yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Tutuş-Süleyman Şah Mücadelesi

Büyük Selçuklu Sultanı **Melikşah**, 1078'de kardeşi **Tutuş**'a Suriye'yi ve bu ülkeye yakın bölgelerde fethedeceği yerleri ikta olarak verdi. Tutuş aynı yıl Halep'i kuşattığı sırada bir Fatimi ordusu da Dimaşk'ı kuşatmış bulunuyordu. Bunun üzerine **Dimaşk hakimi Atsız b. Uvak**, **Tutuş'tan** yardım istedi. **Tutuş**'un geldiğini haber alan Fatimi kuvvetleri geri dönmek zorunda kaldılar. Tutuş, kendisini karşılamakta geç kaldığını bahane ederek

¹⁶ Ali Sevim; *a.g.e.*, s. 88-89

Atsız'ı öldürüp şehri ele geçirdi. Böylece Suriye Selçuklu Devleti kurulmuş oldu¹⁷.

Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın Marmara kıyılarından Antakya'ya kadar uzanan ve Suriye'de genişlemeye başlayan hakimiyeti, O'nun Büyük Selçuklular veya tabileri ile rekabet ve çatışmasını kaçınılmaz kıldı. **Süleyman Şah** Antakya'nın fethi ile uğraşırken **Melikşah** da Doğu Anadolu ve Suriye meselelerinin halli için harekete geçmiş bulunuyordu. **Melikşah**'a sadakatsizliği ve Hristiyanları işbaşına getirerek İslam aleyhtarı bir siyaset takip etmesinden dolayı Diyarbekir Mervani Emiri aynı zamanda Bizans'ın da eski vassalı idi. Son olarak Mısır Fatimileri ile de münasebete geçen **Şerefüddeve Müslim** de Mervanilerle anlaşmış ve lütuflarına nail olduğu **Melikşah**'a karşı bu davranışı ile nankörlük etmişti¹⁸. Bu gelişmeler sonucu **Melikşah** bir yandan Diyarbekir üzerine bir ordu sevk ediyor; diğer yandan kendisi de bizzat **Şerefüddeve**'ye karşı Musul seferine çıkıyordu. Tam Antakya'nın fethi sırasında, Horasan'da kardeşi **Tekiş**'in isyan çıkarması üzerine, bu isyanı bastırmak için o tarafa dönmek zorunda kalırken, **Müslim**'in itaat teklifini kabul ederek, Musul ile birlikte Halep eyaletlerini de tekrar kendisine iktâ olarak verdi. Bu hassas şartlardan dolayı **Melikşah**'ın **Süleyman Şah**'a karşı da ihtiyatlı ve yumuşak davranması gayet normal idi¹⁹.

Süleyman Şah'ın (1085'in temmuzunda) Halep'i kuşatması, onun büyük Selçuklular ile daha yakın bir mücadele içine girmesine vesile olmuştur. Şehre hakim buluna **Şerif Ebu Hasan, Süleyman Şah'ı** oyalarken diğer taraftan da hem **Melikşah**'a ve hem de Şam Meliki olan kardeşi **Tutuş**'a mektup yazarak şehri kendilerine teslim etmek için ya bizzat gelmelerinin veya **Süleyman Şah'ı** uzaklaştıracak bir ordu göndermelerini istiyordu. Bu durumda Süleyman Şah Halep'teki taraftarları ile aleyhtarlarını baş başa bırakarak Müslim'in askerlerini takibe girişti; onları çöle doğru takip ederek Maarra, Kefertab ve Şayzar şehirlerini teslim aldı²⁰. Adı geçen şehirlere vali tayin etti; halka adalet gösterdi, Kinnisrin'i kuşatıp aldıktan sonra imar edip ve burada **Müslim'in dul kalan eşi Menia Hatuna** nikah kıydı. Süleyman Şah bundan sonra büyük bir ihtimalle Şam'da bulunan

¹⁷ Faruk Sümer; "Selçuklular" mad., DİA. XXXVI, s. 380-384

¹⁸ Osman Turan; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, ss.145-147

¹⁹ Mehmet Altay Köymen; *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, ss. 97-157

²⁰ Ali Sevim; *a.g.e.* , s. 90

Tutuş'un hakimiyet sahasına tecavüz etmemek amacıyla daha güneye inmeyip Humus yörelerinden Antakya'ya geri dönmüştür²¹. Ne var ki Süleyman Şah Antakya gibi Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olan Halep'i de ele geçirme emelinden vazgeçmemiştir. Bu amaçla O 1086 yılı başlarında (Nisan-Mayıs) kuvvetleri ile birlikte yeniden Halep'i kuşatıp daha önce anlaşılmış olduğu şehir kumandanı **İbn'ül Huteyî** Halep'i Süleyman Şah'a teslim etmek istemiyordu. Bu esnada Tutuş da Şam'dan Halep'e doğru yola çıkmıştı. **Süleyman Şah**, Halep'i ikinci defa kuşatmaya başlayınca şehir halkı '*Tutuş ile muharebeniz neticelendikten sonra şehri size teslim edeceğiz*' cevabını verdi. Büyük bir Türkmen kuvvetine sahip olan ve Anadolu'da ilk fetihleriyle meşhur bulunan **Artuk Bey**'de Tutuş ile birlikte hareket ediyordu. Diyarbakir kuşatmasında **Fahrüddeve Cahir** ile birlikte bulunan ve onunla bozuştuktan, büyük sultan **Melikşah**'a da gücendikten sonra Suriye'ye giden Artuk Bey orada Sultan'ın ağır hediyeler ve hakimiyet alametleri getiren ve kendisine dönmesini bildiren elçisi ile karşılaştı. Bununla beraber O **Kutalmışoğlu Süleyman**'a saldırmak ve onun Sultan'ın memleketlerini tahribine müsaade etmemek maksadıyla *Halep'e gidiyorum*' cevabını vermekle **Melikşah**'ın elçilerini memnun etti. **Dimaşk**'a gidip Tutuş ile anlaştı. **Tutuş** Kudüs'ü **Artuk Bey**'e iktâ etti. Artuk Bey, kendisinin Anadolu'nun fethi görevinden geri alınmasında **Sultan Melikşah**'a etki yaptığına inandığı Süleyman Şah'a karşı çok kin besliyor ve ayrıca onun Sultan'a ait memleketleri yani Antakya ve Halep bölgelerini tahrip ve istila etmesine gönlü razı olmuyor, onu adeta bir asi, rivayete göre 'her savaşta muzaffer olmuş bulunan ve Haçlılar nezdinde de yüksek bir şöhret ve itibara sahip olan Artuk Bey, Tutuş ile birlikte Süleyman Şah'a karşı Halep üzerine yürüdü ve onun bu savaşında önemli rol oynadı²². Artuk Bey gibi savaş tekniğini son derece iyi bilen bir emirin Tutuş'un maiyetinde bulunması onun maneviyatını oldukça artırmış olmalıdır.

Tutuş'un, şehir kumandanı tarafından Halep'i teslim amacıyla davet edilmiş olduğunu öğrenen **Süleyman Şah**, onu karşılamak üzere kuvvetleriyle birlikte süratle harekete geçti. Çarpışmanın kaçınılmaz bir hale gelmiş olduğunu anlayan **Tutuş**, gizlice adamlar göndererek **Süleyman Şah**'ın yanında bulunan beyleri korkutmak suretiyle kendi tarafına çekmek için gayretler sarf etmiştir. Neticede birbirine karşı yürümekte olan iki Türk ordusu Halep'e üç mil uzaklıkta bulunan Aynu Seylem yöresinde karşılaştı

²¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 74

²² Faruk Sümer, "Selçuklular" Mad., *DİA*, XXXVI, s.380-384

(5 Haziran 1086)²³. Amcazade iki Selçuklu Sultanı ve meliki arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Suriye seferinde Süleyman Şah'a katılan **Çubuk Bey** ve diğer Türkmen kuvvetleri saf değiştirerek **Tutuş** tarafına geçmekle ve Büyük Selçuklular'ı tercih etmekle şimdiye kadar hiçbir yenilgiye uğramamış olan **Süleyman Şah**'ın ağır bir yenilgiye uğramasına sebep olmuştur. Bu suretle meydana gelen sarsıntıyı düzeltme gayretlerine rağmen **Süleyman Şah** hezimetini önleyemedi. Esir olmak tehlikesiyle karşılaşan Anadolu Sultan'ı savaş meydanından uzaklaştıktan sonra atından indi; kalkanını yere koyup oturdu, yetişen **Tutuş**'un askerleri kendisini götürmek istedikleri zaman da kılıcını çekerek intihar etti. Diğer bir rivayete göre savaş meydanında şehit edildi. Başta onun veziri **Hasan b. Tahir** olmak üzere askerlerinin önemli bir kısmı esir edildi²⁴. **Tutuş**, onun veziri Hasan b. Tahir'i, Süleyman Şah'ın hanımı ve oğulları ile birlikte Antakya'ya, yani Anadolu Sultanına ait memlekete getirdiği halde, Aralık 1086'da şehri teslim alan **Melikşah**, Antakya'da çok kalmayıp **Süleyman Şah**'ın eşi ve çocuklarını yanına alarak Halep'e dönmüş ve burada Ramazan Bayramı'nı kutladıktan sonra hilafet merkezi Bağdat'a oradan da başkent İsfahan'a götürmüştür. Onları ölünceye kadar serbest bırakmayarak Anadolu'da **Kutalmışoğulları** hakimiyetine fırsat vermedi.

Bu savaş sonunda **Tutuş** kendi nüfus sahası olan Kuzey Suriye topraklarını işgale başlamış bulunan **Süleyman Şah**'ı bertaraf etmeye muvaffak olmuştur. Böylece O, kısa bir müddet önce kendisi, **Süleyman Şah** ve **Müslim**'in temsil ettikleri üçlü rekabetin biricik galibi olarak Kuzey Suriye'ye de hakim bir duruma gelmiştir²⁵.

SONUÇ

Süleyman Şah (1075-1086) Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğlu olup Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanıdır.

Anadolu Selçukluları'nın doğusunda bir Ermeni Prensligi'nin kurulması ve Melikşah'ın desteğini kazanması, Süleyman Şah'ı endişelendirmiş olduğundan dolayı doğu seferine çıkmaya mecbur kalmıştı. Bizanslılar ile bir antlaşma imzalayıp, bu ülke ile olan sınırlarını emniyete aldıktan sonra

²³ İbrahim Kafesoğlu; "Selçuklular" Mad., *İslam Ansiklopedisi* X, s. 379-385

²⁴ Faruk Sümer; "Selçuklular" Mad., *DİA*, XXXVI, s. 385-386

²⁵ İbnu'l Esir; *el-Kamil* X, s. 139

Çukurova (Kilikya)'ya girerek 1082'de Tarsus'u fethetti. Bir yıl içerisinde Adana, Masisa, Anazarba ve bütün Kilikya'yı hakimiyeti altına aldı (1083). Bundan sonra Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, bizzat Antakya üzerine yürüyerek bu şehri fethetti (1084). Böylece Süleyman Şah Ortaçağ'da ve Hristiyanlık tarihinde çok meşhur olan bu tarihi şehri Rumlar'dan ve Ermeniler'den kurtarmış oldu.

Süleyman Şah'ın Marmara sahillerinden Antakya'ya kadar uzanan ve Suriye'de genişlemeye başlayan hakimiyet alanı, onun Büyük Selçuklular ve tabileri ile bir rekabet ve çatışmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Süleyman Şah'ın Antakya ve çevresini fethinden sonra, Musul Ukayloğulları Emiri Müslim'i 1085'te Halep civarında mağlup ederek büyük bir zafer kazanmıştır. Süleyman Şah, kazandığı bu önemli başarı ile Müslim'in Mezopotamya ve Kuzey-Suriye bölgelerini içine alıp yavaş yavaş merkezi Suriye yönünde yayılmakta olan Arap Emirliği'ne son vermiş ve dolayısıyla Suriye'de Türk hakimiyetinin kati olarak yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

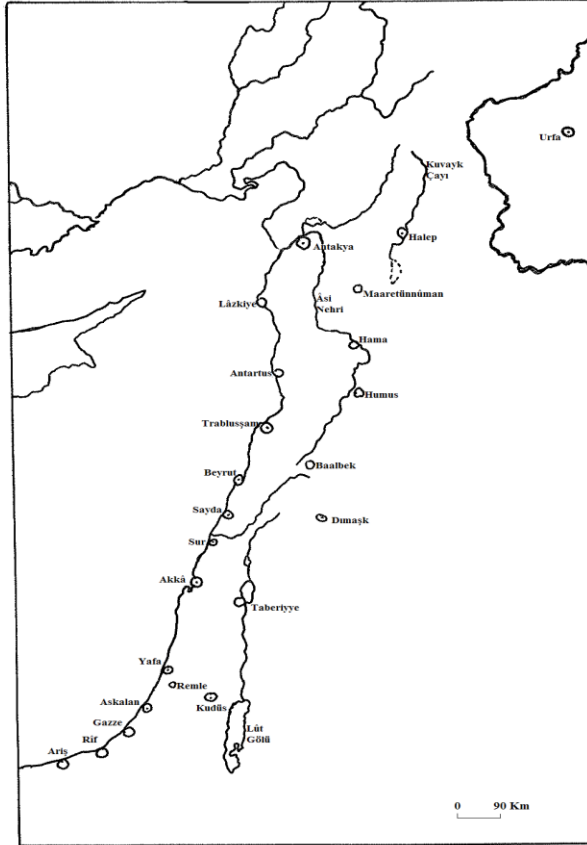
Süleyman Şah Müslim'in ölümü ile biten Kurzahil Savaşı'ndan sonra Halep üzerine yürüdü (1085 Haziran-Temmuz). Bu hareket iki Türk ordusunu karşı karşıya getirmiş ve çarpışma kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Neticede birbirine karşı yürümekte olan iki Türk ordusu Halep'e üç mil uzaklıkta Ayn-ü Seylem yöresinde karşılaştı (5 Haziran 1086). Melikşah'ın kardeşi ve Suriye'de ki temsilcisi Tutuş, Süleyman Şah'ın yenilgisi ve intihali ile biten bu acıklı savaştan sonra Halep üzerine yürüyerek bu şehri topraklarına katmıştır.

Bu savaş sonunda Tutuş kendi nüfuz sahası olan Kuzey Suriye topraklarını işgale başlamış olan Süleyman Şah'ı bertaraf etmeye muvaffak olmuştur. Böylece O, kısa bir müddet önce, kendisi, Süleyman Şah ve Müslim'in temsil ettikleri üçlü rekabetin biricik galibi olarak Kuzey Suriye'ye de hakim olmuştur.

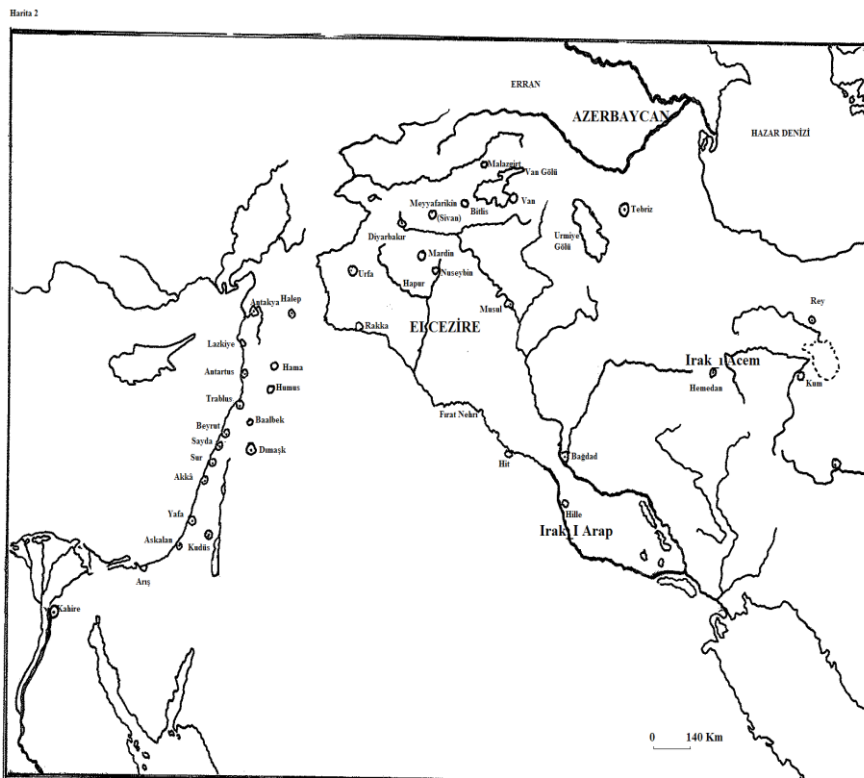
Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Halep, Antakya ve Urfa bölgelerine gelip buraların idaresini valiler tayin etmek suretiyle doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlaması, yukarıda söz konusu edilen üçlü rekabetin biricik galibi Tutuş'un adı geçen bölgelerin hakimiyetini kendi uhdesinde toplamasına kesin bir şekilde engel olmuştur.

EKLER

Harita 1

HARİTA 1

HARĪTA 2

حصار القسطنطينية في العصر الأموي

أ. دة . شكران خربوطلي *

إنَّ القسطنطينية بموقعها الفريد على تلة عظيمة , وإحاطتها بالمياه ففي الجنوب والجنوب الشرقي بحر مرمرة، والبوسفور الذي تمتد مياهه داخل الشاطئ الأوربي قبل اندماجه ببحر مرمرة مشكلاً خليجاً عظيماً، يجاور المدينة من الشمال بطول سبعة أميال بشكل منحني جعله يعرف عبر التاريخ بالقرن الذهبي، والذي شكل ميناءً طبيعياً للمدينة على مر العصور،⁽¹⁾ إذ بُني على ضفتيه برجين حصينين مرتبطين بسلسلة حديدية ضخمة ترفع في أوقات الخطر فتمنع سفن الأعداء من الدخول.⁽²⁾ وإلى جانب القرن الذهبي كان هناك موانئ صغيرة تطل على البوسفور أدت هذه الموانئ رغم صغرها دوراً هاماً في تسهيل الملاحة في مياه البوسفور، إذ كانت تأوي إليها السفن البيزنطية عند اشتداد التيار البحري المتدفق من البحر الأسود إلى بحر مرمرة والذي كان يزيد من حدته الرياح الشمالية العاصفة والتي كانت تحوله إلى تيار مدمر يحطم كل ما يقع في طريقه، وقد شارك هذا التيار مراراً في الدفاع عن المدينة، وذلك بتحطيم السفن الغازية التي حاولت الطواف حول القسطنطينية للوصول إلى القرن الذهبي ومهاجمة المدينة منه.⁽³⁾ وفضلاً عن الحصانة الطبيعية التي تمتعت بها المدينة بموقعها المرتفع والمحاط بالمياه، فقد تمتعت بحصانة إنشائية أيضاً، أنشأها أباطرتها على مر التاريخ فوقروا لها حصانة قل توفرها لغيرها من مدن العالم فمن جهتها البرية الوحيدة أحيطت بسور هائل مزدوج مسبوق بخندق عميق من شأنه عرقلة تقدم أي قوة برية معادية، ويتشابك سورها البري مع أسوار هائلة مزودة بمجموعة من الأبراج أقيمت لحماية المدينة من الجهات البحرية.⁽⁴⁾ وقد وصف سبط ابن الجوزي سور القسطنطينية قائلاً: (...وسمك

*الجمهورية العربية السورية جامعة دمشق كلية الآداب قسم التاريخ

1- بركات : فن الحرب البحرية ص 56 , - خفاجي وشرف: معارك فاصلة ص 56

2- ميخائيل: تاريخ ميخائيل الكبير ، ج2/ص 382

3- خفاجي وشرف: المرجع نفسه ص 57- 58

4- بركات : المرجع السابق ص 58 , - خفاجي وشرف: المرجع نفسه ص 57 , - طهوب : موسوعة التاريخ الإسلامي ص 19

سورها الكبير أحد وعشرون ذراعاً وفيه مائة باب وسمك فصيلها الصغير عشرة أذرع وهي على خليج يصب في البحر الرومي.⁽⁵⁾

وعلى تلك الأسوار الحصينة تحطمت آمال العرب المسلمين في القضاء على الإمبراطورية البيزنطية هدف الفتوحات الأول والأهم ، مثلما اصطدمت آمالهم غرباً بجبال البيرنس الواقعة إلى الجنوب من فرنسا. إذ يمكن القول إن الصوائف والشواتي التي دفعها الخلفاء الأمويون إلى الأراضي البيزنطية وإن لم تكن كلها فمن المؤكد أن معظمها، كان تمهيداً لتحقيق الهدف الأكبر - فتح القسطنطينية - الذي لم يكن مجرد حلم يداعب خيال الخلفاء، وإنما كان ضرورة سياسية وعسكرية في ذات الوقت. بمعنى أنه لو حدث أن استولى العرب عليها، لضمنوا سلامة دولتهم من جهود بيزنطة الحثيثة في القضاء على الدولة العربية منذ نشأتها الأولى، وهذا أمر طبيعي فامتلاكها كان بمثابة ضمان نهائي لعدم تعرض دولة الروم للعرب الذين اقتطعوا أجزاء هامة من دولتهم.⁽⁶⁾

فلماذا كان نظام الصوائف والشواتي على هذه الجبهة دون غيرها ؟

هل منطقة الثغور تحولت إلى منطقة تدريب لشغل العدو دون تحقيق أي توسع ؟

هل وجد هذا النظام لشغل العدو خاصة وأن هناك جبهات أخرى شرقية وغربية؟ أم لإضعاف قوة العدو على هذه الجبهة لأن الهدف الأسمى هنا هو فتح القسطنطينية ، وما يترتب على ذلك من فوائد ؟

إن الخطوط العريضة للاستراتيجية العسكرية الأموية على الجبهة البيزنطية تتجلى في هدفين : الأول دفاعي يقوم على أساس تقوية الحدود ، وتحسينها لضمان حماية البلاد من أي هجوم مباغت ، وأي عبث بممتلكات الدولة ولإبعاد بيزنطة نهائياً عن التفكير في استعادة بلاد الشام ، ولإعطاء بيزنطة درساً في قوة الدولة الأموية الناشئة ، وقوة جيشها ، لذا استحوزت هذه الجبهة على اهتمام خلفاء بني أمية ، وساستهم فلم ييخلوا عليها لا بالوقت ، ولا بالجهد ولا بالمال ، وقد كانت العلاقة على هذه الجبهة تحين الفرص ، حرب وجود ، أو فناء ، وذلك لأن فتح القسطنطينية يساعد في التوغل في أوروبا ، وإنشاء إمبراطورية كبيرة ، فهي مفتاح السيطرة على أوروبا من الشرق ، كما أن

5- سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان ، ص 78

6- يوسف (جوزيف نسيم): تاريخ الدولة البيزنطية (284- 1453) دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية 1998م ص 120

مضيق جبل طارق المنفذ إلى أوروبا من الغرب، فالقسطنطينية هي العصب الحساس بالنسبة للساحل الشرقي للبحر المتوسط، وهي القلب النابض للعالم الغربي، ومفتاح سيادته وزعامته.

وقد جهد الأمويون لفتح القسطنطينية والقضاء على إمبراطوريتها، وكان أول من خطط لهذا الأمر الخليفة الأموي الأول معاوية بن أبي سفيان، الذي أدرك أن القسطنطينية هي العصب الحساس بالنسبة للساحل الشرقي للبحر المتوسط وجزره، كما كانت تعد القلب النابض للعالم الغربي ومفتاح سيادته وزعامته⁽⁷⁾. ويقال: إنَّ معاوية حاول فتح القسطنطينية حتى قبل أن يصبح خليفة، وذلك أثناء ولايته على الشام في خلافة عثمان بن عفان، إذ قاد معاوية جيشاً بنفسه في أواخر سنة 32هـ/653م مخترقاً به آسيا الصغرى، متقدماً حتى أسوار القسطنطينية⁽⁸⁾، وقد أغفلت أغلب المصادر والمراجع ذكر هذه المحاولة، ربما لضعف نتائجها، رغم أنَّ نجاح المسلمين في اختراق كل تلك المسافات في أراضي الإمبراطورية البيزنطية العاجزة عن المقاومة، يعد نصراً حقيقياً لمعاوية وجيشه.

ومن المرجح أنَّه كان هناك محاولات عديدة لفتح القسطنطينية أغفلتها المصادر لإخفاها في تحقيق هدفها ومنها الغزوة التي قادها بسر بن أبي أرطاة إلى بلاد الروم سنة 43هـ/663م ويقال: إنه تقدم في بلادهم حتى بلغ القسطنطينية⁽⁹⁾. فيما تتفق معظم المصادر والمراجع على ثلاث محاولات أكيدة لفتح القسطنطينية، لكن الغريب في الموضوع هو عدم اتفاقها على قائد وتاريخ هذه المحاولات الثلاث وخاصة الأولى والثانية منها، رغم أهمية هذه الأحداث، والتي لو نجحت لغيرت مجرى التاريخ رأساً على عقب.

7 - علي: تاريخ بلاد الشام ص 261-262

8- ابن خياط: تاريخ خليفة بن خياط ق 1/ص 177، - الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج 4/305، - ابن كثير: البداية والنهاية

ج 7/129

- خطاب: قادة فتح الشام ومصر ص 180، - عنان: مواقف حاسمة ص 30

9- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج 5/ص 181، - ابن الأثير: الكامل ج 3/ص 26، - ابن كثير: البداية والنهاية ج 8 ص

الحصار الأول:

تنقسم المصادر والمراجع إلى ثلاثة أقسام حول قائد الحملة وتاريخها، فمعظم المصادر والمراجع متفقة على أنها كانت سنة 49هـ/669م،⁽¹⁰⁾ فيما يذهب البعض إلى جعلها سنة 48هـ/668م،⁽¹¹⁾ والبعض الآخر يجعلها سنة 50هـ/770م،⁽¹²⁾ وابن منظور يذكرها في العام نفسه إلا أنه يجعلها إلى طوالة بدل القسطنطينية.⁽¹³⁾ وعلى الأغلب فإن هذه الغزوة خرجت سنة 49هـ/669م ثم لحقهم يزيد بالمدد في العام التالي أي سنة 50هـ/770م. وهذا ما جعل الأمر يختلط على المؤرخين.

وأما بالنسبة لقيادتها فالمصادر والمراجع أيضاً تنقسم إلى ثلاث مجموعات؛ مجموعة تجعلها لـ فضالة بن عبيد الأنصاري،⁽¹⁴⁾ فيما تجعلها المجموعة الثانية لـ سفيان بن عوف الأسدي،⁽¹⁵⁾ والمجموعة الثالثة لـ يزيد بن

10- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج5/ص232 ، - ابن الأثير: الكامل ج3/ص56 ، - ابن كثير: البداية والنهاية ج8 ص

28

- بركات : فن الحرب البحرية - ص 57 ، - البستاني(بطرس): معارك العرب (في الشرق والغرب)، دار الجيل ،دار مارون عبود،بيروت ط2 1979م ص 46

- العبادي وسالم: تاريخ البحرية الإسلامية ص 32 ، - علي: تاريخ بلاد الشام ص 397 ، - الغيث:مرويات خلافة معاوية ص

258

DVORIK: Origins of Intelligence Services, P194 -

11- أبو الفداء: كتاب المختصر في أخبار البشر م/1 ص 101 ، - ابن الوردي: تنمة المختصر في أخبار البشر ج1/ص 255 - الفلقشندى: مآثر الإنافة في معالم الخلافة ج1/ص 112 ، - عبد القادر: معارك فاصلة ص 285 ، - حسن: تاريخ الإسلام

ص 229

12- ابن خياط: تاريخ خليفة بن خياط ق1/ص 248 ، - الذهبي:تاريخ الإسلام، حوادث ووفيات (41-60هـ) ص 21 - ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون ج3/ص 9 ، - ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة،ج1/ص 182 ، - ابن العماد: شذرات الذهب

م/1 ص 244

- بينز: الإمبراطورية البيزنطية ص 356

13- ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق، ج28/ص 23-24

14- حتى: تاريخ العرب ص 261 ، - رستم : الروم ج1/ص 261 ، - طقوس : تاريخ الدولة الأموية ص 32 ، - عبد القادر:

معارك فاصلة ص 285

Theophanes: Chronicle of Theophanes p 50 -

15- ابن الأثير: الكامل ج 3/ص 56 ، - ابن العديم: زبدة الحلب، ج 1/ص 56 ، - ابن شداد: الأعلام الخطيرة، ج1/ق2/ص

204

- أبو الفداء: كتاب المختصر في أخبار البشر م/1 ص 101 ، - ابن الوردي: تنمة المختصر في أخبار البشر ج1/ص 255

معاوية بن أبي سفيان،⁽¹⁶⁾ ومن دراسة المصادر والمراجع المختلفة يتبين أنَّ هذه الحملة كانت بقيادة سفيان بن عوف، أما عن سبب جعل بعضهم قيادتها لفضالة بن عبيد الأنصاري، فعائد إلى أنَّ فضالة قام في العام نفسه بغزوة لكن غير هذه الغزوة التي وصلت إلى القسطنطينية.⁽¹⁷⁾ وأما يزيد بن معاوية فقد لحق بالحملة في العام التالي ولم يكن قائدها أول الأمر، إذ تناقل وتمارض حين أمره أبوه بالغزو⁽¹⁸⁾ وأنشأ يقول:

تجنّى لا تزال تُعْدُ ذنباً لتقطع وصال حيلك عن حبالي

فيوشك أن يريحك من أذاتي نزولي في المهالك وارتحالي

فتركه معاوية ولم يجبره على الخروج.⁽¹⁹⁾ وعندما أصاب الحملة الضيق والمرض والجوع، وبلغ خبرها يزيد راح ينشد قائلاً:

إذا ارتفعت على الأنماط مصطحباً بدير مُرانٍ عندي أم كلثوم

فما أبالي بما لاقت جنودهم بالغذقونة⁽²⁰⁾ من حمى ومن موم⁽²¹⁾

أما ابن منظور فيوردها على الشكل التالي:

إذا اتكأت على الأنماط مرتفعاً بدير سمعانٍ عندي أم كلثوم

فما أبالي بما لاقت جموعهم بالفرقدانة من حمى ومن موم⁽²²⁾

- ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ج3/ ص12، - دحلان (أحمد بن زيني): الفتوحات الإسلامية بعد مضي الفتوحات النبوية المطبوعة الميرية بمكة المكرمة ط1 1302 هـ ج 1 / ص 08 ، - العبادي وسالم : تاريخ البحرية الإسلامية ص 32 ، - العسلي فن الحرب ج 1 / ص199

16- الذهبي: تاريخ الإسلام، حوادث ووفيات (41-60هـ) ص 21 ، - ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة ج 1/ ص 182 ، - بركات : فن الحرب البحرية ص 57

- البستاني: معارك العرب ص 46 ، - علي: تاريخ بلاد الشام ص 397 ، - كنعان : تاريخ الدولة الأموية ص 40

17- ابن الأثير: الكامل ج 3/ ص 56

18- ابن العديم: زبدة الحلب ج 1/ ص 56 ، - ابن شداد: الأعلام الخطيرة، ج 1/2 ص 204

19- البيهقي: المحاسن والمساوئ ص 158

20- الغزقونة: اسم جامع للثغر الذي منه المصيصة و طرسوس وغيرهما ويقال له خنقونة أيضاً [باقوت: معجم البلدان ج 4/ ص

وأما اليعقوبي فيوردها على الشكل التالي:

ما إن أبالي بما لاقتُ جموعهمُ بالغذقونة من حُمى ومن مُوم
إذا اتكأتُ على الأنماط في غرفٍ بدير مران عند أم كلثوم

وأم كلثوم هي أم كلثوم بنت عبد الله بن عامر زوجة يزيد، وقد بلغ ذلك مسامع معاوية فأثار غضبه استهتار يزيد فقال: أقسم بالله لتدخلن أرض الروم فليصيبنك ما أصابهم،⁽²³⁾ فأرسله ومعه جمع كثير وبصحبتة الصحابي الجليل أبو أيوب الأنصاري وابن عباس وابن عمر وابن الزبير.⁽²⁴⁾ لذلك اعتقد الكثيرون إن القيادة لأيد وأنها كانت من نصيب يزيد إذ من غير المعقول أن يكون في حملة وتكون القيادة لغيره، والبعض الآخر عدّ حملة يزيد حملة منفصلة وليس مدداً لحملة سالفة، وربما كان ذلك بغير قصد أو بقصد إعلاء شأن يزيد وتحسين صورته.

ويمكن القول: أن إصرار معاوية على إلحاق يزيد بالحملة، لم يكن بسبب غضب معاوية من مجون يزيد واستهتاره بينما يقاسي المسلمون الأمرين وحسب، بل إن شعر يزيد نبهه إلى أن الوقت قد حان لتحسين صورة ولده في أعين المسلمين تمهيداً لما كان يخطط له من جعله ولياً لعهد، بعد أن أفسد هذه الصورة بلهوه وشعره الماجن.⁽²⁵⁾ وإظهاره بمظهر القائد الفذ والرجل الأنسب للحلول محل أبيه، بدل الصورة التي طبعت في أذهان الناس صورة الخليع المتهتك المنصرف إلى اللهو والصيد ومعاقرة الخمر. هذا إلى جانب ترويض أبناء الصحابة وغيرهم من عليّة القوم على العمل تحت قيادته.⁽²⁶⁾

فسار يزيد وصحبه ومعهم الرجال والمؤمن حتى انضموا إلى الحملة، فاشتبك المسلمون والبيزنطيون في قتال عنيف، سطر فيه جنود المسلمين ببأسلة وشجاعة نادرة صفحات لن تنسى من التضحية والفداء، وكان على رأس شهداء

22- ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق ج28/ ص24

23- اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي ص305

24- ابن شداد: الأعلام الخطيرة، ج1/2 ص205-206، - أبو الفداء: كتاب المختصر في أخبار البشر م1/ ص101 -

ابن الوردي: تنمة المختصر، ج1/ ص255

- الغيث: مبرويات خلافة معاوية ص258-259

25- علي: تاريخ بلاد الشام ص397

26- زكار: تاريخ العرب والإسلام ص131-134

هذه الحملة عبد العزيز بن الصحابي زرارة الكلابي، كما توفي أبو أيوب الأنصاري صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فدفن بالقرب من أسوار القسطنطينية،⁽²⁷⁾ وكان أبو أيوب قد شهد بدرًا وأحدًا والمشاهد كلها مع رسول الله صلى الله عليه وسلم.⁽²⁸⁾ ويروى البيهقي عن وفاة أبو أيوب قائلاً: (اشتكى أبو أيوب قبل وفاته فأتاه يزيد عائدًا فقال: ما حاجتك؟ فقال: أما دنياكم فلا حاجة لي فيها ولكن سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (يدفن قرب القسطنطينية رجل صالح) وقد رجوت أن أكونه فقدمني ما قدرت عليه فمات. فلما فرغ من جهازه ووضع على سريره قدم الكتائب بين يديه، فنظر قيصر ورأى امرأً عجيباً وشيئاً يحمل والناس بالسلح، فأرسل إليه ما هذا الذي نرى؟ قال يزيد: هذا صاحب نبينا صلى الله عليه وسلم، أوصى أن ندفنه إلى جنب مدينتكم ونحن ننفذ وصيته أو نموت دونه، فأرسل إليه: العجب من الناس وما يذكرونه من دهاء أبيك وهو يبعثك في هذا البعث فتدفن صاحب نبيك بجنب مدينتي فإذا وليت عنه نبشته فطرحته للكلاب، فأرسل يزيد: لئن تعرضت له لا تركت في أرض العرب نصرانياً إلا سفكت دمه واستصفيت ماله وسبيت حرمه، فأرسل إليه القيصر: كان أبوك أعرف بك مني.)⁽²⁹⁾

ويحكى أن البيزنطيين حاولوا خرق الحصار منتهزين فرصة انشغال جيش المسلمين بغاراته في تراقية، فتظاهر المسلمون بالانسحاب وحين خرج البيزنطيون من مكائهم انقض عليهم المسلمون فقتلوا وأسروا منهم الكثير، حتى لاذوا بأسوار مدينتهم وقبعوا داخلها مرة أخرى، لكن رغم ذلك لم ينجح الحصار،⁽³⁰⁾ وعادت الحملة دون أن تتمكن من تحقيق هدفها. و يرجئ المؤرخون ذلك إلى عدة أسباب منها:

27 - ابن الأثير الكامل ج3/ ص 56- 57 ، - ابن شداد: الأعلام الخطيرة، ج1/ق2/ ص 206- 207 ، - ابن خلدون : تاريخ

ابن خلدون ج3/ص9- 10

- ابن العماد : شذرات الذهب م1/ ص 246 ، - دحلان: الفتوحات الإسلامية ج1/ ص 108

28 - ابن شداد : الأعلام الخطيرة، ج1/ق2/ ص 207- 208

29 - البيهقي : المحاسن والمساوئ ص 158

30 - عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 44

1- منعة موقع القسطنطينية وامتانة أسوارها.

2- نفاذ المؤن وطول طرق الإمدادات.

3- فتك النار الإغريقية⁽³¹⁾ بالقوات الأموية⁽³²⁾.

ورغم إخفاق الأمويين في مهمتهم، إلا أنهم نجحوا في زرع الرعب في قلوب البيزنطيين والأوربيين من خلفهم، فحاصر قوات دولة ناشئة لعاصمة دولة ذات تاريخ عريق مثل الدولة البيزنطية، دليل واضح على قوة الأولى وضعف الثانية.

وإخفاق الأمويين في المحاولة الأولى لم يثن عزائمهم، بل سرعان ما جهزوا حملة جديدة أضخم من الأولى وفي ولاية معاوية بن أبي سفيان أيضاً.

(2) الحصار الثاني أو حرب السبع سنوات (54-60هـ/ 674-680م)
(33).

أو حرب الأربع سنوات كما سماها البعض،⁽³⁴⁾ أهملتها بعض المصادر والمراجع وذكرها البعض الآخر بشكل مقتضب ملمحين إليها بذكرهم أن جنادة بن أبي أمية فتح سنة 54هـ/ 674م جزيرة أرواد القريبة من القسطنطينية،⁽³⁵⁾ فأقام بها المسلمون سبع سنين،⁽³⁶⁾ دون التطرق إلى الحصار وتفاصيله.

31 - النار الإغريقية: مركب كيميائي يتكون من النفط والكبريت والقار بنسب ومقادير لم يستطيع الأمويين معرفتها، اخترعها مهندس سوري يدعى كاليكوس كان قد فر إلى القسطنطينية. وكانت هذه النار تحدث دخاناً كثيفاً وانفجاراً عظيماً، وتنبثق منه نار شديدة حامية تندلع السنتها صعوداً وهبوطاً وتضطرم اضطراماً سريعاً وهائلاً، لا تنطفئ بملاسة الماء بل تشتد وتحتدم، ولا يخدم نيرانها إلا بالرمال والخل. [عنان: مواقف حاسمة ص 105 - 106]

32 - طقوش: تاريخ الدولة الأموية ص 33، - حسن: تاريخ الإسلام ص 229

33- أمين: ترجمة أمير المؤمنين معاوية ص 1، - بركات: فن الحرب البحرية ص 57،

- عثمان: الحدود الإسلامية للكتاب الثاني ص 49

34- أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص 134، - رستم: الروم ج/ص 262

35- يذكر ابن شداد إن المسلمون فتحوها بعد أن أقاموا عليها سبع سنين. [ابن شداد: الأعلاق الخطيرة، ج 1/ق 2 ص 209]

36- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج 5/ص 293، - ابن الأثير: الكامل ج 3/ص 91، - ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون

وكان معاوية قد مهد لهذه الحملة أفضل تمهيد فدفع بمجموعة من الغزوات البرية والبحرية منذ إخفاق الحصار الأول إلى عمق الأراضي البيزنطية وسواحلها ومنها:

غزوة بسر بن أرطاة و سفيان بن عوف بالبر وفضالة بن عبيد الأنصاري في البحر سنة 50هـ/670م، ومشتى فضالة بن عبيد الأنصاري وصائفة بسر بن أرطاة في العام التالي.⁽³⁷⁾ وفي سنة 52هـ/672م بعث على الشاتية سفيان بن عوف الذي يقال: إنه توفي فيها فخلفه عبد الله بن مسعد الفزاري وعلى الصائفة محمد بن عبد الله الثقفي، وفي السنة التالية 53هـ/673م سار بالشاتية عبد الرحمن بن أم الحكم و بالبحر جنادة بن أمية الذي فتح جزيرة رودس.⁽³⁸⁾ وعلى ما يبدو أن هذه الشاتية هي التي جعلت الأمور تختلط على أومان لذلك فهو يجعل الحصار سنة 53هـ/673م بدلاً من السنة التي تليها والقيادة لـ عبد الرحمن بدلاً من فضالة بن عبيد، والأكثر من ذلك إنه يجعل مشاركة يزيد بن معاوية في هذا الحصار وليس في الحصار الأول.⁽³⁹⁾

وكان معاوية يهدف من هذه الغزوات تحقيق عدة مكاسب منها:

1- إشغال القوات البيزنطية ومنعها من الاستعداد بالشكل الكافي لمواجهة حملته المرتقبة.

2- المحافظة على الجاهزية القتالية لرجاله، وتدريبهم على القتال في أرض العدو ذات التضاريس الوعرة.

3- الحصول على أكبر كمّ ممكن من المعلومات عن تضاريس العدو وقواته ومدى استعداده وجاهزيته.

وبعد انتهاء التحضيرات غادرت القوات البرية منطقة الثغور، بقيادة قائدها العام الصحابي الجليل فضالة بن عبيد الأنصاري كما غادرت القوات البحرية ميناء عكا بقيادة الصحابي الجليل عبد الله بن قيس الحارثي التجيبي ويزيد بن

37- ابن الأثير: الكامل ج 3/ ص 56, 59

38- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج 5/ ص 234, 253, 287, 288

39 - أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص 134

شجرة الرهاوي الذي كان أمير أسطول الشام،⁽⁴⁰⁾ والذي استشهد في البحر سنة 674م، وقيل بل سنة 58هـ/677م.⁽⁴¹⁾ ويلاحظ هنا تقصد معاوية كما في الحصار الأول ضم صحابة الرسول صلى الله عليه وسلم إلى الحملة لترغيب الناس في المشاركة وصبغ الحملة بصبغة الجهاد المقدس.

وصل الأسطول الأموي إلى مياه القسطنطينية فألقت السفن مراسيها على شواطئ ليكيا بانتظار فصل الربيع، إذ يستحيل القتال في شتاء القسطنطينية القارس، وبحلول الربيع عززت القوات البحرية بوصول أسطول عربي جديد إلى مياه القسطنطينية بقيادة جنادة بن أبي أمية، يجعله تيوفانس بقيادة أمير يدعى خالد، فاستولى الأسطول على جزيرة كزيكوس والتي يسميها العرب جزيرة أرواد والقريبة من القسطنطينية كخطوة تمهيدية فقد اتخذها المسلمون قاعدة بحرية أمامية لإمداد الجيش العربي بالماء والسلاح والرجال أثناء الحصار،⁽⁴²⁾ كما اتخذها العرب كمعسكر يلجأ إليها الجيش عند حلول الشتاء وتوقف القتال ماكين فيها حتى نهاية الشتاء حيث يعاودون الحصار طوال فصلي الربيع والصيف ومع حلول الخريف يتوقف القتال فيعودون إلى الجزيرة مجدداً وهكذا.⁽⁴³⁾

وعندما طال أمد الحصار، اعتمد قائد الأسطول تكتيكاً بحرياً متميزاً، لتوفير جهد رجاله والحفاظ على استعدادهم القتالي بشكل دائم، وذلك بتقسيم الأسطول إلى ثلاثة مجموعات :

- مجموعة تحاصر القسطنطينية

- ومجموعة تتمركز عند الجزر في مدخل البحر

40- Theophanes: Chronicle of Theophanes p 52 ، - العسلي: فن الحرب ج 1/ ص 202

41 - الذهبي: تاريخ الإسلام، حوادث ووفيات (41-60هـ) ص 159

42- أحمد: تاريخ فن القتال ص 15 ، - بركات : فن الحرب البحرية ص 60 ، - ربيع: دراسات في تاريخ الدولة البيزنطية ص

- العدوي: قوات البحرية العربية ص 61

43- بركات: الإستراتيجية البحرية للدول العربية الإسلامية. مركز الدراسات الإستراتيجية. دمشق 2007م ص 88

- بروكلمان: تاريخ الشعوب الإسلامية، ص 126 ، - ربيع: دراسات في تاريخ الدولة البيزنطية ص 89 ، - العبادي وسالم:

تاريخ البحرية الإسلامية ص 32، 33

- عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 49 ، - العدوي: الإمبراطورية البيزنطية ص 56

- ومجموعة ثالثة في وضع الاستراحة بالتناوب مع المجموعتين السابقتين وتتمركز عند الشواطئ الغربية لبحر إيجه وعلى عاتقها تقع مهمة دعم المجموعتين الأولى والثانية في حال حدوث أي طارئ.⁽⁴⁴⁾

واستمر العرب على هذه الحال، يقاتلون من الفجر حتى الغسق ومن نيسان حتى أيلول مدة سبع سنوات،⁽⁴⁵⁾ أبدى العرب خلالها ضروب من الشجاعة والإقدام على الرغم من استخدام البيزنطيين سلاحهم الفتاك (النار الإغريقية).⁽⁴⁶⁾ غير أن هذا السلاح الجديد لم يفت في عضد القادة العرب مع وصول الإمدادات تباعاً، إذ وصل أسطول عربي آخر بقيادة سفيان بن عوف، فأسهبت السفن العربية في مهاجمة سفن العدو وحملها على الانزواء في موانئ العاصمة، ورغم استخدام تلك السفن للنار البحرية الإغريقية.⁽⁴⁷⁾ وانتهت السنوات السبع دون نتيجة، فلا الأمويون استطاعوا فتح المدينة ولا البيزنطيون استطاعوا إبعاد خصومهم عن أسوار عاصمتهم، أمّا معاوية الذي كان يراقب الأحداث عن كثب، أدرك وهو يشعر بدنو أجله، خطورة الاستمرار في الحصار، وخاف أن تتعرض الحملة لمخاطر أكبر إذا توفي والحملة لا تزال بأرض العدو، كما اعتقد أن تواجد هذه القوات في دمشق وقت وفاته أسلم بكثير لولي عهده،⁽⁴⁸⁾ لذلك عقد صلحاً مدته ثلاثون سنة مع البيزنطيين.⁽⁴⁹⁾ وأعاد القوات البرية والبحرية إلى قواعدها في الشام بعد أن أثبتت للروم أن عاصمتهم ليست بعيدة المنال عن قبضة القوات الأموية وضرباتها الشديدة.⁽⁵⁰⁾ كما خلفت هذه الحملة نتائج خطيرة جداً ومنها:

44- العسلي: فن الحرب ج 1/ ص 203

45- Theophanes: Chronicle of Theophanes p 52

46- أحمد (أحمد رمضان): تاريخ فن القتال البحري في البحر المتوسط، وزارة الثقافة، هيئة الآثار المصرية، القاهرة ص 16،

- بركات: فن الحرب البحرية ص 60

47- بركات: الإستراتيجية البحرية ص 89

Ostrogorsky: A History of the Byzantine States, P.111 -48

- أحمد: تاريخ فن القتال البحري ص 16، - بركات: فن الحرب البحرية ص 61، - طقوش: تاريخ الدولة الأموية ص 35

- العبادي وسالم: تاريخ البحرية الإسلامية ص 33

Theophanes: Chronicle of Theophanes p 53-54 -49

50- بركات: الإستراتيجية البحرية ص 90

- 1- تدعيم موقف الإمبراطور قسطنطين الرابع، الذي بدا كمنفذ لأوروبا من الغزو الإسلامي.⁽⁵¹⁾
- 2- إخفاق العرب في الحصار وانسحاب قواتهم المنهكة حرهم من الاستفادة من الظروف الخطيرة التي كانت تمر بها الإمبراطورية البيزنطية، عندما كان السلاف يحاصرون مدينة سالونيك، والبلغار يتقدمون مقتطعين أجزاء هامة من الأراضي البيزنطية على ضفاف الدانوب.⁽⁵²⁾
- 3- توقف الغزو الإسلامي على هذه الجبهة، نتيجة لتوقيع الهدنة بين الطرفين.⁽⁵³⁾ ونتيجة لوفاة معاوية ثم يزيد وابنه معاوية بدون خلف، وانتقال الخلافة من الفرع السفيني إلى الفرع المرواني وما رافق ذلك من أحداث خطيرة.⁽⁵⁴⁾
- وبتدقيق سير الأحداث يمكن ملاحظة عدة أسباب لإخفاق الأمويين في تحقيق مهمتهم، فإضافة لحصانة المدينة واستخدام النار الإغريقية كان هناك:
 - 1- رداءة الطقس وقسوته، خاصة بالنسبة للعرب أبناء المناطق الحارة.
 - 2- التيارات المائية التي كانت تبعد السفن عن الأسوار وتحد من إمكانياتها في الهجوم.
 - 3- عدم إحكام الحصار الذي بقي مفتوحاً من بعض الجهات، والتي استغلها الأعداء لإمداد المدينة بالمؤن، فكانت كل جهود المحاصرين تذهب سدى.⁽⁵⁵⁾
 - 4- تردي أحوال الجيش الأموي الذي قضى سبع سنين قاسية بعيداً عن أرض الوطن.⁽⁵⁶⁾
- ورغم ذلك لم ييأس الأمويون من إخفاق محاولتهم الثانية وظل الأمل في الفتح قائماً حتى جهزوا للحصار الثالث.

(3) الحصار الثالث أو الحملة الإسلامية الكبرى (98هـ/716م):

Ostrogorsky: A History of the Byzantine States, P112 -51

52- عمران: معالم تاريخ الإمبراطورية البيزنطية، ص 82

53- الشيخ: تاريخ الإمبراطورية البيزنطية ص 99

54 - أبو زيد: الدولة الأموية 00 دولة الفتوحات ص 25

55 - طقوش : تاريخ الدولة الأموية ص 34

56 - أبو زيد: الدولة الأموية 00 دولة الفتوحات ص 25

يعود الفضل في التخطيط والتحضير للمحاولة الثالثة إلى الوليد بن عبد الملك الذي كان يعيش مع الأمويين أزهى أيامهم بعد أن جنى ثمار الجهود التي بذلها أبيه لما يقارب من العشرين عاماً، فكان خير خلف لخير سلف.⁽⁵⁷⁾

بدأ الوليد بتقصي أخبار البيزنطيين باهتمام بالغ منذ توليه سدة الخلافة منتظراً الوقت المناسب لإرسال حملة جديدة تحقق الحلم الأموي الكبير، وحتى يحين ذلك الوقت اتخذ الوليد من الأراضي البيزنطية وسواحلها في آسيا الصغرى ميداناً تتدرب فيه القوات البحرية والبرية العربية على التعاون في الهجوم على معقل الروم تمهيداً للزحف على القسطنطينية.⁽⁵⁸⁾ وفي أثناء ذلك كانت الأخبار تصله تباعاً من عيونه الكثيرة التي بثها على تخوم بيزنطة وبين ظهرانيها، وحين أكدت التقارير القادمة إليه من جواسيسه أن الوقت المناسب قد حان، فالإمبراطورية البيزنطية تقف على حافة الانهيار، نتيجة لما كانت تعانيه من أزمات داخلية،⁽⁵⁹⁾ ناتجة عن تتابع الأباطرة السريع على العرش، وعجزهم عن إدارة شؤون البلاد، فانحطت الحضارة وتدهورت القيم وعمت الخرافات وشاعت الانقلابات، وباءت بالفشل كل المحاولات التي أبداها بعض الأباطرة لإنقاذ البلاد مما تتردى فيه.⁽⁶⁰⁾ هذا بالإضافة إلى الهجمات الشرسة التي كانت تتعرض لها الدولة البيزنطية من قبل البلغار⁽⁶¹⁾ والسلاف، والعرب الذين جعلوا من آسيا الصغرى ميداناً لغزواتهم الاستطلاعية التدريبية،⁽⁶²⁾ والتي زادت من الموقف تعقيداً. فكانت الفرصة مواتية والظروف مثالية، للبدء في التحضير للمشروع العظيم.

وسرعان ما وصلت أنباء الحملة إلى البيزنطيين الذين لم يكتفوا بما لديهم من عيون متجسدة في بلاد العرب، فأرسلوا جواسيساً رسميين متقنعين بقناع

57- فرج ويوسف: العلاقات بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية ص 1116-117

58 - بركات: الإستراتيجية البحرية ص 91

59- ساليغان (ريتشارد) : ورثة الإمبراطورية الرومانية، ترجمة وتقديم د. جوزيف نسيم يوسف، مؤسسة شباب الجامعة

الإسكندرية ط 1985 ص 72

60- فرج ويوسف : العلاقات بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية ص 1116-117

61- أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص 143

62- فرج ويوسف : العلاقات بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية ص 75

دبلوماسي؛⁽⁶³⁾ إذ وصلت سفارة بيزنطية إلى دمشق برئاسة المفاوض البارع دانيال حاكم مدينة سينوب للتفاوض على عقد هدنة بين الطرفين- في الظاهر- أما في الواقع فقد كان هدف السفارة هو الوقوف على حقيقة الأخبار التي وصلت إلى الإمبراطور، حول الحملة الإسلامية المزمع إرسالها إلى بيزنطة، فعاد الوفد يحمل أخباراً أكيدة عن الحملة و ضخامتها، ولثقة الإمبراطور الكبيرة بسفيره، تعامل مع معلوماته بكل جدية، حيث قام باتخاذ التدابير اللازمة لمواجهة الهجوم الإسلامي⁽⁶⁴⁾ المرتقب، وذلك بتدعيم وسائل الدفاع عن العاصمة من خلال ترميم الأسوار ولا سيما الجهات المطلّة على البحر ثم شحنها بالآلات الحربية الدفاعية، وشحن المدينة بالمؤن والغلال الكافية لمدة لا تقل عن ثلاث سنوات، كما استعد لمواجهة الحملة بحرياً أيضاً، بجعل شواطئ آسيا الصغرى والجزر القريبة منها إقليماً حربياً بحرياً ترسو في قواعده سفن حربية على أهبة الاستعداد، كما وضع فرقاً بحرية مساندة لأسطول العاصمة في بحر مرمرة ومنح أمير البحر سلطات واسعة تخوله تحريك أسطول شواطئ آسيا الصغرى وأسطول بحر مرمرة حسب رؤيته الخاصة للموقف.⁽⁶⁵⁾

وعمد كذلك إلى وضع خطة مضادة لتعطيل جهود المسلمين فكلف فرقاً من الحرس الإمبراطوري وهي أشد الفرق البيزنطية بأساً وتدريباً على فنون القتال البحري باعتراض سبيل الأسطول المصري المحمل بأخشاب جبال لبنان ومنعها من الوصول إلى غايتها،⁽⁶⁶⁾ فيما وجه بعض الفرق إلى جزيرة رودوس في طريقها لمهاجمة سواحل الشام، فحال دون ذلك تمرد الأسطول وفرق الابسيق التي توجهت إلى القسطنطينية فعزلت الإمبراطور وعينت آخر مكانه.⁽⁶⁷⁾

وقبل أن يكتمل تجهيز الحملة توفي الوليد وانتقلت الخلافة إلى أخيه سليمان بن عبد الملك، ورغم اتفاق معظم المصادر على أنّ الوليد كان صاحب المشروع وواضع لبناته الأولى، ينسب بعض المؤرخين المشروع برمته إلى سليمان بن عبد الملك وذلك انتقاماً لامرأة سبيت على يد الروم، فيقال: (جاء

63- طهوب : موسوعة التاريخ الإسلامي ص 134

64- عثمان: الحدود الإسلامية. الكتاب الثاني ص 84 , - الوكيل: الأمويون ص 158

65 - أحمد: تاريخ فن القتال البحري ص 17 , - بركات: فن الحرب البحرية ص 62

66 - بركات : فن الحرب البحرية ص 63-64

67 - عثمان: الحدود الإسلامية. الكتاب الثاني ص 87- 88

الخبر إلى سليمان أن الروم خرجت على ساحل حمص، فسببت امرأة وجماعة معها، فغضب سليمان وقال: والله لأغزونهم غزوة افتتح بها القسطنطينية أو أموت دون ذلك.⁽⁶⁸⁾ فيما يعتبر البعض الآخر أن ليو الأيسوري هو صاحب فكرة غزو القسطنطينية حين جاء إلى سليمان عارضاً عليه فتح المدينة بعد أن زين له سهولة العملية، فاقتنع سليمان منه وأرسل معه جيشاً بقيادة أخيه مسلمة.⁽⁶⁹⁾

والحقيقة إنَّه لما انتقلت الخلافة إلى سليمان رأى في ظروف الإمبراطورية البيزنطية وما تعيشه من ضعف وانحلال ما يشجع على تبني مشروع الحملة التي كان أخوه الوليد قد بدأ بتجهيزها، وكان مما زاد في حماسه ما نقله إليه الفقهاء عن نبوءة تفيد بأن خليفة يفتح القسطنطينية يحمل اسم نبي، فأيقن سليمان بأنه الخليفة المقصود وأنَّ المدينة مفتوحة على يديه لا محالة، فباشر في إكمال ما ينقص الحملة بحماس كبير، فزودها بمقادير هائلة من المؤن والذخائر والعتاد وآلات الحصار،⁽⁷⁰⁾ واتخذ من دابق معسكراً له وعاهد الله أن لا ينصرف حتى يدخل الجيش الذي وجهه إلى الروم القسطنطينية أو يموت،⁽⁷¹⁾ وأمضى سليمان سنة 97هـ/ 715م وهو يعد قواته مادياً ومعنوياً،⁽⁷²⁾ كما عقد سليمان مجلس حربه الذي ضم كبار القادة الأمويين، يستشيرهم لوضع خطة لفتح القسطنطينية، فقال سليمان: (أشيروا عليّ)، فقال له موسى بن نصير فاتح الأندلس: فإن أردت فسر بسيرة المسلمين فيما فتحوه من الشام ومصر إلى إفريقية، ومن العراق إلى خراسان، كلما فتحوا مدينة اتخذوها داراً حازوها للإسلام وأهله حتى بلغوا ما رأيت، فابدأ بالدروب فافتح ما فيها من حصون

68 - الذهبي: تاريخ الإسلام، حوادث ووفيات (81-100هـ)، ص 269، - عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 88

- كرد علي: خطط الشام ج 1/ ص 123

69- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج 6/ ص 531، - ابن الأثير: الكامل ج 4/ ص 86، - علي: مختصر تاريخ العرب ص

127

70- العبادي وسالم: تاريخ البحرية الإسلامية ص 34، - عنان: مواقف حاسمة ص 34

71- ابن العديم: بغية الطلب ج 1/ ص 176، - ابن شداد: الأعلام الخطيرة، ج 1/ 2/ ص 217

- ابن كثير: البداية والنهاية ج 9/ ص 151

72- خطاب (محمود شيت): مسلمة بن عبد الملك بن مروان فاتح شطر الأناضول ومحاصر القسطنطينية، دار قتيبة، دمشق ط 1

ومطامير⁽⁷³⁾ ومسالح حتى تجعله في حوز المسلمين وملكهم حتى تبلغ القسطنطينية وقد هدمت حصونها وأوهنت قوتها، فإنهم سيعطون بأيديهم. فالتفت إلى مسلمة وقال: ما تقول. فقال مسلمة: هذا الرأي إن طال العمر إليه أو كان الذي يلي يثني على رأيك ولا ينقضه ولكني أرى أن تغزي جماعة من المسلمين القسطنطينية في البر والبحر، فإنهم مادام عليهم البلاء أعطوا الجزية أو فتحوها عنوة، ومتى ما يكن ذلك فإن ما دونها من الحصون بيدك، فقال سليمان: هذا هو الرأي.⁽⁷⁴⁾ فرسمت الخطة الأموية وفق الأسس التالية:

1- تسبق القوات البرية الأسطول في الزحف عبر آسيا الصغرى.

2- تمهد القوات البرية لخلع الإمبراطور.

3- بعد تنفيذ المهمتين السالفتين تنتظر القوات البرية وصول الأسطول العربي عند البوسفور وتشترك معه في الحصار والهجوم.⁽⁷⁵⁾

ووفقاً للخطة سار مسلمة بن عبد الملك بالقوات البرية بعد أن عقد له أخوه سليمان لواء القيادة العامة سنة 98هـ/716م بجيش يتفق معظم المؤرخين على أنه كان يتألف من حوالي ثمانين ألف مقاتل تقريباً في البر عدا ما تجمع له تحت أسوار القسطنطينية من متطوعة، وفي البحر حوالي ألف وثمان مائة سفينة كبيرة عدا السفن الصغيرة،⁽⁷⁶⁾ تحمل قوة لا تقل عن القوة التي سارت برأ،⁽⁷⁷⁾ في حين يورد آخرون أرقاماً مبالغ فيها، تصل إلى مئة وعشرون ألف مقاتل وألف مركب.⁽⁷⁸⁾ أو مائتي ألف فارس وستة آلاف جمل ومثلها من الحمير واثنًا

73- مطامير: ومفردها مطمار؛ وهو الخيط الذي يمد على البناء ويسوى عليه سافه. ولعله كناية عن الأسوار أو ما يحيط الثغور أو

المعسكرات [الفيروز أبادي: القاموس المحيط، ج2/ ص79]

74- ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق، ج10/ 173، - ابن كثير: المصدر السابق ج9/ ص144، - خطاب: مسلمة بن عبد

الملك ص30- 31

75- بركات: فن الحرب البحرية ص64

76- بركات: فن الحرب البحرية ص67، - عبد القادر: معارك فاصلة ص287، - لويس: القوى البحرية ص104

- يوسف(جوزيف نسيم): تاريخ الدولة البيزنطية(284-1453)، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية 1998م ص120

77- أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص145

78- ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق ج10/ 173

- حسين(علي صافي): مسلمة بن عبد الملك حياته العسكرية والأدبية، الدار القومية للطباعة والنشر 1964م ص70

- عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص88، - العسلي: فن الحرب ج1/ ص205، - كنعان: تاريخ الدولة الأموية ص

عشر ألف دابة، خمسة آلاف سفينة يرافقهم ثلاثون ألفاً من المتطوعة.⁽⁷⁹⁾ في حين يذهب ابن قتيبة الدينوري أبعد من ذلك بكثير فيقول: (إن سليمان بن عبد الملك وجه أخاه مسلمة إلى أرض الروم ووجه معه خمس مئة وثلاثين ألف وخمس مئة رجل).⁽⁸⁰⁾

سار مسلمة بالحملة وسلك طريق مرعش من ناحية الشام، فأمضت قرابة العام في آسيا الصغرى قبل أن تحاصر القسطنطينية، كانت خلالها تهاجم المواقع المحصنة التي على طريقها، فبدأ مسلمة عملياته العسكرية بمحاصرة عمورية وتركها بعد أن أبدى حاكمها ليو الأيسوري رغبته في الانضمام إلى العرب ومساعدتهم في الفتح، فغادر مسلمة مدينة عمورية صيفاً ليشتي في كيليكية في حين سار ليو في طريق آخر تمكن خلاله من الانتصار على جيش لثيودوسيوس عند نيقية في نيقوميديا ليصل القسطنطينية في الربيع، أما مسلمة فقد أكمل طريقه مهاجماً برجام وساردس.⁽⁸¹⁾ وعند وصول مسلمة بقواته إلى الدردنيل، أبحر أسطول يتألف من ألف وثمان مئة سفينة بقيادة أمير يدعى سليمان من سواحل الشام قاصداً بحر إيجة، يحمل قوة لا تقل عن القوة التي سارت مع مسلمة برأ، وتقابل الأسطول والجيش في أبيدوس.

عبر مسلمة بقواته على متن السفن المرافقة للحملة، من موضع يقال له أبديس أو أبيدوس على بعد أميال من القسطنطينية في مستو من الأرض بين جبليين،⁽⁸²⁾ وحين دنا مسلمة من القسطنطينية أمر كل فارس أن يحمل معه مدين من الطعام على عجز فرسه، ففعلوا وعندما وصل إلى منطقة التعسكر طلب من رجاله جمع ما جلبوه من طعام، فتجمعت لديه كالجبال، وحذرهم من الاقتراب من هذا الطعام، وأمرهم أن يزرعوا ويغيروا فيأكلوا مما يصابون فبقي الطعام مكديساً لا يقربه أحد. كما بنى لرجالهم بيوتاً من الخشب المتوفر بكثرة تحسباً لفصل الشتاء.⁽⁸³⁾ كما جاءت العلوقة والأطعمة من الضواحي ومن رساتيق

79- ميخائيل: تاريخ ميخائيل الكبير، ج2/ص379 ، - عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 93

80- ابن قتيبة الدينوري: الإمامة والسياسة، ج2/ص102

81- عثمان: المرجع نفسه، الكتاب الثاني ص 89-90

82- Theophanes: Chronicle of Theophanes p 88 ، - خطاب: مسلمة بن عبد الملك ص 48

83- الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج6/ص530 ، - ابن الأثير: الكامل ج 4/ص 86

الروم وهكذا كان جيش مسلمة من الناحية الإدارية منظماً تنظيمياً جيداً،⁽⁸⁴⁾ قادراً على تأمين الإقامة والمؤنة طوال فصل الشتاء. ولكنه أعقب خطواته الناجحة بخطوة جعلت كل أعماله تبدو بدون قيمة، حين وثق ثقة شبه عمياء بـ ليو الأيسوري، الذي يختلف المؤرخون حول كيفية اتصاله بالمسلمين.

- ليو وعلاقته بالحملة:

تروي المصادر والمراجع روايات متعددة و مختلفة حول علاقة ليو بالحملة وطريقة اتصاله بالمسلمين:

فابن قتيبة الدينوري يروي: إن مسلمة ظفر ببطريق كبير (ليو) ليس فوقه إلا ملك الروم، فقال البطريق أمني على نفسي وعيالي ومالي وأنا آتيك بالملك ولما فعل مسلمة ما طلبه، مضى البطريق وأخبر الملك عن نية مسلمة وما فعله معه، فوعده الملك بتاجه وعرشه إن هو رد مسلمة عن البلاد، فعاد البطريق إلى مسلمة وطلب أن يمهل ثلاثة أيام، وطلب البطريق من الناس أن يحملوا ما استطاعوا من المؤن، واللوز بالجمال، ثم قام فاحرق ما كان مع مسلمة من مؤن وما كان ينتفع به رجاله من زروع.⁽⁸⁵⁾

أما الطبري فإنه يروي روايتين في الأولى يقول: وهلك ملك الروم فأتاه إليون- أي أتى إلى سليمان بن عبد الملك- فأخبره وضمن له أن يدفع إليه أرض الروم. فوجه معه مسلمة حتى نزل بها وجمع كل طعام حولها وحصر أهلها وأتاهم إليون فملكوه، فكتب إلى مسلمة يخبره بالذي كان، ويسأله أن يدخل من الطعام ما يعيش به القوم، ويصدقون بأن أمره وأمر مسلمة واحد، وأنهم في أمان من السبأ والخروج من بلادهم وأن يأذن لهم ليلة في حمل الطعام، وقد هيا إليون السفن والرجال، فأذن له، فما بقي في تلك الحظائر إلا مالا يذكر، حُمِل في ليلة، وأصبح إليون محارباً، وقد خدعه خديعة لو كان امرأةً لعيب بها، فلقي الجند ما لم يلق جيشاً، حتى كان الرجل ليخاف أن يخرج من العسكر وحده، وأكلوا الدواب والجلود وأصول الشجر والورق وكل شيء غير التراب، وسليمان مقيم بدابق ونزل الشتاء فلم يقدر أن يمدّهم حتى هلك سليمان.⁽⁸⁶⁾

84- خطاب: مسلمة بن عبد الملك بن مروان ص 43- 44

85 - ابن قتيبة الدينوري: الإمامة والسياسة، ج2/ص 102

86 - الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج6/ص 531

وأما في الرواية الثانية فيقول الطبري: (إنَّ (إليون) كما يسميه، شَخَّص على مسلمة من أرمينية، يفاوضه على دينار عن كل رأس من سكان العاصمة البيزنطية، ليفك الحصار ويرحل، إلا أن مسلمة رفض، فقالت البطارقة لإليون: إن صرفت عنا مسلمة ملكناك، فلجأ ليو إلى الحيلة، إذ قال لمسلمة: قد علم القوم أنك لا تصدقهم القتال، وأنتك تطاولهم ما دام الطعام عندك ولو أحرقت الطعام، أعطوا بأيديهم، فأحرقه، فقوى العدو وضاق المسلمون، حتى كادوا يهلكون.)⁽⁸⁷⁾

وأما المسعودي فيقول: (فانضم إلى مسلمة ليون بن قسطنطين المرعشي فضمن له أن يناصره فركن مسلمة إلى ذلك وعبر الخليج وحصر القسطنطينية فوجه أهلها إلى مسلمة يبذلون الفدية فأبى، فمكر به واستأذنه في مكاتبة رؤساء الروم والتوسط بينهما وسار إليهم، فخلا إلى مسلمة وأخبره أنهم دخلوا في طاعته وسأله التباعد عنهم قليلا وترك حصارهم ليطمئنوا إليه ففعل، فدخل ليون القسطنطينية ونقل أقوات مسلمة الذي عاد إلى الحصار وعظم البلاء على من مع مسلمة لذهاب أقواتهم.)⁽⁸⁸⁾

في حين يذكر ميخائيل الكبير رواية مختلفة فيقول: (... حدث انقسام وقتال بين الروم، فقالوا ملكهم ثاودوس (تيودوسيوس الثالث). وفيما كان لاون قائد الجيش مع الملك، إذا به يوقع عهداً مع المسلمين لدى وصولهم إلى مدينة أمورين (عمورية)، بمساعدتهم في فتح المدينة، وبالمقابل تعهد مسلمة للاون أن يقيمه ملكاً على الروم لدى فتحه المدينة... ولما علم ثاودوس بالاتفاق، أمر باحتجاز عائلة لاون، فطلب لاون إلى سليمان⁽⁸⁹⁾ أن يزوده بستة آلاف جندي وحصر أمورين فخاف أهلها، فسلموه عائلته، فسرح الجنود المسلمين بعد أن دفع لكل منهم اثنا عشر ديناراً، واتجه مع جماعة من الروم إلى القسطنطينية، فلاقاه جيش الروم وأحبوه وأقاموه ملكاً عليهم، فسر مسلمة بتسلم لاون مقاليد الحكم اعتقاداً منه بأنه سيسلم إليه المدينة، لكن لاون خيب ظنه وأخذ يحصن

87 - الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج6/ ص531 ، - خماس: الخلافة الأموية في الميزان ص 108

88 - المسعودي: التنبيه والإشراف ص 86

89 - سليمان هو احد قواد مسلمة.

المدينة ويخزن المؤن، وإذ علم مسلمة أن لاون خدعه، قاد جيشه وسفنه واجتاز إلى الجهة الأخرى.⁽⁹⁰⁾

ويروي ابن الأثير روايتي الطبري ذاتهما وبالتفاصيل نفسها تقريباً فيما عدا خلاف واحد، حيث يذكر أن ليو جاء إلى سليمان قادماً من أذربيجان وليس من أرمينية، جاءه يضمن له فتح بلاد الروم بعد موت إمبراطورها.⁽⁹¹⁾ وكذلك ابن خلدون فإنه يروي الرواية الثانية بالتفاصيل ذاتها، دون تحديد المكان الذي جاء منه ليو بعد أن يسميه (القون) بدل إلين.⁽⁹²⁾ وأما ابن العبري فيقول: (إنَّ مسلمة عبر الخليج وحاصر المدينة فلما برح بأهلها الحصار أرسلوا إلى مسلمة يعطونه عن كل رأس ديناراً، فأبى أن يفتتحها إلا عنوةً. فقال الروم للآون البطريق: إنَّ صرفت عنا المسلمين ملكناك علينا. فاستوثق منهم وأتى مسلمة وطلب الأمان لنفسه وذويه ووعد أنه يفتح له المدينة غير أنه ما يتهياً ذلك ما لم ينتج عنهم ليطمئنوا ثم يكرّ عليهم، فارتحل مسلمة وتحتى إلى بعض الرساتيق. ودخل لاون فلبس التاج وقعد على سرير الملك، واعتزل الملك ثاودوسيوس (كما يسميه) ولبس الصوف معتكفاً في بعض الكنائس.) ثم يكمل متحدثاً عن خدعة ليو كما أوردها الطبري في روايته الأولى وعن أوضاع جند المسلمين يقول: (ولقي جنده ما لم يلقه جيشاً آخر حتى كان الرجل يخاف أن يخرج من العسكر وحده من البلغار الذين استجاشهم لاون ومن الإفرنج الذين في السفن ومن الروم الذين يحاربونهم من الداخل).⁽⁹³⁾

والروايات حول علاقة ليو بالحملة كثيرة بحيث يضيق المكان لذكرها كلها. ومن خلال مقاطعة الروايات المختلفة يمكن القول: إن ليو الأيسوري أو المرعشي قائد ثغر الأناضول كان رجلاً حاد الذكاء، كما كان خبيراً بالأمور العسكرية، وفي أثناء حصار العرب له في عمورية، تأكد من أمرين مهمين:

الأول- إنه لا أمل له في مقاومة الحصار العربي.

الثاني- إن القسطنطينية ساقطة لا محالة، بعد الذي رآه من قوة العرب، إضافة إلى ما يعرفه عن ضعف البيزنطيين واضطراب أمرهم.

90 - ميخائيل: تاريخ ميخائيل الكبير، ج2/ص 379-380

91 - ابن الأثير: الكامل ج 4/ص 86

92 - ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون ج 3/ص 71

93 - ابن العبري: مختصر تاريخ الدول ص 114

وبعد دراسة المسألة ملياً وجد أن الفرصة السانحة له قد لا تتكرر لتحقيق حلمه في الوصول إلى عرش القسطنطينية، لذلك قرر الاستعانة بالعرب، لأنهم يسعون لتحقيق ذات الهدف، ولكن بفارق بسيط؛ فليو يسعى إلى القسطنطينية ليتربع على عرشها والعرب يسعون إلى القسطنطينية لتحطيم عرشها الذي طالما أراد الدمار لهم، فأتصل بالعرب وأقنعهم بأنه المفتاح الذي يمكن أن يفتح لهم أبواب القسطنطينية الموصدة، ونفذ ليو الخطة التي رسمها لنفسه بدقة، فاحتال على المسلمين ودخل القسطنطينية بمفرده معلنا تمرده على الإمبراطور تيودوسيوس الثالث، الذي كان كارهاً أساساً للعرش بعد ما تتالت عليه الأزمات والكوارث من كل جانب، لذلك دعا بطريق القسطنطينية وكبار رجالاتها وأبدى رغبته في التنازل عن العرش. فوافق المجلس على ذلك، وقدم التاج إلى ليو الذي قبله في أوائل سنة 98هـ/717م ليؤسس أسرة إمبراطورية جديدة في تاريخ الأسر البيزنطية الحاكمة، وهي الأسرة الإيسورية، وليكن هو أول أباطرتها فحمل لقب ليو الثالث الأيسوري.⁽⁹⁴⁾

حقق ليو ما كان يوماً حلمه الكبير، وتربع على عرش القسطنطينية. إلا أن طموحه لم تنته عند هذا الحد، بل صار يطمح ليكون أفضل أباطرتها وأقواهم. لذلك باشر على الفور في تنظيم الدفاع عن المدينة، فقام بشحن أسوار المدينة بالرجال الذين استماتوا في منع المسلمين من النفاذ إلى المدينة عبر الأسوار،⁽⁹⁵⁾ فضلاً عن إرسال سفن النار الإغريقية بين الحين والآخر لتتال من السفن الأموية وتنزل بها الضرر.⁽⁹⁶⁾

- الحصار:

وبالعودة إلى سير الحملة، فإن خطة المسلمين كانت تقوم على أساس خلق تعاون بين القوات البرية والبحرية من جهة وبين القوات البحرية نفسها المكونة من أساطيل مصر والشام وشمال أفريقيا من جهة أخرى،⁽⁹⁷⁾ فأمر مسلمة جنوده هناك بحفر خندق من البحر وحتى القرن الذهبي، لقطع كل اتصال بين المدينة

94 - يوسف: تاريخ الدولة البيزنطية ص 119

95 - يذكر الشيخ في تاريخ الإمبراطورية البيزنطية بأن ليو أغلق مدخل البوسفور والصحيح هو مدخل خليج القرن الذهبي.

96 - الشيخ: تاريخ الإمبراطورية البيزنطية ص 114

97 - بركات: الإستراتيجية البحرية ص 93

وتراقية، وفي أغسطس آب 99هـ/717م بدأت سفن الأسطول الإسلامي، تمخر عباب بحر مرمرة،⁽⁹⁸⁾ وشرع سليمان قائد الأسطول الأموي بتنفيذ خطة الحصار القائمة على قطع المواصلات البحرية بين القسطنطينية والبحر الأسود شمالاً وبينها وبين بحر مرمرة وبحر ايجه جنوباً واستطاع سليمان أن ينفذ الشطر الثاني من خطته في قفل الباب الجنوبي؛ لكنه لم يفلح في تنفيذ الشطر الثاني بسبب الرياح العاتية والتيارات المائية،⁽⁹⁹⁾ كما قام بوضع مراكز مراقبة برية قوية على الساحل مزودة بالمنجنيقات، إضافة إلى السفن التي عملت على سد المنافذ البحرية، لكنها لم تكن كافية فكانت أول الثغرات في الحصار.⁽¹⁰⁰⁾ رغم ذلك بدت كفة العرب راجحة وكل أسباب النصر متوفرة، فآلاف الجنود والسفن وآلات الحرب الثقيلة تتأهب للانقضاض على المدينة المحاصرة، وبدت القسطنطينية في طريقها إلى الانهيار، فسارع سكانها إلى التفاوض مع العرب، وأرسلوا شخصاً تسميه المصادر العربية ابن الأربعين؛ عرض على العرب بعد طول تفاوض ديناراً عن كل رجل بلغ القسطنطينية، مقابل رفع الحصار. فرفض مسلمة بعناد رغم مشورة أصحابه بالموافقة.⁽¹⁰¹⁾

حاول مسلمة في بداية حصاره للمدينة أن يقتحمها بالقوة، فاستنفر كل قواته المدججة بمختلف صنوف الأسلحة والتي كان بعضها جديداً على هذه الجبهة مثل آلات النفط وبعض المجانيق الضخمة الشبيهة بالمدافع،⁽¹⁰²⁾ لكنه سرعان ما اصطدم بمناعة أسوارها وغناها بآلات الدفاع وخاصة قاذفات النار الإغريقية، فاضطر مسلمة إلى تغيير سياسته من الاقتحام إلى الحصار الصارم الطويل؛ فشدد الحصار على المدينة، وقطع جميع علائقها مع البر، وحفر حول معسكره خندقاً عميقاً، وأقام حوله سداً منيعاً، واتبع خطة لتجويد المدينة، فأطلق سراياً من جنده لإتلاف المزارع والمروج القريبة واقتناص جميع الأقوات التي يمكن أن تنسرب إلى المدينة المحاصرة.⁽¹⁰³⁾ وهكذا بدا الجيش الأموي مسيطراً على الموقف، ممتلكاً من أسباب القوة ما يجعل النصر بادياً في الأفق القريب، لكن

98 - أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص145-146، - أحمد: تاريخ فن القتال ص17، - يوسف: تاريخ الدولة البيزنطية

ص121

99 - العدوي: الإمبراطورية البيزنطية ص60، - ربيع: دراسات في تاريخ الدولة البيزنطية ص104

100 - خطاب: مسلمة بن عبد الملك ص51-52

101 - فرج و يوسف: العلاقات بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية ص158

102 - حتي: تاريخ العرب ص263

103 - بركات: فن الحرب البحرية ص65، - عنان: مواقف حاسمة ص35-36

الأوضاع انقلبت- وفي غمضة عين- رأساً على عقب، حتى أصبح الجيش الذي كان مسيطراً قبل قليل في حالة يرثى لها. فبعد أن سارت السفن الإسلامية ببهاء لتنفيذ الخطة واحتلال المدخل الشمالي للبوسفور، غيرت الرياح اتجاهها فجأة، وهبت عاصفة عاتية، حطمت عدداً من السفن الإسلامية وسببت خللاً في مسيرته،⁽¹⁰⁴⁾ كما أن السلسلة المعدنية الضخمة والطويلة والتي ربطت إلى طرفي القرن الذهبي حالت دون دخول السفن العربية إلى مياه الخليج وأبقت السفن البيزنطية في منأ عن ضربات المسلمين.⁽¹⁰⁵⁾ فاستغل البيزنطيون العاصفة وما نتج عنها من خلل وفوضى في صفوف الأسطول الإسلامي، فخرجت سفنهم من القرن الذهبي بعدما رفعت السلسلة المعدنية التي كانت تغلقه، وشرعت تقذف الأسطول الإسلامي بوابل من النار الإغريقية، فأنزلت بها ما يشبه الكارثة، إذ أن الخطط البحرية الإسلامية كانت تعتمد على الاشتباك القريب وتحويل المعركة البحرية إلى معركة شبه برية باستخدام السلاح الأبيض، الذي أشتهر به العرب، إلا أن هذه الخطة لم تجد لها مكاناً مع التكتيك البيزنطي القائم على قذف لهب النار الإغريقية على السفن الإسلامية دون الالتحام معها، أو قذفها بكرات القماش الملتهبة من مجانيق كبرى متمركزة على أسوار المدينة،⁽¹⁰⁶⁾ فنجح البيزنطيون في فتح ثغرات كثيرة في الصفوف الإسلامية، تدفقت منها المواد التموينية إلى المدينة المحاصرة،⁽¹⁰⁷⁾ فرفعت هذه العملية من معنويات البيزنطيين المنهارة، وأضررت بالمسلمين أشد الضرر وكبدتهم الخسائر الفادحة فزعمت معنوياتهم وثقتهم بالنصر القريب وهكذا انعكس الموقف لصالح البيزنطيين بقيادة ليو، الذي أعاد تنظيم قواته وادّخر لهم ما يكفيهم من مواد تموينية مستفيداً من أسوار قوية ودفاعات منيعة تحيطهم من كل جانب، ومن سفن توافرت لها النار اليونانية المؤثرة في مرفأ محمي أشد الحماية، أما بالنسبة للمسلمين فكانت الإمدادات تصلهم بشكل متقطر ودون

104 - الخربوطلي(علي حسني): البحر المتوسط بحيرة عربية، دار المعارف، القاهرة 1963م ص 32

- محمد(بدر عبد الرحمن): سياسة الأمويين والعباسيين تجاه الدولة البيزنطية في القرنين الأول والثاني الهجري (السابع

والثامن الميلادي). مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة ط1 1986م ص11

105 - حتي: المرجع السابق ص264، - لويس: القوى البحرية ص104

106 - جلوب:إمبراطورية العرب ص321، - الخربوطلي:البحر المتوسط ص32

107 - خطاب: مسلمة بن عبد الملك ص66، - الوكيل: الأمويون ص160

انتظام ولا بالقدر الذي يسد حاجتهم.⁽¹⁰⁸⁾ ورغم ذلك استمر مسلمة في حصار المدينة. وبعد الكارثة الأولى التي حلت بالأسطول الأموي، جاءت الكارثة الثانية لتحل على كل الجيش هذه المرة وكانت على يد أكثر جنرالات الجيش البيزنطي قسوة وهو الجنرال شتاء (كما يسميه جلوب) الذي جاء قاسياً، بحيث يمكن القول: إنه لم يأت على تلك المنطقة شتاء بهذه القسوة منذ سنوات عديدة، إذ غطت الثلوج لثلاثة أشهر متواصلة معسكر العرب، الذين لم يعهدوا مناخاً كهذا،⁽¹⁰⁹⁾ ورغم أن مسلمة احتاط لبرد المنطقة القارس؛ فبنى لرجاله بيوتاً من خشب فور وصوله إلى منطقة التعسكر، إلا أن برد ذلك العام كان استثنائياً، حتى أن ليو كان يفخر بأن: (ديسمبر ويناير وفبراير كانوا أعظم قوادة).⁽¹¹⁰⁾ فمات آلاف المسلمين كما شلت الرياح العاتية والتيارات البحرية الجارفة سفنهم عن العمل ونفذت المؤمن ولم يبق إلا القليل.⁽¹¹¹⁾ وبدأت خدعة ليو تؤتي ثمارها، فنقص المؤمن ظهر سريعاً لتتحول إلى قلة ثم إلى كارثة حقيقية عندما فقد الطعام نهائياً في معسكر المسلمين⁽¹¹²⁾ فاحتمل العرب شتاء لم يعرفوا أقسى منه، وجوعاً لم يسمعوا بمثله، ومع هذا المناخ الصعب كان من المتعذر بل من المستحيل وصول أي مدد للقوات الأموية المحاصرة والتي باتت مُحاصَرة بالجوع والبرد والمرض بينما يعيش سكان المدينة بسلام وأمان. وبقي الأمويون ينتظرون الربيع بفارغ الصبر، بعدما قضى الكثير منهم جوعاً أو برداً أو مرضاً،⁽¹¹³⁾ فدبت الفوضى في صفوفهم، كما دب الخلل في صفوف الأسطول بعد موت قائده الأمير سليمان.⁽¹¹⁴⁾

أما في الجانب البيزنطي فلم يوفر ليو جهداً في سبيل إبعاد شبح الخطر الإسلامي عن مدينته فلم يكتفِ بالضربات المتتالية التي تعرض لها الجيش

108 - خطاب: مسلمة بن عبد الملك - ص 66-67

109 - Theophanes: Chronicle of Theophanes p 88 - 109 ، - بينز: الإمبراطورية البيزنطية - ص 59 ، - جلوب :

إمبراطورية العرب ص323

- خمائش: الشام في صدر الإسلام ص 377

110 - أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص 146 ، - الجنزوري: الثغور ص 31

111 - Theophanes: Chronicle of Theophanes p 89 - 111 ، - خطاب: مسلمة بن عبد الملك ص 68

112 - الطبري: تاريخ الرسل ج 6/ ص 531 ، - ابن العبري: تاريخ مختصر الدول ص 114 ، - دحلان: الفتوحات

الإسلامية ج 1/ ص 136

113 - بستاني: معارك العرب ص 51

114 - عنان: مواقف حاسمة ص 37

الأموي بل عمل على تدمير هذا الجيش بكل السبل المتاحة، فاتصل بـ ملك البرجان (البلغار) واستطاع إقناعه بالتحالف معه ضد المسلمين⁽¹¹⁵⁾ بعد أن أثار مخاوفه وشكوكه في نوايا المسلمين حيث كتب إليه قائلاً: (ليس لهم- أي المسلمين- همة إلا في الدعوة إلى دينهم، الأقرب منهم فالأقرب، وأنهم متى فرغوا مني خلصوا إليك، فمهما كنت صانعاً حينئذ فاصنعه الآن). فعند ذلك شرع في المكر والخديعة، فكتب إلى مسلمة يقول له: (إن إليون كتب إلي يستصرني عليك، وأنا معك فمرني بما شئت). فكتب إليه مسلمة: (إني لا أريد منك رجالاً ولا غُداً، ولكن أرسل إلينا بالميرة فقد قل ما عندنا من الأزواد). فكتب إليه: (إني قد أرسلت إليك بسوق عظيمة إلى مكان كذا وكذا، فأرسل من يتسلمها ويشترى منها). فأذن مسلمة لمن شاء من الجيش أن يذهب إلى هناك فيشتري له ما يحتاج إليه، فذهب خلق كثير فوجدوا هنالك سوقاً هائلة، فيها من أنواع البضائع والأمتعة والأطعمة، فأقبلوا يشترون، واشتغلوا بذلك، ولا يشعرون بما أرصد لهم من الكمائن بين تلك الجبال التي هناك، فخرجوا عليهم بغتة واحدة فقتلوا خلقاً كثيراً من المسلمين وأسروا آخرين، وما رجع إلى مسلمة إلا القليل منهم⁽¹¹⁶⁾ وإذا صحت هذه الرواية، فإن مسلمة يقع في الخطأ مجدداً، فمسلمة في هذه الرواية خالف أبسط قواعد القيادة العسكرية، فهو أولاً لم يتعظ من خطئه السابق حين وثق بـ ليو الأيسوري ليقع في الخطأ ذاته مجدداً ويثق بملك البلغار الذي لا يعرف عنه سوى اسمه، ويرسل جنوده إلى مكان يجهله دون أي عزل لتلك الأرض ودون طلائع تستكشف الخبر ودون أي إجراء من إجراءات الحيطة والحذر المعتادة، فأرسل جنوده إلى الموت المحتم. وكان الأجدى به أن يطلب من ملك البلغار إن كان صادقاً أن يرسل السوق إلى معسكره فيؤكد من صدق نواياه ويتبضع رجاله تحت نظره بدلاً من إرسالهم إلى أرض المجهول.

لكن الملاحظ أنَّ هذه الرواية تفتقد إلى المنطق بعض الشيء، ولا تجد ما يؤيدها عند الطبري أو ابن خلدون أو ابن الأثير الذين يذكرون أنَّ ملك البرجان

115 - خطاب: مسلمة بن عبد الملك - ص 72، - عاشور: أوربا في العصور الوسطى ج 2/ ص 148

116 - ابن كثير: البداية والنهاية ج 9/ ص 151

أغار على مسلمة وهو في قلة، فكتب إلى سليمان يستمده، فأمدته، فمكرت بهم الصقالبة، ثم هزمهم الله بعد أن قتلوا شراحيل بن عبد بن عبدة.⁽¹¹⁷⁾

ولا يذكر ابن خياط ولا ابن منظور ولا الذهبي شيئاً من هذه الواقعة وإنما يقولون: (إن خيل برجان أغارت على مسلمة فهزمهم الله وخرب مسلمة ما بين الخليج والقسطنطينية)⁽¹¹⁸⁾ ويكمل ابن كثير الواقعة فيقول: (كتب مسلمة إلى سليمان عن قصته مع ملك البلغار، فأرسل سليمان جيشاً كثيفاً بقيادة شراحيل بن عبدة، فذهبوا حسب ما أمرهم سليمان إلى بلاد البرجان أولاً واقتتلوا قتالاً شديداً، فهزمهم المسلمون بإذن الله، وقتلوا منهم مقتلة عظيمة، وسبوا وأسروا خلقاً كثيراً وخلصوا أسرى المسلمين، ثم التحقوا بجيش مسلمة وأصبحوا تحت إمرته.⁽¹¹⁹⁾ والحقيقة إن هذه الرواية أيضاً تقتقد إلى المنطقية بعض الشيء، فإذا سلّم بصدق كل ما ذكر فيها، فإنه كان من الأجدي أن يرسل سليمان أولاً المؤن والأقوات للجيش الذي أنهكه الجوع والمرض، وإذا أرسل إمدادات عسكرية فالأجدي أن تلتحق بالجيش قبل مهاجمة البلغار لتتشد من أزره وتتوجه حسب أوامر قائده الذي يقف على حقيقة الموقف. ومهما يكن فقد جاء الربيع ووصلت النجدات العربية تبعاً، فقد جاء أسطول بحري من مصر بقيادة الأمير سفيان، وآخر من إفريقية بقيادة الأمير يزيد، كما أرسل سليمان عمرو بن قيس على رأس قوة برية، ولكن هذه الإمدادات لم تسلم هي الأخرى، فالحجيش البري وقع فريسة لكمين نظمته قوات المشاة البيزنطية على طريقة المردة (حرب العصابات)، حيث انقضوا من مخابئهم فجأة على جند المسلمين وألحقوا بهم هزيمة كبيرة.⁽¹²⁰⁾ وكذلك وصلت نجدات برية بقيادة رجل يدعى مرداس كُلفت بمهمة مهاجمة شواطئ البوسفور البحرية لتحول دون خروج سفن العدو طلباً للمدد.⁽¹²¹⁾ وفي الصيف وصل مدد بقيادة داوود بن سليمان وظل حتى نهاية الحصار، في خبر لا تؤكد المصادر، كما أرسل الوليد بن هشام المعيطي على رأس جيش لم يتمكن هو الآخر من الوصول إلى القسطنطينية، لتعرضه لغارات

117 - الطبري: تاريخ الرسل والملوك ج6/532 ، - ابن الأثير: الكامل ج4/87 ، - ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون ج3/

صد 71-72

118 - ابن خياط: تاريخ خليفة بن خياط ق1/424 ، - ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق ج24/صد 265

- الذهبي: تاريخ الإسلام ، حوادث ووفيات (81-100هـ)، صد 269

119 - ابن كثير: البداية والنهاية ج9/صد 151

120 - فرج ويوسف: العلاقات بين الإمبراطورية البيزنطية والدولة الأموية صد 162

121 - بركات: الإستراتيجية البحرية صد 96

الجماعات البيزنطية الصغيرة،⁽¹²²⁾ التي كانت تنقض من مخابئها على جموع المسلمين على حين غرة.

ومرة أخرى نتيجة لخطأ مسلمة الذي اخترق أسيا الصغرى، تاركاً الأعداء خلفه، ليشكلوا الكمائن والجيوب التي ترصد تحركات الجيش الأموي، ولتنقض عليه كلما سنحت الفرصة.

ولم تكن الإمدادات البحرية بحال أفضل من البرية، كما ان السفن الإسلامية التي وصلت من مصر وأفريقية لدعم الأسطول المنهك، كانت تضم العديد من البحارة الأقباط، الذين لم يكتمل ولاؤهم للدولة الأموية التي كانوا يعيشون تحت لوائها، والتي لم تفرق بينهم وبين المسلمين واستخدمتهم دون أي تحفظ أو أي شك في إخلاصهم، فتملكت الخيانة عقولهم وأفئدتهم وانفقوا فيما بينهم وارتموا في أحضان العدو، بائعين أسرار دولتهم بأخس الأثمان، وأفضوا إلى الإمبراطور بكل ما يعرفوه عن الأسطول الإسلامي والصعاب التي يعاني منها، ونقاط الضعف التي فيه.

فكانت أخبارهم من الأهمية بحيث دفعت ليو إلى التحرك سريعاً، فدفع بقسم من سفنه المزودة بقاذفات اللهب، لتنقض على سفن المسلمين، فدمرت قسماً كبيراً منها، وأسرت قسماً آخر، كما جنح كثير منها إلى الشاطئ.⁽¹²³⁾ وكانت خيانة هؤلاء البحارة على شكل تمرد مهد لهجوم البيزنطيين وليس مجرد خيانة وتسريب للمعلومات.⁽¹²⁴⁾ فسارت حالة الجيش من سيء إلى أسوأ، في حين كان سكان العاصمة يتنفسون الصعداء. وبقي مسلمة على عناده مستمراً في الحصار، رغم ما حلّ بأسطوله من هزيمة، وجيشه من تعب وهلاك.⁽¹²⁵⁾

وفي تلك الأوقات العصيبة من مسيرة الحملة توفي سليمان بن عبد الملك الذي بقي منهمكاً بجمع الرجال والنجدات والمؤن حتى آخر لحظة من

122 - عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 92

Theophanes: Chronicle of Theophanes p 89 - فرج ويوسف: المرجع السابق ص 159-165 ، -

عنان مواقف حاسمة ص 37

124 - عثمان: الحدود الإسلامية، الكتاب الثاني ص 91

125 - عنان: المرجع السابق ص 37

حياته⁽¹²⁶⁾ فانتقلت الخلافة إلى عمر بن عبد العزيز، الذي غير السياسة العامة للدولة وخاصة في المجال العسكري، إذ قامت سياسته على صرف جهود المسلمين في إصلاح أحوال البلاد وازدهارها بدلاً عن الحروب وسفك الدماء⁽¹²⁷⁾ وما إن تولى عمر الخلافة حتى أصدر أوامره إلى مسلمة بالقول بمن معه وأرسل إليه المؤن والحياد⁽¹²⁸⁾ والغريب أن مسلمة ورغم كل ما حلَّ بجيشه من أهوال ومصائب، كان لا يزال مصراً على مواصلة الحصار، حتى طلب من رسول الخليفة، الثاني في تنفيذ الانسحاب بضعة أيام، لأنه أشرف على الفتح- كما كان يُخيل إليه- لكن الرسول أبي، فاضطر مسلمة إلى تنفيذ الأوامر والانسحاب في 28 ذي الحجة 99هـ/ 15 آب أغسطس 718م⁽¹²⁹⁾ ويبدو أن علي صافي حسين كان متأكداً من إشراف مسلمة على الفتح، فيحمل عمر بن عبد العزيز مسؤولية التراجع عن فتح القسطنطينية الوشيك، وكأن المؤلف لم يطلع على ما نقله الرواة عن الحالة المزريّة التي كانت تعيشها الحملة، لا بل يذهب أبعد من ذلك فيشبه مسلمة بموسى بن نصير حين طلبه الوليد بن عبد الملك إلى دمشق وهو في أوج فتوحاته في الأندلس، فيقول: (وكاد يفتحها [أي القسطنطينية] لولا أن أرسل إليه الخليفة عمر بن عبد العزيز يأمره بالرجوع إلى الشام). ثم يضيف: (ولكن عمر بن عبد العزيز قد حال بين مسلمة وبين ما كان يريد مثلما حال من قبل الخليفة الوليد بين موسى بن نصير وبين ما كان يريد).⁽¹³⁰⁾ في حين يُحمل سيد أمير علي، سليمان بن عبد الملك مسؤولية فشل الحملة فيقول: (ليس هناك ما يثبت عدم جدارة سليمان بملء المنصب الذي كان يشغله أخوه الوليد أكثر من عدم مؤازرته مسلمة المؤازرة الكافية بينما كان هو وجيشه تحت أسوار القسطنطينية، فلو أنه أمدّه بالنجدة الكافية لما كان هناك أدنى شك في سقوط القسطنطينية).⁽¹³¹⁾

126 - جلوب : إمبراطورية العرب ص 328

127 - بروكلمان: تاريخ الشعوب الإسلامية، ص 149، - الخربوطلي: البحر المتوسط بحيرة عربية ص 34، -

خماش: الخلافة الأموية في الميزان ص 109

128- مجهول: العيون والحدائق ص 3، - ميخائيل: تاريخ ميخائيل الكبير، ج2/ص 380، - الذهبي: تاريخ الإسلام، حوادث

ووفيات (81-100هـ)، ص 273

- ربيع: دراسات في تاريخ الدولة البيزنطية ص 104- 105، - علي: مختصر تاريخ العرب ص 130

129 - فرج ويوسف: العلاقات ص 168

130 - حسين: مسلمة بن عبد الملك ص 70

131 - علي: مختصر تاريخ العرب ص 128

وشرع الأسطول بنقل الجيش المنهار إلى آسيا، فرجع مسلمة بثلاثين ألف رجل فقط من أصل أكثر من مئة ألف ساروا معه أو أرسلوا له مدداً أما الأسطول فقد تعرض لعاصفة في بحر إيجه أدت إلى تحطمه بشكل مخيف ويقال: إن خمس سفن فقط عادت سالمة إلى سورية.⁽¹³²⁾ ويقول علي صافي حسين في رواية يصعب تقبلها: (وقد بقي مسلمة يحاصر القسطنطينية حتى جاءه أمر عمر بن عبد العزيز، وقد عزَّ على مسلمة أن يقفل راجعاً دون أن يتم له فتح القسطنطينية، فأرسل إلى الروم يطلب إليهم أن يبنوا له بالقسطنطينية مسجداً، ففعلوا، ولعل مسلمة كان يقصد بذلك أن يترك في القسطنطينية أثراً عربياً إسلامياً يكون له هو نفسه وللعرب بعده حافزاً يدفعهم دائماً نحو القسطنطينية حتى يتم لهم فتحها عاجلاً أو آجلاً).⁽¹³³⁾ وأياً كانت غاية مسلمة يبقى السؤال لما ينفذ البيزنطيون طلبه؟ وهو العدو المنحدر.

يروى ابن أعمم الكوفي عن غزو مسلمة للقسطنطينية رواية تختلف عن كل ما رواه غيره من المؤرخين، حيث يذكر أنَّ الحملة التي قادها مسلمة بن عبد الملك باتجاه القسطنطينية هي الحملة نفسها التي أرسلها عبد الملك بن مروان سنة 705هـ/705م لقتال الروم، فقاتلت الروم وانتصرت عليهم من حصن إلى آخر ومن مدينة إلى أخرى حتى شارفت على خليج القسطنطينية وهناك قام بصنع السفن بمساعدة بعض الروم الذين كانوا في خدمته، وحمل جنده بأسلحتهم وآلاتهم ودوابهم، فاعترضتهم مراكب الروم التي احترقت أغلبها بنيران نضاحاتهم التي رجعت إليهم وتغلب المسلمون على ما تبقى منها، فعبر المسلمون الخليج ونزلوا بالقرب من عاصمة الروم، وقاموا ببناء مدينة حصينة حذاء القسطنطينية رغم هجمات البيزنطيين وسموها مدينة القهر، وحين فرغوا من بناء مدينتهم، هاجموا البيزنطيين وقتلوا منهم مقتلة عظيمة، وبعدها أمر مسلمة أصحابه فغرسوا وزرعوا، وحربهم مع الروم قائمة، فلا يوم يمر دون قتال،⁽¹³⁴⁾ حتى كان القتال في أحد الأيام فكثُر فيه قتلى الروم وانكسروا فطارد المسلمون فلولهم حتى دخلوا القسطنطينية، وفي اليوم التالي، جاء كتاب إلى

132 - أومان: الإمبراطورية البيزنطية ص 147

133 - حسين: مسلمة بن عبد الملك ص 55

134 - ابن أعمم: الفتوح ج 3/ ص 85- 86

مسلمة من إليون جاء فيه: (أما بعد: أيها الأمير، فقد طال هذا الأمر بيننا جداً، ولا أظن أن أمرنا يكون هذا، والآن فإني قد عزمت على مصالحتك، على أنك ترحل عن هذه الجزيرة، وترجع إلى المسيحية) يعني مدينة المسيحية) وتقيم بها، ونؤدي إليك في كل سنة: ألف ألف درهم، وألف أوقية من ذهب، وخمسة آلاف رأس من البقر والغنم، وألف رمكة⁽¹³⁵⁾ بفحولها، سوى ما يتبع ذلك من أنواع البزبون⁽¹³⁶⁾ والديباج والسقلاطون⁽¹³⁷⁾، وأشباه ذلك وتسالمني وأسالك، إلى أن ترى رأيك في ذلك والسلام.)⁽¹³⁸⁾

فكتب إليه مسلمة: (.... غير أنني آليت يميناً لا كفارة لها، أنني لا أرحل عن هذه الجزيرة أبداً دون أن أدخل مدينتك هذه، فإن دخلتها نظرت بعد ذلك فيما ذكرت، وإن أنا لم أدخلها صبرت عليك أبداً حتى يفتح الله على يدي، فإن وصلت إلى ذلك فذاك الذي أريد، وإن تكن الأخرى، وإن قتلت أو مت شهيداً مجاهداً، كان المصير إلى ثواب الله عز وجل الذي وعده عباده المجاهدين في سبيله، والسلام.)⁽¹³⁹⁾

ويكمل ابن أعثم روايته ذاكرةً أن مسلمة عبأ رجاله واتجه إلى باب القسطنطينية فخرج إليه إليون مع أصحابه، عارضاً عليه الأمان ليبر بقسمه ويدخل المدينة لوحده، فقبل مسلمة شرط أن لا تغلق الأبواب، وأن يقف البطل على الباب، في جميع أصحابه، فرضي إليون بذلك، ودخل مسلمة المدينة بعد أن أوصى أصحابه باقتحام المدينة إن هم صلوا العصر ولم يخرج وأناب عنه عمه محمد بن مروان، ثم دخل المدينة وسار حتى باب قصر إليون، وكان قاعداً على باب قصره، فقام إلى مسلمة فقبل يده.⁽¹⁴⁰⁾

ويسهب ابن أعثم في سرد تفاصيل دخول مسلمة القسطنطينية وتصغيره للروم وعودته سالماً غانماً، وغيرها من التفاصيل التي تدعو إلى الاستغراب والتساؤل، لما يوقع هذا المؤرخ نفسه في المغالطات ليخالف كبار المؤرخين الذين اتفقوا على أن حصار القسطنطينية كان في أيام سليمان وليس ابتداء من

135 - الرمكة: الفرس والبرذونة تتخذ للنسل.

136 - البزبون: السندس

137 - السقلاطون: ثياب رومية منسوبة ومشهورة بجودتها. [ابن أعثم: الفتوح ج3/ ص174]

138 - ابن أعثم: الفتوح ج3/ ص174

139 - ابن أعثم: المصدر نفسه ج3/ ص174 - 175

140 - ابن أعثم: المصدر نفسه ج3/ ص175 - 179

عهد عبد الملك، وسار مسلمة مباشرة باتجاه المدينة ولم يفتح ما دونها من مدن وحصون، بناء على الخطة التي وضعها بنفسه، ثم إنه لم يبني أية مدينة هناك، اللهم، إذا كان يقصد بمدينة القهر البيوت الخشبية التي بناها مسلمة لرجاله لتقيهم برد الشتاء.

وتجمع المصادر على أن مسلمة لم يدخل المدينة البتة، بل إنه انسحب شبه مدحور بعد الكوارث المتعاقبة التي حلت بجيشه براً وبحراً، كما يذكر بان الذي أمر بالعودة هو سليمان وليس عمر بن عبد العزيز.

والسؤال الذي يفرض نفسه بالحاح؛ هل استقى ابن أعثم معلوماته من مصادر مغلوطة. أم أنه تعمد فعل هذا، لتغطية إخفاق المسلمين في تحقيق هدفهم، فيحول الإخفاق إلى نصر مؤزر، في رواية منافية للمنطق بغض النظر عن مخالفتها للحقائق التاريخية. أم ماذا؟.

- أسباب إخفاق الحصار الأموي الثالث للقسطنطينية :

لدى البحث في الأسباب التي أدت إلى إخفاق الأمويين في محاولتهم الثالثة لفتح القسطنطينية يمكن العثور على مجموعة من الأسباب ذكر بعضها في سياق الموضوع، مثل: خسارة العرب لمؤنتهم نتيجة خداع ليو لمسلمة، الشتاء الفارس، الأحوال الجوية السيئة والمتقلبة، خيانة البحارة الأقباط، وغيرها، ويمكن إضافة بعضها الآخر كانت هي الأسباب ذاتها التي أدت إلى إخفاق العرب في محاولتيهما السالفتين، وما يؤسف له إن العرب لم يحتاطوا لأي من تلك الأسباب، فأسهمت في إخفاقهم بشكل مباشر، ومنها:

1- موقع المدينة الحصين وأسوارها المتينة، كما ذكر سالفاً فالمدينة تتمتع بموقع فريد وعلى ما يبدو أن العرب لم يأخذوا خصوصية الموقع بالحسبان بدليل أن أول ما قام به مسلمة كان الهجوم المباشر محاولاً اختراق تلك الأسوار الهائلة التي منعت ورددته مع قواته إلى الخلف، ليقوم بإعادة حساباته وتغيير خطته من الهجوم المباشر إلى الحصار الصارم.

2- عدم إحكام الحصار وخاصة من الجهات البحرية، ووجود عدة ثغرات استطاعت المدينة التمون عن طريقها، ما جعل كل الحصار وكل الجهود التي بذلت منذ بداية الحملة بدون فائدة.

3- استخدام البيزنطيين سلاحهم الفتاك (النار الإغريقية)، هذا السلاح الذي لم يستطع العرب الحصول على أسرار تصنيعه أو ربما لم يحاولوا القيام بذلك، على الرغم من أنه كان من أبرز أسباب إخفاقهم ورغم وجود حوالي نصف قرن بين المحاولة الأولى والثالثة، كما أخفقوا في تصنيع سلاح مشابه أو على الدرجة نفسها من الخطورة.

4- طول خط الإمدادات الذي يقدر بآلاف الكيلومترات بين الجبهة ومعسكر الخليفة، وفي ظل استخدام وسائل المواصلات القديمة، مما جعل وصول الإمدادات بطيئاً أو متعزراً أحياناً.

كما يمكن إضافة أسباب اختصت بها هذه الحملة، ومنها:

1- تولي ليو الأيسوري المشهود له بالفطنة والشجاعة سدة الحكم البيزنطي، والذي سخر كل طاقاته لإخراج القسطنطينية من هذه المحنة الصعبة، رغم أنه تولى العرش والإمبراطورية مشرفة على الانهيار.

2- إسناد قيادة الحملة إلى مسلمة بن عبد الملك العنيد والمعتد برأيه، رغم الأهمية الخاصة التي أولاها الأمويون لهذه الحملة الضخمة أو الأضخم على مر التاريخ، والذي يقول عنه البستاني: إنه كان شجاعاً مقداماً ولكنه مغفل قليل الخبرة، معتد بنفسه وأرائه، فما يصلح مثله لقيادة الجيوش.⁽¹⁴¹⁾

فمسلمة يتحمل الجزء الأكبر من المسؤولية في إخفاق المسلمين في الوصول إلى غايتهم، إذ ارتكب مجموعة من الأخطاء التي دلت بوضوح على قلة خبرته ودرأته العسكرية، ومنها:

أ- اختراق أسيا الصغرى والسير مباشرة باتجاه القسطنطينية، رافضاً خطة موسى بن نصير، لأن مسلمة كان متعجلاً على ما يبدو لتسجيل هذا الفتح العظيم باسمه، فخاف أن لا يمد الله بعمره حتى يفتح القسطنطينية إن هو نفذ خطة ابن نصير. فتقدم بجيشه مخلفاً العدو وراءه، تاركاً المجال فسيحاً لفلوله لتنهال على الجيوش الإسلامية بهجمات السريعة والمباغتة، ويؤكد ابن منظور هذه الفكرة إذ ينقل عن عبيد الله بن بشر الغنوي عن أبيه، أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول:

(لتفتحن القسطنطينية، ولنعم الأمير أميرها، ولنعم الجيش ذلك الجيش). قال فدعاني مسلمة، فحدثته بهذا الحديث فغزاهم⁽¹⁴²⁾ كما يؤكد ابن أعمش قائلاً: فقال له عمر بن عبد العزيز: يا مسلمة، إنك ضربت بالناس برأً وبحراً، سهلاً وجبلاً، وقتلت الناس، وبلغت موضعاً لم تؤمر به، وأردت أن يقال غزا مسلمة، وفعل مسلمة، وفتح مسلمة، فطلبت بذلك الاسم والذكر، فإن كنت فعلت ما فعلته الله تبارك وتعالى لا تريد به الحمد والذكر من الناس، فطوباك، وإن فعلت ما فعلت رياء للناس، فقد صار عملك هباء منثوراً⁽¹⁴³⁾.

ب- عناد مسلمة في التعامل مع أغلب المسائل ورفض المشورة التي درج عليها معظم القادة العرب ومن ذلك رفضه عرض البيزنطيين بدفع دينار عن كل رأس بلغ أسوار المدينة، مقابل فك الحصار، رغم ما أشار به أصحابه بالقبول، وإصراره على فتح المدينة، رغم عجزه عن إحكام الحصار عليها، وإصراره على مواصلة الحصار رغم الكوارث التي حلت بجيشه.

ج- ثقته الكبيرة بـ ليو الأيسوري رغم المدة القصيرة لمعرفته به، الذي هو في النهاية جندي بيزنطي ينتمي إلى أعداء المسلمين.

د- قيامه بحرق المؤن أو نقلها، عمل لامسوخ له حتى ولو كان ليو صادقاً. هـ- تصديق ملك البلغار دون أي معرفة سابقة بينهما (إن صدقت الرواية) وإرسال الجنود إلى مكان مجهول دون اتخاذ أي إجراء من إجراءات الأمن والسلامة.

هذه الأسباب مجتمعة حولت النصر العربي الوشيك إلى كارثة حقيقية كان لها أكبر الأثر على إستراتيجية الدولة الأموية في المرحلة التالية

142 - ابن منظور: مختصر تاريخ دمشق ج24/ ص265 ، - الذهبي: تاريخ الإسلام ، حوادث ووفيات (81-100هـ)، ص269

143 - ابن أعمش: الفتوح ج3/ ص182-183

MÜSLÜMAN ARAP KOMUTANI MERVAN B. MUHAMMED ve HAZARLAR ARASINDA İSLAMİYETİN YAYILMASI

Yahudi Manipulatörleri Tarafından Saptırılan Hazar Türkleri ve Tarihi Hakikatler

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI*

Gerçekte **Hazarlar**; *İslam Dini* ve Hz. Peygamberin insanlığın ufkunda bir hidayet güneşi olarak doğduğu asırlarda **İran** ve **Bizans** gibi o devirlerin en güçlü **Türk Devletlerinden** biri idi. Bu yönleri iledir ki, tıpkı İran ve Bizans devleti gibi, Hazarlar da Cahiliye devri Arap şiirler ve darb-ı mesellerine konu oldukları gibi **Hz. Peygamber**'in birçok *hadisleri* ve *Kuran-ı Kerim* mesela; **er-Rum** suresinin ilk ayetlerinin de asıl muhatabı olmuşlardır. **Hazarlar** da diğer birçok **Türk Kavimleri** gibi **Orta Asya** ve **Turan Yurdu**nda ayağa kalkmış en büyük Türk kavimlerinden biridir. Birçok Türk kavimleri gibi onlarda: Hz. Peygamberin muasırı olan **Gök-Türk Devletinin** yıkılmasından sonra, batıya yönelmişler ve miladi, IV asırda bugünkü **Kafkas** yurtlarına inmişler ve buraların uzun asırlar kartal bekçileri olmuşlardır. İslam hidayet güneşinin ilahi ışıkları bu toprakları hem de en erken devirlerde Kafkas yurtları üzerine doğduktan sonra, **Karadeniz'in Kuzey** bölgelerine yerleşen diğer bir çok Türk Kavimleri gibi mesela **Bulgarlar, Kıpçaklar, Başkurtlar** gibi **Hazar Türkleride** çok büyük bir çoğunlukla müslüman olmuşlar ve Maveray-ı Kafkasya dediğimiz bu geniş coğrafi bölgelerde ilk İslam Devletinin de temelini atmışlardır. Bu manada ne ilginçtir ki Hazarlar İslam dinini ilk önce kabul eden Türk kavimlerinden biri oldukları gibi İlk **Türk İslam Devletinin** de temelini atmışlardır.

Ancak şunu da ifade edelim ki, Hazarların müslüman olmaları ve daha sonra büyük küteler halinde Allahın hidayetine koşmaları şerefi her şeyden önce Emeviler Devrinin çok değerli komutanlarından biri olan **Mervan b. Muhammad**'e âittir. Bu büyük ve liyakatli *Arap Komutanı* her şeyden önce kuvvetli imanı, üstün akli dehası, **Hazar Türk Hakanlığı** ile kurduğu sıcak ve samimim ilişkiler ve onlara karşı gösterdiği büyük dini hoşgörü ve hele, hele onlara karşı uyguladığı üstün devlet politikası sayesinde, **Hazar Türk Hakanlığı**, büyük bir gönül coşkusu ile İslam Dinini kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda da Emevi Devletinin, Kafkaslarda çok güçlü bir

* Selçuk Ün. Eğitim Fakültesi Em. Öğretim Üyesi, Konya-TÜRKİYE

müttefiki olmuşlardır. Böylece İslam hidayetinin **Orta Avrupa** ve **Kuzey Türk** kavimleri arasına giden hidayet yolu bu en erken devirlerden itibaren açıldığı gibi, bundan daha da önemlisi, **Kuzey İpek Yolundan** yararlanarak **Orta Asya**'ya yönelen ve burularda **Hristiyanlığı** yaymak isteyen, Hristiyan Misyonerlerine karşı, bu yolda kapanmış oluyordu. Bunun; İslam ve Orta Asya Türklüğü hayrına çok büyük yararlar sağladığı da hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Ancak bizlerin milli ve İslami gururlarımızı okşayan bu güzel ve tarihi tespitlerimize rağmen Hazar Türklerinin Müslümanlığının hala inadına ümitsiz ve talihsiz bir yönü daha vardır. O da; **Hazarların, hem de İslam'ın en erken devirlerinde müslüman olmaları, Kafkaslarda Türk İslam Devletini kurma çabaları ve hele, hele onların Emevi ve Abbasi Halifeleri ile sosyal ve ticari ilişkilerini geliştirmiş olmalarına rağmen, onların samimi bir şekilde müslüman oldukları, İslam Dininin Hazar yurtlarında köklü bir din haline geldiğinin hala bir türlü kabul edilmemiş olmasıdır.** Neylersiniz ki onların müslüman olmaları, bir kısım nasipsiz yazar ve tarihçiler özellikle, Yahudi ilim adamları tarafından hiçbir zaman kabul edilmemiş ve bütün bu hayırlı gelişmelerin hepsi kör bir teasup ve inat uğruna göz ardı edilmiştir ki bu **Hazar Türklerine** karşı yapılmış çok büyük bir haksızlık olmalıdır. Bu yazar ve tarihçilerin hemen hepsi ne yazık ki, **Hazar Türklerinin hem de külli manada Müslüman olmaları ve çok samimi bir şekilde İslam hidayetine koşmalarını hiçbir zaman ciddiye almadıkları gibi, bunun tam aksine, Hazarların Museviliği kabul ettikleri, bundan daha da acısı onların irki manada asimile oldukları, yani tamamen Yahudileştikleri hususunda ortaya attıkları korkunç iddialardır ki bundan bir insanın şaşırıp kalmaması mümkün değildir.** Yahudi zekâsının bu korkunç manipülasyonu burada da kendini göstermiş ve bizleri çok büyük bir hayret ve dehşet içinde bırakmıştır.

Ne var ki **Yahudi Tarihçi** ve ilim adamlarının, şimdilik bu asılsız iddia ve propagandalarında büyük ölçüde başarılı oldukları görülmektedir. Fakat bu düpedüz tarihi gerçekleri saptırmak, bundan da öte ak yüzlü, ak sakallı **İslam Tarihi** ve onun manevi varlığını bir yalancı şahit yerine koymaktır ki, bunun şüphesiz insanlığın güzel meziyetleri, ilim ahlak ve şerefi ile bağdaştırmamız mümkün değildir ve **Hazar Türklerine** yapılmış çok büyük bir haksızlıktır. Ne yazık ki, bir çok yabancı ilim adamları yanı sıra, bizim **“Batı şablonlu”** dediğimiz bir kısım **Türk Tarihçilerinin** büyük bir çoğunluğu da aslı esası olmayan bu Yahudi asıllı görüşlere katılmışlar ve Hazar Türklerini gözleri bağlı olarak bu Yahudi propaganda ve

hegemonyasına teslim etmede adeta bir birleri ile çok büyük bir yarış içine girmişlerdir ki, doğrusu bu çok büyük bir tarih sefaleti ve ayıbı olmalıdır.

Mamafih buruya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan sonra karşımıza çok önemli bazı sorular ortaya çıkmaktadır. O da; **müslüman Arapların Hazar Türkleri ile olan ilişkilerinin tarihi geçmişi nereler kadar uzanmaktadır? Hazar Türkleri nasıl müslüman olmuşlar ve bu büyük hizmette asıl kimlerin emeği geçmiştir? Hazar Türklerinin, Museviliği kabul etmeleri ve bundan da öte tamamen asimile oldukları yani Yahudileştirildikleri doğru mudur?** Bu soruları tarih objektifinde değerlendirme ve gönülleri tatmin edecek bir cevap vermeden önce, Hazar Türkleri ve onların İslam ve insanlık tarihindeki önemli yerlerin anlamamızı mümkün değildir.

Gerçekte Müslüman Arapların, Maveray-ı Kafkas ve Hazar Türkleri ile sosyal ve ticari münasebetlerinin kökü ta cahiliye devirlerine kadar gitmektedir. Buna sebepte, **Kuzey Arabistan Ticaret** yolunun **Kafkasların** gerisi yani **Don** ve **Volga nehirleri** yataklarına ulaşması ve tacir Arapların en erken devirlerden beri bu nimetlerden yararlanmaları ve bu vesile ile **Hazar, Bulgar Türkleri** ve **İskandinavya** ülkeleri ile İslami devirlerden çok daha önceleri çok güzel sosyal ve ticari münasebetler içinde olmalarıdır. İslam Tarih ve Coğrafyacılarının sık, sık kullandıkları **“es-Sakalibe”** kelimesi işte, bu kuzey ticaretinden kalan ve günümüze kadar gelen en güzel ticari deyimlerden biridir. Bu bakamdan **Hazarlar**; Müslüman Arapların hem cahiliye ve hem de İslami devirlerde en çok ve en iyi tanıdığı kavimlerden biri olmuşlardır. Bu erken devir ilişkileri cahiliye devrinden beri bir çok şiir ve darb-ı mesellere konu olduğu gibi, hatta Hz. Peygamberin bir çok hadislerine de konu olmuştur ki, bu başlı başına yeni ve çok güzel bir araştırma konusudur.

İslami devirlere gelince hemen şu hakikati bir kere daha ifade edelim ki, Türkler ve hele, hele **Hazar Türkleri**, İslam dini ile en erken devirlerde yani Hz. Peygamber devri ve bir **Saadet Asrında** tanışan en şanslı milletlerden biridir. Bundan maksadımız Sahabe, denilen ve bir ucu yedi kat göklerin deriliklerinden kopup gelen ilahi zincirin bir çok altın halkalarının Türklerden oluşması ve Türk asıllı bir çok sahabe ve tabilerin bulunmasıdır. Ne var ki Türklerin büyük küteller halinde müslüman olmaları ve bu iman hakimiyeti mücadelesinde yer almaları, Müslüman Arapların özellikle **Hz. Ömer** (634-644) devrinde, İran ve Kafkaysa yani **Hazar Türklerine** karşı

yaptıkları cihad ve bu cephelerde kazandıkları parlak zaferlerle mümkün olmuştur. Zira yeni bir imani coşku ile başlatılan bu fetih ve cihad hareketi ile İslam hidayetinin Türk yurtlarına giden ilahi yol açılmış ve daha sonraları bu yolun şerefli yolcuları ve İslama gönül vermiş bir çok ulu kişi ve Tanrı kullarının tebliğ ve irşadları sonucu İslam dini Türkler arasında yayılmış ve **Türkler** bu ilk Sahabe ve Tabiin asrında hem de büyük bir çoğunlukla müslüman olmuşlardır.

Bu hipotez, şüphesiz **Türkistan** ve **Turan Yurtları**nda yaşayan Türk boyları kadar, Kafkaslar, Karadeniz'in kuzey bölgeleri Don ve Volga nehir boyları, Hazar Denizi ve Ural gölü çevresinde yaşayan Türk kavimleri yani **Hazarlar, Bulgarlar, Başkurtlar, Herzemler, Oğuzlar, Kıpçaklar** ve **Peçenekler** için de geçerlidir. Evet Arabistan çölünün derinliklerinden bir fırtına gibi kopup gelen ve bir çoğu da sahabe olan yeni iman mücahitleri **Hz. Ömer** devrinde bir taraftan İran ve Turan yurduna yol alırken diğer taraftan **Derbent, Demir Kapı**' dan geçerek Kafkasya'ya dalmışlar ve buraların kartal bekçileri olan **Hazar Türkleri** ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu bir manada hazarların ilk defa İslam dini ile tanışmaları idi. Zira Müslüman Araplar, buralara gelirken beraberlerinde İslam dini ile gelmiş bulunuyorlardı.

Her ne kadar Müslüman Arapların, Kafkasya ve Hazar Türkleri ile ilk fiili münasebetleri **Hz. Ömer** devrinde başlamış ise de bu münasebetlerin Hazarlar arasında İslam dininin yayılması hususunda fazla bir etkisi olmadığı görülmektedir. Zira Hz. Ömer devrinde başlayan ve Emeviler'in çok değerli halifesi **Hişam b. Abdülmelik** (724-743) devrine kadar devam eden bu münasebetler, bir kan ve ateş kasırgası haline gelmiş ve her iki taraftan onbinlerce insan telef olmuş ve başta **Abdurrahman b. Rabia el-Bahili** olmak üzere pek çok sahabe bu topraklarda şehit olmuşlardır. Bu devirler, daha ziyade bu iki kavimin birbirleri ile bir manada tanışma devridir ki bu tanışma devrinin her iki taraf içinde bedeli çok ağır olmuştur. Bu devirleri değerlendirmek esasen bizim bu çok sınırlı olan tebliğimizin asıl konusu da değildir.

Bu arada şunu da ifade edelim ki, **Hişam b. Abdülmelik**'in Türklerin müslüman olmaları için hayırla yad etmemiz gereken öyle güzel teşebbüsleri vardır ki bunları takdir etmek her şeyden önce Türk Tarihçileri için de bir vebal ve bir minnet borcudur. Zira Orta Asya Arap Fetihleri dolayısıyla kendisini çok yakından tanıdığımız bu büyük **Emevi Halifesi**; askeri fetihleri, harp ganimetleri ile devlet hazinesini doldurmak, **cizye** ve **haraç** gibi vergilerle devlet gelirlerini artırmak maksadıyla yapılan biri hareket olmaktan çıkarmak istemiş ve asıl gayenin yerli halk yani Türkler arasında

İslam dininin yayılması gerçeğini savunmuştur. Hatta **Hişam**, bu gayesini gerçekleştirmek için çağdaş **Türkeş Hakanı Sulu Hana** bir elçilik heyeti göndermiş ve onu İslam dinini kabul etmeye çağırmıştır ki bu orta Asya Türk İslam tarihinin en önemli olaylarından biridir.

Biz sonradan öğreniyoruz ki, **Hişam** aynı şeyleri, **Hazar Hakanı** ve **Hazar Türleri** içinde düşünmüş ve bunda çok daha başarılı olmuştur. Zira bu büyük Emevi Halifesi; Hazarlarla Müslüman Araplar arasında yarım asırdan fala bir zamandır devam eden ve bir kanser haline gelmiş bulunan bu harplere artık bir son verilmesi ve İslam hidayet güneşinin bu topraklar üzerine yeni bir ilahi rahmet ve mağfiret olarak doğmasını bunun için de **Hazar Hakanın** da mutlaka ama, mutlak manada müslüman olmasını istiyordu. Nitekim, O, **Mervan b. Muhammedi**: Hazar yurtlarında ki bu kanlı trajediye bir son vermek üzere çok büyük bir ordunun başında çok değerli bir komutan olarak gönderirken de ona, aynı şeyleri söylemiş ve askeri zaferini İslam Dini ile taçlandırmasını istemiştir. Bundan maksat şüphesiz Hazar Hakanının bir yolunu bulup mutlaka İslam dinine girmesinin sağlanması idi.

Cenab-ı Hakkın şu güzel takdirine bakınız ki, olaylar bu büyük Halifenin öngördüğü doğrultuda gelişmiştir. Zira yeni bir azim, irade ve iman gücü ile, hem de çok iyi hazırlanmış bir ordunun başında Hazar Yurtlarına giren **Mervan b. Muhammed** ve onun ordusunun karşısında hiçbir Hazar ordusunun dayanması mümkün değildi. Nitekim öyle de olmuştur. Zira **Müslüman Fatih** durdurmak için gönderilen Hazar ordusunun büyük bir kısmı kılınçtan geçirildiği gibi, yine çok büyük bir kısmı da esir edilmiştir. Bu esir edilenler arasında Hazar ordusu baş komutanı **Hazar Tarkan** ve bir çok büyük Hazar aristokratları da vardı. Böylece, Müslüman Fatih, Hazar Hakanlığının başkenti olan **Etil** şehrine giden yol da açılmış oluyordu. Hazar Türk Hakanlığı, uzun tarihi seyri içinde hiçbir zaman böylesine ağır bir mağlubiyet acısı asla tatmamıştı. Bu bakımdan Hazar Hakanı için, Müslüman Fatihle anlaşmak ve onunla her hal-ü karda bir barış anlaşması yapmaktan başka çare kalmamıştı. Ayrıca O, Müslüman Fatih harp tazminatı olarak ne isterse onu vermeye de hazırdı.

Ne ilginçtir ki **Müslüman Fatih** bu maksat için gelen Hazar Elçisini dikkatle dinledikten sonra ona yönelmiş ve son derece samimi bir üslupla konuşmuş, onunla yaptığı bu uzun konuşmanın da hazineler vadeden servetten bahsetmemiş, sadece ve yalnız onun müslüman olmasını istemiş ve

Allahın hidayetini kabul etmeye çağırmıştır ki, bu İslam dini adına bütün Müslümanların gurur duyması gereken bir olaydır. Mamafih bu yönde yapılan uzun müzakerelerin münakaşası bir yana, Hazar Hakanı müslüman olmakla kalmamış ve Müslüman Fatihi tam bir İslam kardeşliği ile kucaklamıştır ki, bu İslam namına bu gün bile bizlerin gözlerini yaşartmakta ve bizlere yeni bir moral gücü vermektedir. Emeviler devrinde bunun bir başka örneğini, bir başka kavim ve bir başka coğrafya da bulmamız mümkün değildir. Böylece **İslam dini** Kafkasya da **Hristiyanlık** ve **Museviliği** karşı sessiz sedasız çok büyük ve parlak bir zafer kazanmış oluyordu.

Evet **Hazar Hakanının** İslami Fetihler sırasında müslüman olması ve **Mervan b. Muhammed** tarafında tekrar Hazarların başına **“Hakan”** olarak tayin edilmesi şüphesiz İslam dininin, Hazar Türkleri arasında yayılmasında çok önemli ve olumlu bir merhale olmuştur. Asıl bundan sonradır ki, **İslam Dini** için, Kafkasya ve Hazar yurtlarında yeni bir altın devir başlamıştır. Zira Türk Hakanının müslüman olması ile; Hazar Türkleri için Allahın hidayetine giden bütün yollar açılmış ve başta Hazar Hakanı olmak üzere saray halkı, hakanın yakın çevresi, Hazar aristokratları ve yerli halktan İslam dinine karşı bir koşuşturma başlamıştır. Özellikle Saray halkı ve Hakanın yakın çevresinin müslüman olmalarında büyük Fakih ve İslam Âlimlerinden **Nuh b. Sâib el-Esedî** ile **Abdurrahman b. Fulan el- Havalâni**, bu çok değerli iki müslüman âlimin çok büyük hizmetlerinin olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bunlar, Hazar Hakanının özel isteği üzerine, Hazar yurtları ve Hazar Türkleri arasında İslam dinini yaymak için gönderilmiş ehliyetli kimselerdi. Nitekim bu hayırlı gelişmelere işaret eden **İbn A’sem el-Kûfi** şöyle demektedir; **“Sadece Hakan, Hazar hükümdarı müslüman olmakla kalmamış, Onunla birlikte ailesi, yakın çevresi, Hazar aristokratları ayarınca şehir halkından (Etil şehri) binler, on binlerce kişi müslüman olmuşlardır.”** (İbn A’sem el- Kûfi, III. s.255)

İbn A’sem’in bu değerli tespitleri, Hazar Yurtlarında **İslam dininin** ne kadar baş döndürücü bir şekildi yayıldığını göstermesi bakımından bizim için çok büyük bir önemi bulunmaktadır. İslam dini daha sonraki yıllarda Hazar yurtları ve Hazarlar arasında, Hazar şehri ve kasabalarında yayılmaya bütün hızı ile devam etmiş ve Hzar yurtlarında binlerce **cami, mescitler** yapılmış, kuran ve dini eğitimler veren binlerce **okul** ve **medreseler** açılmış ve böylece hazar toprakları İslâm’ın bir öz yurdu haline gelmiştir. İşte asıl bundan sonradır ki, İslam dininin hazar Türkleri arasında yayılmasını bir kara sevda ve bir gönül coşkusu haline getirenler, her şeyden önce, onun Allah katındaki ecrine ve sevabına inanan Allah dostları, erenler, evliyalar, İslam uluları Hazar yurtlarına koşmuşlar ve yüz binler ve milyonlarca Hazar

Türkünün bu hidayet pınarından iman şerbeti içmeleri ve ebedi bir kurtuluşa nail olmalarına sebep olmuşlardır. Onların bu hummalı tebliğ ve irşad faaliyetleri sunucu **İslam dini**, Hazar Yurtlarında bir devlet dini olduğu gibi, Hazarlar da Tarihte ilk **Türk İslam Devleti**ni kurma şerefine nail olmuşlardır.

Bütün bu güzel ve milli gururumuzu okşayan izahlar yanı sıra bu konunun bizi kahreden bedbaht bir yönü daha vardır. Oda, bütün bu dini gelişme ve tarihi realite ve İslami hakikatlere gözlerini kapayan başta **Yahudi Manipülatörleri** olmak üzere pek çok tarihçiler hem de istisnasız bir şekilde Hazar Hakanı ve Hazarların müslüman olmalarını bir türlü kabul edememişler, bu konularda aslı esası olmayan bir kısım görüşler ileri sürmüşler ve dolayısıyla Hazarların Müslümanlığını bir kısım Yahudi emellerinin insafına bırakmışlardır ki bu affi mümkün olmayan bir tarih sefaletidir.

Bu yazarlara göre; *Hazarların aristokrat sınıfı, kağanları beyleri, han ve hakanları, hülasa saray erkani ve daha bir çok kişinin Müslümanlıklarının çok fazla sürmediği ve Müslüman Fatihlerin buralardan çekilip gitmelerinden sonra güya onların İslam dininden irtidat ederek tamamen Museviliği kabul ettikleri, bundan da öte onların ırki manada asimile edildikleri ve koyu bir Yahudi oldukları yolunda daha ziyade Yahudi ilim adamları ve onların tesirleri altında kalan Batılı yazarlar tarafından ortaya atılan ve aslı esası olmayan iddialardır.* Hatta bundan da öte başta M.D. Dunlop olmak üzere daha bir çok yazarlar bu konuyu başka, başka yönlere çekmişler ve üç yüz senelik Hazar Kağanlığının nerede ise bir Yahudi devleti olduğunu iddia etmişlerdir. Bu Müslüman Hazar Türklüğüne yapılmış çok büyük bir hakaret ve bir tarih sefaletinden başka bir şey değildir. ***Neylersiniz ki bu kuru ve çoğu halde kasıtlı iddialara günümüz Türk tarihçileri ve ilim adamlarının katılmaları ve çanak tutmaları kendi ırkdaşları olan Hazar Türklerinin, Yahudileştiklerini iddia etmede, Yahudi ilim adamlarından daha da ileri gitmeleri işte bu bizleri de kahretmektedir.***

Bununla beraber şunu da ifade edelim ki, temel İslami kaynaklarda zikredilen Hazar toplumundaki bu **Yahudilerin** sayısı üç bin civarındadır. Onlar; dini inançları yüzünden, Bizans tan (İstanbul) kovulmuşlar ve ister istemez Hazar Türk hakanlığının şefkat kanatları altına sığınmışlardır. Bu Yahudiler her zaman ve her yerde olduğu gibi, milli varlıklarını korumak ve ticari kazançlarını gözetmenin dışında hiçbir sosyal ve dini faaliyete

bulunmamışlardır. Müslüman mübeşşir ve Hristiyan misyonerlerinin aksine, hiçbir Yahudi HAHAM ve din adamı, Hazarlar içine karışmamış ve onlar arasında en ufak bir dini tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmamıştır. Temel kaynaklarda, bir tek Hazar Türkünün dahi bu Yahudi Hahamlarının huzurunda Museviliği kabul ettiği veya bu hususta yapılan dini merasimler hakkında hiçbir rivayet yoktur. Yine bu temel kaynaklarda Müslüman ve Hristiyanların aksine Museviliği kabul etmiş ve bir toplum haline gelmiş Hazar Türkleri hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bundan daha da gülüncü, sözde sayıları binler ve yüz binlerle ifade edilen bu Hazar Türkleri için Hazar yurtlarında bir tek SİNEGOG bile yapılmamıştır.

Zaten Yahudi azınlığı buna ayrı bir özen göstermiş ve Museviliğin bu özelliği, yani sadece Yahudilere has milli bir din olma keyfiyetini her zaman korumak istemişlerdir. O kadar ki Yahudi azınlığı, Hristiyan ve tacir Arapların aksine, Hazar şehir meclisinde temsil bile edilmemişler “Hayır!” buna ihtiyaç bile duymamışlardır. Bütün bu tarihi realitelere rağmen; **Hazar Türklerinin nerede ise toptan Mûseviliği kabul ettikleri ve asimile oldukları, yani Yahudileştiklerini iddia etmek ve bu konularda yüzlerce, binlerce kitap yazmak ve sözde ilmi araştırmalarda bulunmak, tarihi hakikatleri inkar etmek değilse ya bu neyin nesidir? İşte bunu anlamak mümkün değildir. Bu ancak kör bir taassup uğruna her şeyi inkar eden sözde Yahudi ilim adamları “Hayır!” Yahudi Manipülâtörlerinin yapabileceği bir maskaralık ve koca Tarih İlmini bir yalancı şahit yerine koymaktır. Neylersiniz ki Yahudi zekası bunda da büyük ölçü de başarılı olmuştur.**

Kaynakça

Kitapçı, Z., *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar Başkurtlar ve Bulgarlar*, Konya 2005

Kitapçı, Z., *Haz. Peygamberin Hadislerine Göre Hazarlar, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler I*, Konya, 2010.

Kitapçı, Z., *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası; Samaniler Karahanlılar ve Selçuklular*, Konya 2005

Kitapçı, Z., *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2005

Kitapçı, Z., *Azerbeycan Harzem ve Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya 2005

Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya 2009

Kitapçı, Z., *Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 2009

el- Kufi, İbn A’sem., K. el-Fütuh, (Tah. S. Zekkar), Beyrut, 1983.

el-Mesudi, *Müruc*, (tah. M.M. Abdülhamid), Mısır 1964

el-Belazuri, *Fütuhu 'l-Büldan*, (Tah. R.M. Rıdvan), Beyrut 1983

et-Taberi, *Tarihu 'l-Umam ve 'l-Muluk*, Beyrut 1967

İbnü'l-Esir, *el- Kamil fi 't-Tarih*, Beyrut 1965

el- Mercani, *Müstefadü 'l-Ahbar*, Ankara 1977

Kurat, A.N. *Karadeniz'i Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1992

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981

Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1967

Solamon, G., *A History of the Jewish*, Philadelphia, 1952

Koestler, A., *The Thirteenth Tribe*, Newyork 1976